

АЗИЗ НЕСИН

ҲАЖВИЙ ҲИКОЯЛАР
РОМАН

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976

Қайта нашри

Туркчадан

Миад Ҳакимов

таржимаси

Несин А.

Кейин хурсанд бўласиз. Ҳажвий ҳикоялар. Роман. [Туркчадан М. Ҳакимов таржимаси]. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 (С).

Машҳур турк адиби Азиз Несиннинг номини бутун жаҳон билади. Унинг ажойиб ҳикоялари, романлари ва эртаклари дунёнинг жуда кўп тилларига таржима қилинган.

«Кейин хурсанд бўласиз» китоби Азиз Несиннинг ўзбек тилида нашр этилаётган учинчи тўпламидир.

Несин А. Юмористические рассказы,

И(Тур)

И $\frac{70304-134}{352(06)-76}$ Р-76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.
(тарж.)

ДАҲШАТЛИ ТУШ

Истамбул радиоси эшиттиришларини тугатди. Шу кеча икки ҳикоя билан бир фельетонни қўлдан чиқаришим керак, бунинг устига, аллақайси бир журналнинг саволларига жавоб тузиб чиқишим зарур. Бу нарсаларнинг ҳаммаси эрталабгача битиши шарт. Аммо ишнинг мазаси бўлмай турибди — фақат биттагина ҳикояни ёзолдим, холос. Шу топда ичимга чироқ ёқса ёримайди.

Ҳикоянинг яна биттасини ҳам дўндириб ташлайман деган ниятда бир даста оқ қоғоз ҳам тайёрлаб қўйганман, лекин нимани ёзишимни билмай хунобман.

Қорним таталаб кетгандай бўлди. Қизиқ, нимани ёзишни билмай турганимда, доим шунақа бўлади. Ўзимни чалғитиш учун баҳона қидириб қоламан. Юқори чиқиб қарасам, ҳамма донг қотиб ётибди. Ошхонага кирдим. Совиб қолган паловдан бошқа ҳеч вақо кўринмади. Шу топда менга уни ким ҳам иситиб берарди, дейсиз.

Қайтиб жойимга ўтирдим. «Яхшиси ухлаш керак! Эрталаб барвақтроқ турсам, ҳаммасини битириб қўяман!» деб ўзимча ўйладим.

Вақт чорак кам уч бўлибди.

Одам боласи уйқуда ҳам яшайди. Лекин бунақа яшашнинг нима кераги бор! Яшаганингдан кейин тирик эканингни сезиб, турмуш сирларини билиб яшасанг-да.

Қамоқхонада ётиб чиққан бир ошнам бор. Шу ошнам ўзини хоҳлаган вақтда туш кўришга ўргатибди. У

ҳамиша менга: «Туш кўрсанг, умринг узаяди»,— деб юрарди.

Бугун кечаси туш кўриб чиқишимни ўзим биламан. Шуниси ҳам борки, ишинг битмай, чала қолгандан кейин, албатта асабинг бузилади, кўрган тушинг роса даҳшатли бўлиши турган гап.

Шуларни ўйлаб ётиб ухлаб қолибман. Айтганимдек, жуда даҳшатли туш кўрдим. Яхшиямки... Бегона мамлакатга келиб қолган эмишман. Қандай мамлакатлигини билмасмишману, лекин ўзимча уни Америкагами, Ғарбий Германиягами ўхшатармишман. Ҳаддан зиёд кенг, серҳашам бир залда эмишман... Сизларни билмадим, лекин мен туш кўраётганимни ўзим билиб тураман.

Э, Оқ уйга кириб қолибсану, дедим ўзимга ўзим. Залдаги узун стол теварагида одамлар ғуж бўлиб ўтиришибди. Қаерга келиб қолганимни, бу ерда ўзи нима гап бўлаётганини сўрай дейману, тилим бормайди. Аслида ўзим расмий вазифа билан келганман, шунинг учун хижолатпазликдан қўрқаман. «Келган жойини ҳам билмас экан!» — деб таъна қилишлари мумкин-да, ахир. Шуларни ўйладим-да, сўрамай, ўзим билиб оламан деб, аҳд қилиб қўйдим.

Расмий музокаралар кетяпти. Мамлакатимиздан якка ўзим вакилмишман. Залда ўтирган ажнабийларнинг ҳаммаси ўзига зеб берган, башанг, серсавлат одамлар эмиш.

— Хуш келибсиз! — деб улардан бири мени қутлади.— Сиз мамлакатингиздаги аҳволни гапириб берасиз.

Аввалига қўрқиб кетдим, кейин ўзимга ўзим далда бердим: «Э, парво қилма, нима бўларди, бу туш-ку». Тушликка-ку туш-а, аммо тушлигини билиб қолишса...

— Ўзим билган нарсаларни бажону дил гапириб бераман,— дедим дадиллашиб.

— Мамлакатингиз қолоқ мамлакат-а, шундайми?

Жон-поним чиқиб кетди. Худоё ўзинг шарманда

қилма, бунисига нима дейман? Борди-ю, «Ҳа, мамлакатимиз қолоқ»,— деб юборсам, чет элликлар олдида уни ёмонотлиқ қилиб қўяман. Жиноят қонунида бу оғир гуноҳ ҳисобланади. «Қолоқ деганингиз нимаси, биз жуда илғормиз»— дейдиган бўлсам, ёлғончи бўлиб қоламан. Нима қилсамикин? Яхшиси, ёлғон гапириб қўя қолай. Жиноятчи бўлгандан кўра, алдоқчи бўлган маъқул, нега десангиз, ёлғон гапга жазо йўқ.

— Нега индамайсиз?— деб сўраб қолишди.

— Айбга буюрмайсизлар, саволни эшитолмай қолдим.

— Мамлакатингиз қолоқ-а, шундай эмасми?

— Бу нима деганингиз?!— дангал сўрадим мен ҳам.

— Ҳамма шунақа дейди. Биз ҳам шундай деб эшитувдик.

— Бўлмаган гап, муҳтарам жаноблар! Шунга билиб қўйингки, бизнинг душманамиз кўп. Шаънимизга туҳмат қилаётганлар ҳам шулар.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма ёқа ушлаган.

— Демак, биз нотўғри эшитган эканмиз-да,— деди кимдир салмоқлаб.

— Ҳа, шундоқ.

— Сизлар нозик табиат одамларсиз, «қолоқ» деган сўзга ғашингиз келади. Майли бўлмаса, шу сўзнинг ўрнига «кам тараққий этган» деган иборани ола қолайлик. Маъқулми?

— Йўқ, бўлмайди. Биз кам тараққий этган мамлакат эмасмиз асло, биз жуда-жуда тараққий этиб кетганмиз.

Яна ҳамма ҳайратда.

— Сизларда электр кўрмаган шаҳарлар борми?

Яна «ҳа» дейдиган бўлсам мамлакатимизга доғ тушади. Роса аросатда қолдим-ку, мен!..

— Йўқ, бўлмаган гап!.. Ҳамма шаҳарларимизда, ҳамма қишлоқ ва қишлоқчаларимизда электр бор.

— Қойил... Ажойиб...

— Лекин мамлакатингизда электр қуввати учун кўп ҳақ олинади дейишади, шу гап тўғрими?

— Нима, электр қувватини айтяпсизми?.. Ия, бизда электр текин-ку!

— Ажойиб... Жуда антиқа...

Чет элликлар олдида мамлакатимни шарманда қилмаётганим учун ўзимда йўқ хурсандман. Ҳа, тўғри-да, агар газеталар шу гапларимни кўчириб босишса борми, қандай фойдали иш қилаётганимни эшитиб ватандошларим, албатта тасанно дейишарди.

— Сизларда ижара ҳақи жуда осмонда, уй-жой масаласи чатоқ эмиш, ростми шу? Урта миёна одам оладиган маошининг ярмини ижара ҳақига тўламаса, бошпанасиз қолармиш-а?

Ичимда биров: «Тўғриси гапиравер, тўғриси гапиравер», деб қистайди. Унга мен: «Ҳолим вой бўлади»,— дейман. У яна мени ўз ҳолимга қўймайди: «Э, бу туш-ку. Туш кўраётганингни улар билиб ўтирибдими, нима деганингни қаёқдан билишарди. Лоақал тушингда тўғри гапириб олсанг-чи». Аъзойи баданимни совуқ тер босди. Манглайимдаги терни сидириб ташладим-да, хахолаб кулиб юбордим.

— Ха-ха-ха! Бизнинг мамлакат ҳақида шундай фикр-дамиз денг! Гапнинг пўскалласини айтаман. Худодан битта-ю битта тилагим бор, у ҳам бўлса шуки, бизни кўролмаганларнинг кўзи кўр бўлсин. Уй-жой масаласида заррача танқислигимиз йўқ. Билдингларми? Барча маданиятли мамлакатлардагига ўхшаб бизнинг одамларимиз ҳам маошининг атиги ўн процентини тўлаб, ажойиб уйларда туришади.

— Хизматчилар-чи?

— Хизматчилар оила аъзоларининг сонига қараб ижарага уй олишади. Нолийдиган жойлари йўқ. Ижара ҳақи ҳам шунчалик озки, кам пул тўлаганинг учун уй эгасидан хижолат чекасан киши.

— Ундоқ бўлса, уй эгалари пега бола-тақали оилаларни қўймайди, дейишади?

— Ана холос! Қип-қизил ёлғон-ку бу! Ким айтди бунни сизга! Ижарага ўтирадиган одам бизда уй эгасини кўрмайди ҳам. Муниципалитет қошида уй-жой билан шуғулланадиган маҳкама бор. Ижарага турмоқчи бўлган одам мана шу маҳкамага боради-да, тахминан шундай дейди: «Менга беш хонали уй керак, ваннахонасининг тоши кўм-кўк бўлсин, қизили тўғри келмайди, хотинимнинг асаби қиттак нозикроқ».

— Мамлакат деб мана бунни айтса бўлади! — залдагиларнинг завқи келиб қийқириб юборишди.— Ура!

Мен ҳам бўш келмай, юртимизни кўкларга кўтариб мақтаб кетяпман.

— Эшитишимизга қараганда, юртингизда ишсизлар кўп, иш шаронти оғир, меҳнат ҳақи жуда оз эмиш-а?

— Ия, сизлар ўзи кимга ишонасизлар: ҳар хил ғаразгўйларгами ё менгами? — дея ўшқириб бердим.

— Сизга-да, албатта...

— Ундай бўлса қулоқ солинг. Ишчилар тўғрисида гапириб бера қолай... Бизнинг ишчиларимиз жуда яхши турмуш кечиряди. Билдингизми? Уларнинг ўзлари ҳеч нарсадан нолишмайди-ку, бошқаларнинг тинч юрманига ҳайронман... Қани, менга айтинг-чи, қайси бир мамлакатнинг ишчиси бизникига ўхшаб кўп ҳақ олади? Ҳеч кимники! Бизникилар шунчалик кўп пул олишадикки, тўғриси айтсам, ортиқчалик ҳам қилади... Сир бўлса ҳам сизларга шуни айтиб қўяй, агар бизнинг ишчимиз овқати, кийим-кечаги ва ижара ҳақидан ортиб қолган пулини йиғиб юрса, бир ойнинг ичида бемалол каттакон фабрика қуриб олиши мумкин. Лекин у фабрикани бошига урадим. Бусиз ҳам унинг жони роҳатда...

— Вой-бў!.. Зап мамлакат экан-ку бу!

Қани энди мамлакатимизни роса мақтаётганимни Анатолия агентлиги билиб қолса-ю, бошқа ёқларга ҳам олиб эшиттирса... Бу ширин хаёлларам зое кетмасиди.

— Маориф масаласи қалай? Аҳолининг саксон про-
центи саводсиз, дейишади.

— Ана холос... Лоф ҳам эви билан-да. Ёлгон гап шу-
нақа бўлади деб ўйловдим-а. Одамларимиз шундоқ са-
водхонки, китоб ўқишу, хат ёзиш деган нарсалар жонла-
рига тегиб кетган. Ҳамманинг саводи чиққан... Гаров
ўйнаб битта саводсиз одам топиб кўринг-чи! Профес-
сорлар, журналист ва ёзувчилар ҳам бизда ё ёзишади,
ё ўқишади. Ҳаттоки, бир ўтиришда ҳам ёзиб, ҳам ўқий-
диган одамларимиз бор. Ёзувчиларнинг ҳам, китобхон-
ларнинг ҳам таги мўл. Бизда шунчалик мактаб кўпки,
ўт-бетдан йўл очиш керак бўлиб қолса, тўппа-тўғри
мактабларни бузиб ўтиб кетаверишади, ўқитувчиларнинг
бўлса сон-саногги йўқ... Биттасини чақирсанг, саккизтаси
«лаббай» деб келади.

— Мактаб очиш учун Америкадан келтирилган уску-
наларга нима дейсиз?

— Ия, бу ҳазил эди-ку. Куч-қудратимизни бегона-
лардан яшириш учун шундай қилган эдик-да. Биз
жўрттага мактаблар учун бино етишмайди, дегандик.

— Шошманг, бу ерда бир гап борга ўхшайди,—
ўтирганлардан бири сапчиб ўрнидан туриб кетди,—
ўзингиз ёзган мақолаларни ўқиганмиз. Газеталардаги
фельетонларингизда ҳамиша мамлакатда мактаб ва
ўқитувчилар етишмайди, деб ёзасиз-ку...

— Ҳали шунга ишониб ўтирибсизларми? Қўйинг-
лар-е! Буни мен оппозиция учун, яъни муҳолифлар пай-
до қилиш учун ёзаман. Халқимиз муҳолиф бўлишни
зап яхши кўради-да. Ҳамма нарса қойилмақом, деб
ёзадиган бўлсак, халқимиз биздан ранжиб қолади. Ма-
на шунинг учун мактаблар етишмайди, деб ёзамиз,
обуначиларни кўпайтириш учун шунга ўхшаган нарсаларни
тўқиб юрамиз. Бунақа гаплар маҳаллий ахборот
ҳисобланади, четга бошқачасини юборамиз.

— Сизларда йўллар йўқ, борлари ҳам хароб дейи-
шади, бунга нима дейсиз?

Бундай гаплар меъдамга теккани учун ирғиб ўрнимдан турдим.

— Бас энди, мен кетаман.

— Ҳа, йўл бўлсин, бу ердан ҳеч қаёққа чиқиб кетолмайсан, ҳозир туш кўриб ётибсан...

Демак, ҳаммасини тушимда кўраётганимни улар ҳам билишар экан-да.

— Қўйиб юборинглар, кетаман.

— Қаёққа?

— Юртимга...

Эшикка қараб юрдим. Утирганларнинг ҳаммаси «гур» этиб устимга ёпирилди, бирпасда мени бурчакка тиқиб қўйишди.

— Қўйиб юборинглар мени!

— Сен туш кўряпсан, ҳеч қаёққа кетмайсан!

На қўлимни ва на оёғимни қимирлата оламан.

— Яна битта саволим бор,— деди биттаси биқинимга туртиб,— сизларда эркинлик борми, йўқми?

Қўрққанимдан тилим айланмай қолди.

— Ҳм... Ҳм... Ҳм...— йўталиб ҳам олдим. Гапим бўғзимдан чиқмайди.

— Қани, гапир, гапир, эркинлик борми? — дея ҳаммаси бир оғиздан сўрашди.

Ниҳоят, яна тилга кирдим, гўлдираб туриб айгдим:

— Бор... Жуда кўп, тўлиб-тошиб ётибди...

— Мамлакатингизда ҳамма эркинликлардан борми?

— Сизга қайси бири керак ўзи?

— Айтайлик, матбуот эркинлиги.

— Бор бўлганда қандоқ... Бизда ҳаммаси бор. Қалашиб ётибди. Матбуот эркинлиги ҳам бор. Истаганча топилади. Мени қўйиб юборинглар энди!..

— Демак, сизларда ҳамма эркинликлар бор экан-да?

Ичимда ўйлайман: «Тонг албатта отади... Бу даҳшатли туш бир умр чўзилиши мумкин эмас. Нима бўлса ҳам, албатта тонг отади, мен уйғонаман...»

— Сизларда матбуот эркинлиги борми?

— Бор деб айтдим-ку, ажир... Ҳа, бор!

— Бор бўлса жуда соз, аммо матбуот ҳақидаги эски қонун ҳали амалда дейишадн-ку. Бу қандай эркинлик бўлди?

— Ҳа, нима бўпти... Сизларга нима... Амалда бўлса бўлаверсин, ахир энди қўлланилмайди-ку... Бизнинг мамлакатимизда султон Фотиҳ Истамбулни босиб олаётганида иш берган тўплар ҳам бор, хўш, ҳозир буларнинг кераги бўлмаса, албатта йўқотиб юбориш шартми? Биз бошимизга қандай кулфатлар тушганини унутмаслик учун демократияга зид бўлган мана шу қонунни сақлаб келяпмиз. Бизда матбуот эркинлиги ва бошқа жуда кўп эркинликлар бор. Булар шунчалик кўпки, қаёққа сиғдиришни ҳам билмай гарангмиз.

— Мамлакатда иқтисодий аҳвол чатоқ, бюджет нуқул зарар кўряпти, деб эшитдик. Бунга нима дейсиз?

Худоё мушқулимни ўзинг осон қил, бунисига нима деб жавоб бераман? Қора терга ботиб кетдим-ку!

— Нима, бутун умрим уйқуда ўтадимиз? Етар менга шунинг ўзи! — дея қичқириб юбордим.

— Агар тўғрисиани айтмасанг, ҳеч қачон уйғонмайсан.

Ростини айтадиган бўлсам, мамлакатимизга қарши пропаганда юритган бўламан... Ё парвардигор, шўрлик бошимни қандоқ кулфатларга солдинг!

— Экономикамиз сиз ўйлагандек ёмон аҳволда эмас. Аксинча, жуда порлоқ. Шундай порлоқки, кўрсангиз кўзингиз қамашади... Бюджетга келсак, зарар билан фойда тенглашиб қолган.— Шу ерга келганда гапнинг белига тепиб, шартта тўхтатишди.

— Демак, маълум бўладики, сизлар ёрдамга муҳтож эмас экансиз,— деди ҳозир бўлганлардан бири,— биз ҳақиқий аҳволни айтиб берасиз деган мақсадда сизни чақиртирган, мабодо ёрдамга муҳтож бўлсангиз, қарз очиб, сизларга маблағ бермоқчи бўлган эдик... Кўриниб

турибди, ишларингиз жойида, ёрдамга ҳожат ҳам йўқ экан. Хўп, хайр.

Бу гапни эшитиб эс-ҳушимни йиғиб олдим.

— Иима?!— деб овозимнинг борича бўқирдим.

Демак, мени чет элдан ёрдам олишга вакил қилиб юборишган экан-да.

— Майли, нега буни илгарироқ айтмадингиз, билганимда шунга қараб тўн бичардим, гапнинг тўппа-тўғриси айтиб берардим.

— Хўп, хайр.

Аламимга чидаёлмай ҳўнграб йиғлаб юбордим. Буни қаранг, чет элдан ёрдам олиш мумкин экан-ку, мен қўлдан бой бериб қўйибман-а. Алам қиладиган жойи шундаки, мамлакатимни ажнабийлар олдида ёмонотлиқ қилиб кўрсатган, жиноят қилган бўламан деб ўйлаб, ёрдамдан қуруқ қолибман.

Йиғидан уйғониб кетдим. Ҳали тонг ёришмаган экан.

Шамчироқни ёқдим. Стулга ўтирдим. Тушимда ростдан ҳам йиғлаган эканман. Кўз ёшларимни артиб олиб, ҳозиргина кўрган даҳшатли тушимни қоғоз бетига тушира бошладим. Наҳотки, ҳеч тонг отмаса-я! Қуриб кеткур тун бирам чўзилиб кетдики...

АФСУСКИ, ИЛОЖИ ИУҚ!

Ҳамма менга:

— Бўлди энди, бошингни иккита қилиб қўймасак бўлмайди! — дейдиган бўлиб қолди.

Аслида ўзимнинг ҳам ниятим шу, лекин кўнглимга ёқадиган қизни тополмай турибман.

— Битта жуда одобли қиз бор! — дея бир қизни таърифлаб қолишди.

Билиб турибман, гап қизнинг одобидан кетса, албатта ҳуснида бирор нуқсон бўлади.

— Жудаям одобли бўлмаса ҳам майли, ишқилиб, афт-ангори сал дурустроқ бўлса бўлди, қараганда кўнгил айнимаса бас,— дедим уларга.

— Ия, нима деяпсан, кўнглингдагидек қиз-а!

Ўзим ҳам худди шунисидан хавотир олиб турган өдим.

— Жуда маданиятли қиз, нақ ўзинг!

Ҳай, буниси ҳам маъқул, деяйлик. Демак, маданиятли қиз экан-да, ҳўп. Бундоқ ўйлаб қарасангиз, маданиятли дегани кўп ғалати нарса ўзи. Газета ва журналларда босиладиган эълонларда кўрган бўлсангиз керак, бўёқчининг шоғирдидан тортиб, катта амалдоргача — ҳаммаси маданиятли хотин қидирадиган бўлиб қолган.

— Қизнинг онаси немис, отаси турк.

— Қойил, аини муддао.

Жониворларнинг ҳам, одамларнинг ҳам дурагайи яхши бўлади. Умар Сайфиддиннинг¹ машҳур ҳикоясидаги мадам фон Садрештейн эсимга тушди. Қифти кенг, ўзи полвоннамо немис аёли эди у. Спортчиларга ўхшаб кийинадиган бу хотин ҳар куни эрталаб қўлида тўрва кўтариб, гурс-гурс қадам ташлаб бозорга бориб келарди.

— Бўлғуси келин немис, француз, итальян тилларида бемалол гаплашади.

Қирқ йил бўйдоқ юриб, бежиз кутмаган эканман, деб қўйдим ичимда. Сабрнинг таги олтин деб шунини айтишар экан-да.

Менинг ҳаловатимни бузган мадмуазель Элефтра бўлди. У ёши эллик тўққизга бориб қолган, кўриниши қоқ балиққа ўхшаган бир хотин эди.

— Ўзи бирам кўҳликки, трэ жоли²...— деди у.— Қадди-қомати келишган, узун бўйли, ўзиям трэ кюлтивэ³... Иннайкейин, таги жуда тоза.

— Мадмуазель Элефтра,— дедим унга,— сиз унга менинг тўғримда ҳам гапирдингизми? Ҳар ҳолда ёшим қирққа бориб қолган...

— Айтдим, айтдим... эркак кишининг қирқ ёшда ақли киради,— деди.

— Бўйим паст эканлигини ҳам шипшитиб қўйдингизми?

— Ҳа, бунисини ҳам айтдим, бўйи паст бўлса, ақли баланд бўлади,— деди.

— Бедаво репортёр эканлигимни, пайпоқ ямайдиган қизларга ўхшаб ойига атиги эллик лира ҳақ олишимни,

¹ Йирик турк ёзувчиси. (1884—1920).

² Трэ жоли — ғоят чиройли (франц.)

³ Трэ кюлтивэ — жуда ўқинишли (франц.)

Ўшанда ҳам хўжайиннинг гапини иккита қилмаслигим шартлигини гапирдингизми?

— Гапирдим! Ўзининг уч жойда ҳовли-жойи бор. Ҳеч нарсадан муҳтожлиги йўқ.

Бўпти. Энди ўздан кўрсин. Ҳар ким экканини ўради, деган гап бор. Ўзики бошига бало сотиб олмоқчи экан, бўпти, мен розиман.

Очигини айтсам, уйлангани кўнглим йўқ. Аммо бир ошнам ҳар куни қулоқ-миямни сйди. Эрта-ю кеч миямда ёнғоқ чақади:

— Жон дўстим, уйлана қолгин, иккаламизнинг тақдиримиз шунга боғлиқ. Мана шу лаънати қашшоқликдан бир амаллаб қутулайлик.

— Эсингни едингми, оғайнижон,— дейман унга. — Ахир шу замонда бунақа қиз менга тегармиди!

— Ўзингни кўпам гўлликка солаверма! Бошингга бахт қуши кўнганида тентаклик қилма энди! Қани, тезроқ ҳаракатингни қил!

Уйлаб-ўйлаб, охири рози бўлдим. Мадмуазель Элефтра қизни ишхонамга олиб келадиган, ўртоғим ҳам ўша ерга борадиган бўлди. Шунга келишдик.

Мана, белгиланган кун ҳам келди. Бўйдоқлик қандоқ азоб эканлигини билган билади, билмаган қаёқдан билади. Бир кун олдин кечқурун оқ кўйлагимни ювиб, балконга ёйиб қўйдим. Аксига, кечаси билан ёмғир қуйиб чиқди. Эрталаб кўйлакни олиб қарасам, жиққа ҳўл. Бошқасини кия қолай десам, кир экан, яна бирининг ёқаси ғижимланиб ётибди. Бўлар иш бўлди дедиму, ҳўл кўйлакни яхшилаб сиқиб, ёқаси билан енгини крахмалга солдим. Кейин дазмолни обдан қиздириб, кўйлакка босдим. Шу замоннинг кўйлаклари жуда ғалати-да: ёқанинг астари нима учундир аврасидан кенг бўлади. Қанча дазмол боссанг ҳам, ҳеч текислаб бўлмайди. Костюмни бензин билан тозаладим. Бундоқ қарасам, на тоза рўмолча бор ва на пайпоқ! Соқол олаётган эдим, алланарсаннинг куйган ҳиди димоққа урди. Туриб қара-

сам, қизиган дазмол шимимнинг устида қолиб кетган экан, тиззадан куйдирибди. Минг лаънат шунақа ҳаётга! Илгари уйланмасам ҳам, энди уйланаман! Ҳали қуримаган куйлакни кийдим. Шошганда лаббай топилмас дегандай, соқол олаётганда юзимни уч-тўрт жойидан кесиб олган эканман, тирқираб қони чиқиб ётибди.

Кечикяпман. Йўлдан такси олиб, ўпкамни қўлтиқлаганча идорага кириб келдим. Эшик олдида мени кутиб олган ўртоғим:

— Қаёқда санқиб юрибсан? Бир соатдан бери сени кутиб ўтиришибди,— дея тўнғиллаб берди.

— Хўш, ўзи қалай? Қаймоқдайми?

Ошнамнинг юзи девордай оқариб кетибди.

— Ҳозир ўзинг кўрасан!

Имтиҳон бераётганда ҳам бунчалик ҳаяжонга тушмаган, ишим олий судга оширилганда ҳам бунчалик кўрқмаган эдим. Юрагимни ҳовучлаб, ичкари кирдим. Кирдиму, дарҳол мадмуазель Элефтрани, унинг ёнида эса... ҳайвонот боғидан қочган бир махлуқни кўрдим. Даҳшат ичида ўртоғимга қарадим. У юзини деворга ўгириб олибди.

— Келдингизми?

— Кечирасиз, куттириб қўйдим!

Кўзларимиз тўқнашди. Олдимда турган шу столни даст кўтариб мадмуазель Элефтранинг бошига туширсаммикин! Ўзим ҳам ҳуснда берироқману, лекин бу даражада эмас-да. Менга олиб беришмоқчи бўлган бу қиздан фақат бир мақсадда фойдаланса бўлади: уни чодирга киритиб қўясану, ташқаридан туриб: «Одамлару, одамлар, эшитмадим деманглар, дунёда еттита ажойибот бўлса, саккизинчисини чодирнинг ичида кўрасиз! Келиб қолинг, кўриб қолинг!» — деб қичқираверасан.

Аввалига уни сайил ва байрам кунлари кўча-кўйда одамларга томоша қилдирса, кейин эса қишлоқма-қишлоқ юриб, бутун Анатолияга кўрсатиб чиқса бўлади.

Иложини топсанг, Европа билан Америкага ҳам етаклаб борсанг бўлади. Қолаверса, савобли иш қилган ҳам бўласан, мамлакатингни чет элларда тарғиб қилиб, беғоналарни унинг ҳайвонот олами билан ҳам таништириб чиқасан.

Ниҳоят, у билан қўл бериб сўрашдик.

— Қалайсиз? Саломатмисиз?

— Мерси! Ўзингиздан сўрасак?

Мадмуазель Элефтранинг саволи томдан тараша тушгандек бўлди:

— Қалай, ёқдимиз?

— Мадмуазель Элефтра, Истамбулда ҳайвонот боғи очилармиш, сиз эшитмадингизми?

— Йўқ, эшитмадим, — совуққина жавоб берди у.

Илгарилари армияда тўп тортадиган бир хил отлар бўларди. Ҳарбий парадларда бу бояқишларнинг тумшуги билан яғринидан дув-дув тер тўкиларди. Бу қиз ҳам ўшанақа отга ўхшайди. Лекин менга хотинликка мўлжалланган бу махлуқнинг олдида ўша отнинг афзал томони бор — у жим десанг, жим бўлади. Буниси эса чакаги тинмай валдирайди, бунинг устига, оғзи компас стрелкасидай бир томонга йўналиб турганлигидан нима деяётганлигини ҳечам тушуниб бўлмайди. Одатда биров гапирганда, жавоб бермаслик одобдан эмас, лекин унинг гапига тушунмаётган бўлсам нима қилай! Гапига тушунмаган тақдирингда ҳам одамнинг кўзига қараб, «ҳа» ёки «йўқ» деб турсанг бўлади, ammo мана-вининг қовоқлари кўзини ёпиб қўйганлиги учун, бозор кунлари туйнукдан савдо қилаётган баққолга ўхшаб олазарак қарайди. Хуллас, худо уни яратгану, бу бадбашара махлуқни кўриб ўзи ҳам ҳайрон бўлган. Худо ҳар нарсага қодир, деб шуни айтар экан-да!

Тўрт тилни билади, дейишган эди, бўлмаган гап экан. Маълум бўлишича, дўконда ишлаб юрганида салпал французча билиб қолган, мижозлар уни кўриб дўконга кирмай қўйганларидан кейин ишдан қувилган

экан. Онасини немис дейишувди, бу гап ҳам чатоқ чиқди. 'Аслида онаси эмас, бундан ўн йил олдин қўшниси немис бўлган экан. «Уч жойда уйи бор» дейишган эди, турган-битгани лоф бўлиб чиқди. Учта ҳовлиси эмас, уч ҳонали уйи бору, бу ҳам гаровга қўйилган экан. Бунини устига, уй саккиз ака-уканинг ўртасида экан.

— Қалай, сизга ёқдимми? Ҳозир гаплаша қолайлик!— яна сўради мендан мадмуазель Элефтра.

Мушкул аҳволда қолдим. Борди-ю, илтифот юзасидан «ҳа» дейдиган бўлсам, дарров тўйдан гап бошланиши аниқ. Тилим гўлдираб қолди:

— Биласизми... Бунақа нозик масалада... Лаббай? Эркак кишидан олдин... Хотин кишининг фикри... э... Менга қолса, албатта... Менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз...

Қиз бояқишга бундоқ қарасам, оғзимга кўз тикиб ўтирган экан. Уртага жимлик чўкди.

— Ҳаво бирам яхшики!..

Чўкаётган одам хасга ёпишади, дегандай, дарров унинг гапини илиб олдим:

— Тўғри айтасиз, хоним, ҳаво жуда ажойиб. Бу йил...

Об-ҳаводан гап кетса, бир ҳафта сурункасига гапиришим мумкин.

Аммо шу он раҳмим қўзғади. Буни қаранг, худо қаргаган бечора бир қиз турмушга чиқмоқчи бўлибди-ю, унинг ёлғиз умиди мен эканман. Сизга ёлғон, худога чин — кўзимга ёш олдим. «Шу шўрликка уйлана қол!— дедим ўзимга ўзим.— Ҳаётингда кўп ноҳўя ишлар қилгансан, нари борса бу ҳам шунинг биттаси бўлар. Қолаверса, савоб иш қилган ҳам бўласан!»

— Бу йил ҳаво ўтган йилдагига сира ўхшамайди.

— Шундоқ, афандим!

Қизнинг бетига тикиламан. Яшириб нима қилай, миямга бир фикр келди: унга уйлангач, бир кунмас бир кун унинг ана шу бетидан, албатта ўпишга тўғри келар. Мен ўшанда лабимни теккизишим мумкин бўлган нуқта-

ни унинг юзидан қидираман. Бўжама билан ҳуснбузар дастидан тирноқдай бўш жой қолмабди. Яна ўша ниятда қизнинг соч ва қўлларига разм соламан. Тавба, ҳеч қаерида бўш жойи йўқ-а! «Сен шоиртабиат кишисан,— тасалли бераман ўзимга ўзим,— хаёлга бой одамсан, шунинг учун унинг афтига қарайсану, бошқа бир жононнинг юзини хаёлингга келтирасан».

Ўша кунни роса икки соат об-ҳаводан гаплашиб ўтирдик. Улар билан хайрлашаётганимда, қизнинг чап оёғи ўнг оёғидан калтароқ эканлигини пайқадим. Бу гал қизнинг нуқсонини кўриб раҳмим келди.

Улар эшикдан чиқиб кетиши билан ошнам мендан сўради:

— Хўш, нима дейсан?

— Мен шу қизга уйланаман!

— Ия, эсингни едингми?

— Бундан яхши хотин тополмайман! Шунга албатта уйланаман.

Кечқурун мадмуазель Элефтра келиб қолди.

— Уйланадиган бўлдим! — дедим унга.

— Кимга?

— Кимга бўларди! Сиз билан келган қизга-да!

— Афсуски, иложи йўқ,— деди у бош чайқаб.— Сиз унга ёқмабсиз!!

ХОТИН КИШИ БУЛГАНИМДА-Ю..

Саломат трикотаж фабрикасига дарвозабонликка кириб, саксон лира ойлик оладиган бўлди. У бунақа маош бир киши у ёқда турсин, чорак кишига ҳам етмаслигини била туриб, шундай қилди, чунки у ўзининг ишчанлигига, уддабуронлигига ишонарди. Ахир унинг бу қобилияти бир кун эмас, бир кун хўжайиннинг қулоғига етмай қолмайди, ана ундан кейин ойликнинг ошиши ҳам гапми! Аслида дарвозабонлик қилиш унга тўғри келмасди-я, лекин начора, дунёнинг ишлари шунақа экан. Ҳатто ўзи дарвозабон бўлишга арзитайдиганларнинг ҳам эшигини беш-ўнлаб туппа-тузук одамлар қўриқлай берар экан. Хуллас, дунёнинг ишлари чархпалак дегандек, хўжайинлар билан дарвозабонлар ўрин алмашган эканлар-да.

Саломат ойлигим ошиб қолар, деб эртаю кеч жонини жабборга бериб ишлади. Ҳатто, қани энди тунги қоровул бўлиб олсам, деб кўнглига ҳам тугиб қўйди. Тунги қоровул 200 лира ойлик олади-я. Ўзи унчалик қийин иш эмас.

Одам боласи астойдил ният қилса, албатта ниятига етаркан. Бир куни уни хўжайин чақиртириб:

— Хизматингдан хурсандман,— деди.

— Раҳмат, афандим, саломат бўлинг.

Кейин хўжайин ундан:

— Уйланганмисан? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, уйланганман,— деди у бирор ножўя иш қилиб қўйган одамдай қимтиниб.

Кейин, айбини биратўла бўйнига олиб, енгил тортмоқчи бўлган кишидай бошини эгиб, қўшиб қўйди:

— Иккита болам ҳам бор, бейафандим.

Хўжайин ҳам койиган, ҳам ачинган бўлди.

— Ана холос! Тирикчилик қандай ўтяпти?

— Бир амаллаб, бейафандим.

— Кел, сенга бир яхшилик қилай. Кундузи дарвозабонликдан қутулгач, кечаси қоровуллик қила оласанми?

— Қўлимдан келади, афандим.

— Буни қара, кундузи олти соат дарвозабонлик қиласан, кечаси саккиз соат навбатда турасан. Жами ўн тўрт соат бўлади. Яна ўн соат бўш вақтинг қолади. Розимисан шунга?

— Қуллуқ, бейафандим.

— Кечаси ишлаганинг учун ойлигинга яна ўттиз лира қўшиб бераман.

— Раҳмат.

200 лира ойлик оладиган тунги қоровул уйқуси қаттиқ бўлганлиги учун дарҳол ишдан бўшатилади, ўрнига уни тайинлашди. Кундуз кунлари у дарвозада турадиган, кечалари эса бўйнига шақилдоқ осиб, фабрикани қўриқлайдиган бўлиб қолди. Маоши 110 лирага чиқди.

Кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайверди. Хўжайин ҳам бефаҳм одам эмас-ку, пайти келиб унинг жонбозлигини инобатга олар, қўлидан келадиган яхшилигини аямас, ахир. Масалан, айттайлик, фабрика котибининг ўрнига ўтса, қандай соз бўларди. Котиб ойига 300 лира ҳақ олади-я!

Одам боласи бир нарсани ният қилса, ниятига етаркан. Бу гал ҳам шундоқ бўлди.

— Хизматингдан мамнунман,— деди хўжайин уни чақириб.— Сенга яна бир яхшилик қилмоқчиман. Кечалари ҳар ҳолда бекор ўтирарсан. Арзимаган ёзув-чизув ишлари бор эди, шуни қилмайсанми? Ойлигинга яна 60 лира қўшиб берардим...

Бундоқ ўйлаб қараса, ойига 170 лира оладиган бўларкан.

— Илойим бирингиз ўн бўлсин, афандим,— деб жавоб берди у хўжайинга.

300 лира маош оладиган котиб қаҳва ичиш ва чекишдан қўли бўшамай, ишга қарамай қўйганлиги важдан фабрикадан қувилди. Бунинг юмуши ҳам дарвозабонга ўтди. Энди у кундуз кунлари дарвозабонлик қиладиган, кечалари эса фабрикани қўриқлаш билан бирга, ёзувчизув ишларини ҳам бажарадиган бўлиб қолди.

У тиним билмай ишлайверди. Хўжайиннинг ҳам кўзи бор-ку, унинг бу ишларини кўрмай ўлибдими. Фабриканинг бухгалтери 400 лира маош олади-я! Қани энди бухгалтер ҳам бўла қолса...

Одам боласи бир нарсани астойдил ният қилса, ниятига етаркан. Кунлардан бирида хўжайин уни яна чақириб қолди:

— 170 лира сизга камлик қилаётганини сезиб турибман, шунинг учун бир оз ошириб бермоқчиман.

— Ташаккур, афандим,— дея миннатдорчилик билдирди у.

— Анча бўш вақтингиз бор кўринади. Уйда бекор ўтирганингизда фабриканинг ҳисоб-китоби билан шуғуллансангиз девдим.

— Жоним билан, афандим.

— Жуда соз, маошингизга яна 45 лира қўшиб бераман.

400 лира ойлик оладиган бухгалтер тўрт амални чалкаштириб юборганлиги учун ишдан қувилди.

Бизнинг дарвозабон энди 215 лира ойлик оладиган бўлиб қолди. Кундузи у олти соат эшикда турадиган, кечаси саккиз соат фабрика қўриқлайдиган ва шу вақт ичида ёзув-чизув ишларини ҳам қиладиган, уйда эса фабриканинг ҳисоб-китоби устида бош қотирадиган бўлди.

У бор кучини аямай, тер тўкиб ишлади. Энди омборга мудир бўлиш тушига кирадиган бўлиб қолди. Омбор мудирининг маоши 450 лира-я!

Одам боласи бир нарсани астойдил ният қилса, ниятига етаркан.

Яна уни хўжайин чақириб қолди.

— Сизга бир яхшилик қилмоқчиман, омбор мудирлигини ҳам олиб берсам, нима дейсиз?

— Миннатдор бўламан, бейафандим.

— Жуда яхши, маошингизга яна 35 лира қўшиб қўяман. Бориб, омборни қабул қилиб олаверинг!

Омбор учун олинган баъзи молларни адашиб ўзининг уйига ташиб кетадиган паришонхотир омборчининг паттаси қўлига тутқазилди. Омбор мудирлиги ҳам дарвозабонга ўтди.

Иш кўплигидан унинг қўли қўлига тегмай қолди. Хўжайин ҳам ҳўкиз эмас-ку, кези келганда унинг тиришқоқлигини инобатга олар, ахир. Мана, инобатга олди ҳам.

Хўжайин бир куни уни ҳузурига чақириб:

— Сиздан ғоят миннатдорман, жуда хурсандман...— деди.— Ишлаган тишлайди-да. Очигини айтганда, дарвозабонлик сизга ярашмайди. Бошқа юмушлар зиммангизда қолаверади-ю, мен сизни фабрикага директор қилиб ҳам тайинламоқчиман.

Директор бўлиш-а? Бунини эшитиб Саломат довдираб қолди! Ўзи-ку айни муддао-я! Одам боласи бир нарсани астойдил ният қилса, ниятига етаркан. Мана, фабрикага директор ҳам бўлиб олди.

— Ойлигингизга 90 лира қўшилди,— деди хўжайини.

Дарвозабонликдан бўшаганлиги сабабли маоши 80 лира камайди. Лекин янги лавозими учун қўшимча равишда тўқсон лира ола бошлади. Хуллас, ойига ҳаммаси бўлиб 260 лира маош оладиган бўлди.

2 500 лира маош олиб келган директор хўжайиннинг

секретари билан «дон олишиб» қолгани учун фабрикадан қувилди.

Фабрикада қирқ ишчи, икки уста ва йигирмага яқин машина бор. Оддий ишчи бўлиш унинг қўлидан келмайди, усталликни эплай олмайди, машиналарнинг ўрнини эса босолмайди. Идорада ўзи билан хўжайиннинг секретаридан бошқа ҳеч ким қолмаган.

У бўш пайтларида секретарь қиз билан валақлашиб ўтириб, унга нуқул хўжайинни мақтаб кетарди:

— Барака топкур, хўп тилло одам-да. Мен фабрикага саксон лира оладиган дарвозабон бўлиб кирувдим. Мени тунги қоровул қилиб тайинлади, ойликни 110 қилди. Иннайкейин, котибликни ҳам берувди, маошим 170 га чиқди. Сўнг ҳисоб-китоб ишларини ҳам иноят қилган эди, 215 лира оладиган бўлдим. Шундан кейин омборчиликни ҳам қўшиб берувди, ойлик 250 лирага етди. Мана энди директор ҳам бўлиб олдим. Маошимни айтмай-сизми — 260 лира-я!

Секретарь қиз ҳам унга бўш келмади:

— Мен фабрикага пол ювадиган бўлиб кирганман. Ойлигим 40 лира эди. Кейин хўжайиннинг кир-пирини ювадиган, уйини супуриб-сидирадиган бўлдим, ҳақим 60 лирага чиқди. Сўнгра машинисткаликни ҳам ўрганувдим, 80 лира тўлайдиган бўлди. Уйда овқат қилиб беришга, рўзғорига қарашишга ўтдим, 100 лира ола бошладим. Кейин... кейин бўлса, хўжайин учун ким бўлиб қолганимни ўзингиз кўриб турибсиз. Менга яна 15 лира тўлайдиган бўлди. Ҳозир 115 лира олиб турибман.

Бир куни у қизга қараб:

— Кўп ишлаб, толиқиб қоляпсан-да,— деди.

— Ўзингиз-чи?— жавоб берди у.— Наҳотки маошингиз камлик қилмаётган бўлса! Ойлигингиз ошишини наҳотки истамасангиз?

У қизнинг бетига тикилди. Идорада шу секретарь қиз икковигина қолганлиги унинг эсига тушди. Кейин

бу қизнинг қўшимча вазифаси нимадан иборат эканлигини кўз олдига келтириб, сесканиб кетди.

— Йўқ-йўқ,— деди у,— ойлигимнинг ошишини истамайман. Шунисига ҳам шукур. Хотин киши бўлганимда нима бўларди-а? Худо кўрсатмасин! Хўжайин сени ҳам ишдан ҳайдаб, ойлигимга яна 20 лира қўшиб берарди... Йўқ, керакмас... эркак киши бўлганимга хурсандман... Аммо лекин хотин киши бўлганимда-ю...

ФАРЗАНД

Бу хотиннинг сочи кўкимтир рангга бўялган бўлса ҳам, пешонасига осилиб тушган уч тутами оқиш кўри-нарди. Кўзидан оққан ёш бетигаги бўёғини чаплашти-риб юборган. Ич кўйлагининг боғичи японча кўйлакнинг чап елкасидан осилиб тушган. У шу алфозда ҳовлиқиб полиция бўлимига кириб келди:

— Болагинамдан айрилиб қолдим! Ёлғизимни олиб қочибди! Войдод, ёрдам беринг.

— Ким ўғирлади?— деб сўради ундан комиссар.

— Эрим ўғирлади, комиссар тўра, яшамагур эрим!

Унинг иркит юзидан кўз ёши тинмай думалаб турибди. У эри билан қўйди-чиқди бўлганини, ажралиш ҳақида судга ариза берганини, эри беш яшар ўғли Метинни олиб қочганини йиғлаб гапириб берди.

— Ўғилгинамни топиб беринг, комиссар тўра. Болагинам у муттаҳамнинг қўлида хароб бўлади!

Унинг гапдон хотинлиги билиниб турибди, ўзи ҳам роса шаллақига ўхшайди. Комиссар уни тинчлантириб, курсига ўтқазгандан кейин эрининг турар жойини су-риштирди.

Орадан кўп ўтмай, икки полициячи билан бир киши ва беш ёшлардаги бола ичкари киришди. Бояги хотин болани кўриши билан ўзини унга ташлади, аммо эри ҳам анойи эмас экан, бўш келмади. Эр-хотин Метинни икки қўлидан ушлаб, икки томонга тортқилай кетишди. Уй ичи боланинг додлаб йиғлаганидан, эр-хотиннинг қий-

чувидан тўс-тўполон бўлиб кетди. Метинни ажратиб олишга полициячиларнинг кучи етмади. Униси у ёққа, буниси бу ёққа тортаверганидан боланинг қўли чиқди-ю, отаси қўйиб юборди.

Хотин болага бир ҳамла қилиб, уни қўлтиғидан олдида, кўчага қочди. Эри орқасидан қувламоқчи бўлиб бир силкинган эди, полициячилар ушлаб қолишди.

— Комиссар афандим, — деди у, — хотинимнинг кимлигини билмайсиз. Менинг мақсадим ўғлимни юртга фойдали одам қилиб тарбиялаш. Бу хотиннинг қўлида қолса, тарбияси бузилиб кетади.

Комиссар жавоб берди:

— Боланинг ёши бешда экан, у онасининг қўлида қолиши керак.

— Ахир, бу мумкин эмас-ку. Суд ҳам болани менга ҳукм қилади. Нега деганда онаси...

У, хотини енгил оёқ бўлганлиги учун полиция қўлига тушганлигини, бунақа хотинга бола тарбиясини ишониб бўлмаслигини айтди.

Орадан ўн беш кун ўтди. Эр-хотин бу гал касалхонанинг олдида жанжаллашиб қолишди. Онаси қўли чиққан Метинни касалхонадан олиб чиқаётганда, эри келиб қолиб бир ҳамла билан болани олиб қочди. Хотин ҳам калхатдек унга ташланди. Метиннинг бир қўли тахтакачланганлиги учун она оёғидан, ота эса соғ қўлидан тортарди. Бу гал боланинг бошқа жойи майиб бўлди — чап қўли елкасидан чиқиб кетди. Олишувда ота устун келди. У оғриқ азобидан чинқириб йиғлаётган ўғлини судраганича ўзини тор кўчага урди. Энди бола бечоранинг иккала қўли ҳам майиб бўлди. Лекин ота шунисига ҳам рози эди:

— Бу хотиннинг тарбиясини олгандан кўра, боламнинг бир умр майиб бўлгани яхши.

Орадан бир ой ўтди. Кунларнинг бирида кечқурун кўча юзида машина тўхтади. Машинадан тушган аёл кўчада ўйнаб юрган болаларнинг олдига югуриб келди-

да, Метинга ёпишди. Лекин шу заҳотиёқ қаердан-дир боланинг дадаси пайдо бўла қолди. Бола яна аросатда қолди, унинг дод-фарёдини эшитиб одамлар тўпланди.

— Бола бечорани мунча қийнайсиз, хоним, ахир уни ўлдириб қўясиз-ку,— дейишди йиғилганлар.

— Шу суллоҳнинг уйида қолиб расво бўлгандан кўра, шу ерда ўлгани яхши!— деб қичқирарди онаси зўр бериб боланинг бир оёғидан тортар экан.

Метин-ку ўлгани йўқ, лекин олишувда эр-хотин унинг икки оёғидан икки томонга чўзиб тортгани учун аввалига унинг иштони, кейин чоти йиртилди. Она болани бағрига босиб машинага солиб қочди.

Метин бир ой касалхонада ётиб чиқди. Она қўлтиқтаёқда чиққан ўғлини суюб бағрига босди.

— Бўтагинам,— деди онаси,— ўзим хор бўлиб юрсам ҳам, сени, албатта одам қиламан.

Суд эр-хотиннинг ажралиш ҳақидаги аризасини кўраётган куни залда тўполон кўтарилди. Хотин болани олиб қочган эрининг орқасидан қувлаб қолди. Нақ зинага етганида у эрига чангал солиб, болани ундан юлиб олди. Юлиб олди-ю, шу маҳал оёғи чалишиб кетиб, қўлидаги Метин билан бирга зинадан думалаб тушди. Боши ёрилган бола ҳушидан кетди.

Хотин ўрнидан тура солиб, ўғлини бағрига босганича эшикка югурди. Кўчага югуриб чиқиши билан орқасидан эри етиб келди. Бири боланинг бошидан, иккинчиси оёғидан ўзига тортди. Ҳали ҳам ҳушига келмаган Метин оғриқ азобини сезмас эди.

— Болагинамни сенга бермайман!

— Кўраман бермаганингни!

Полиция ўртага тушди. Охири Метинни отаси олиб кетди.

Узоқ даволанишдан кейин Метин тузалиб чиқди. Баъзи жароҳатларни ҳисобга олмаганда, бола соғ эди. Отана ўртасида бўлиб ўтган икки олишувда унинг икки

қўли майиб бўлди. Эр-хотиннинг учинчи тўқнашувида Метиннинг оёғи синиб, тахтакачланди, синган оёқ наригисидан уч сантиметр калта бўлиб қолди. Ота-онанинг илгариги жамики олишувлари кейингисининг олдида ҳолва эди. Боши билан зинадан юмалаган бола бир кўзидан ажради, ўзи эса бутунлай телба бўлиб қолди.

Суд болани онага ҳукм қилди. Ота ҳукм устидан шикоят ёзди, кейин натижасини кутиб ўтирмай, ўғлини собиқ хотинининг уйидан олиб қочди. Аммо охириги пайтда иши юришмай қолди. У ота-онасини ажратолмай қолган Метинни уйига олиб кирай деб турганида, орқадан хотини етиб келди.

Ярим кечада қий-чув бошланди. Бечора Метин бир неча марта қўлдан қўлга ўтди. Жанжални эшитиб, кўча қоровули билан полициячи югуриб келди.

— Овунчоғимни бу золимнинг қўлидан олиб беринг!— уларга ёлворди хотин.— Мен уни катта одам қилиб тарбиялайман.

Метин эса ҳўнграб йиғларди.

— Вой шарманда-ей; мен уни ватаним учун тарбиялайман десам бермайди-я,— пишиллайди ота хотинининг қўлидаги болани бўйнидан тортиб.

Бу суронда қулоқдан ажраб, қовурғаси синган Метин онасида қоладиган бўлди. Бироқ онанинг қувончи кўпга чўзилмади. Олий суд отанинг даъволарини тўғри деб топиб, болани унга ҳукм қилиб берди. У полициянинг ёрдами билан Метинни қайтариб олди. Очиғини айтганда, қайтариб олди дейиш унчалик тўғри эмас. Болани иккала майиб қўлидан маҳкам ушлаб олган она дод солди:

— Войдод, ўлигимни олсанг ҳам, боламни ололмайсан. Сен буни расво қиласан!

— Қўйиб юбор дейман, шаллақи!— бўш келмади ота ҳам.— Қўйиб юбор буни, мен уни одам қиламан.

Хайрият, полиция ўртага гушди, бўлмаса болани онасининг қўлидан тортиб ололмасди.

Метин учун бўлган тортишув ниҳоят тугади.

Метин жанжал-суронда на бошидан ва на оёғидан ажради, на у тарвузнинг икки палласидай бўлиниб, ярми отада, ярми онада қолди. Икки ўртадаги тортишув унинг оламдан кўз юмиши билан поёнига етди.

Ота, ватанга муносиб фарзанд тарбиялаб бериш ниятида бошқатдан уйланди. Она эса ҳозир оғироёқ — бунисини, албатта катта одам қилиб тарбиялайди.

УСТАСИ ФАРАНГЛАР

Биз олий ҳунар мактабида ўқиймиз. Ичимизда энг ёши йигирма учга чиққан. Мактабимизга янги директор тайинланганига икки ой бўлди. У ишни олдинги директор нималар қилганини ўрганишдан бошлади. Буни қарангки, олдинги директор анчагина ишлар қилиб қўйган экан. У мактаб ертўласини бир ярим метр чуқурлатиб, сувоқдан чиқарган, оқлатган ва ошхонани шу ерга кўчиртирган экан. Юқори қаватдаги ошхонани синфхонага айлантирган экан. Синфхонаси бўлмаган мактабни мактаб деб бўладими, ахир!

Олдинги директор яна қандай кароматлар кўрсатган? Унинг буйруғи билан синфхона деворлари сариққа, ётоқхона эса пуштига бўятилган экан.

Хўш, иннайкейин-чи? Иннайкейин, илгари битта партада икки киши ўтирарди. Талабалар ёнма-ён ўтирганларида гапга тушиб кетиб, дарс мияларига кирмайди. Шунинг учун у парталарни бир кишилиқ қилиб ясаттирган.

Янги директор мана шуларнинг ҳаммасини билиб олгандан кейингина, астойдил ишга киришиб кетди. Олдинги директор қурувчи деб ном чиқарган бўлса, қурувчи қанақа бўлишини мана, энди биласиз!

— Бу зимистон қанақа жой ўзи?

— Ошхона.

— Ия, эсларинг жойидами, ертўлада ҳам ошхона бўладими? Ахир бунақа жойда иштаҳа деган нарса хиппа бўғилади-ку! Дарров текислаб ташланг бу ертўлани!

Ошхона илгариги жойига кўчди. Бир кишилик парталар синфхоналардан чиқариб ташланди. Эски парталар қайта жой-жойига қўйиб чиқилди.

— Болалар ёнма-ён ўтирса, мияси яхши ишлайди.

Деворларнинг бўёғи ҳам ўзгартирилди — пуштиси оққа, сариғи яшилга бўялди.

Олдинги директорнинг бемаъни ишларини шу кўйда тузатиб чиққан янги директор ўзининг қурилиш бобидаги теша тегмаган планларини рўёбга чиқаришга киришиб кетди.

— Бу қанақа гап — олий мактаб деб аталса-ю, ҳовузи бўлмаса!

Янги директор шу биргина гапи биланоқ ҳаммага ёқиб қолди.

— Бу одам кетворган уста экан-ку!

Мактаб боғининг қоқ ўртасида ҳовуз қазиладиган бўлди. Қум, шағал, цемент ва ғишт келтирилди. Лекин... Иш авжи қизиган пайтда уста директор каттароқ ишга кетди-ю, ҳовуз қурилиши ўлда-жўлда қолди.

Унинг ўрнига тайинланган янги директор ҳам сергайрат чиқиб қолди. Хона деворларига янги бўёқ берилди. Қадимги ертўлага яна ошхона кўчиб тушди. Ётоқхона кино залига айлантирилди. Икки ўринли парталар синфлардан улоқтирилди.

— Бу нима деган гап, бу ер бошланғич мактаб эмас-ку!

Парталар ўрнига бирпасда стол ва стуллар қўйилди.

Биз бу ислохотларга унча парво қилмадик. Лекин олий ҳунар мактабининг бўлажак кўрки — ҳовузнинг тақдирини нима бўларкин, деган ўй билан бандмиз.

— Хўш, манави чуқур нима? Қум билан шағал нима қилиб ётибди бу ерда?— деб сўраб қолди директор.

— Ҳовуз қилмоқчи эдик, афандим.

— Нима, нима? Ҳовуз дейсизми? Бу қандай бемаънилик! Кўмиб ташланг бу чуқурни!

Қазилган жой қум, шағал, гишт ва цемент билан кўмиб ташланди.

Қурилиш бобида буниси эски директорни бир чўқишда қочирадиганга ўхшайди.

— Ҳозирги ёшлар европача рақс тушишни билмаганликлари учун кўпинча жамоатдан ажралиб қоладилар. Қолаверса, катта йиғинларда рақс билмай қизариб қолишади,— деди бир куни директор.

Ховузга мўлжалланган жойда рақс майдончаси қилинадиган бўлди. Ерни яхшилаб текислаб, устидан бетон қуйишди. Бетонга авжи пардоз бериб турилганда директоримиз тўсатдан мактабдан олиниб, каттароқ ишга тайинланди.

Янги келган директор буларнинг ҳаммасидан ҳам ўтиб тушадиганга ўхшайди.

У синфлардаги столларни чиқариб ташлашдан иш бошлади.

— Бу ер нима — мактабми ё қиморхонами? Йўқотинг бу столларни!

Столлар бир зумда икки ўринлик парталарга алмаштирилди.

Деворларнинг ранги ҳам ўзгармай қолмади: сариғи пуштига, пуштиси пистоқига, оқи кўкка, кўки оққа қайтадан бўяб чиқилди. Синфлар, ошхона ва ётоқхоналарнинг жойи ўзгарди. Навбат рақс майдончасига келди.

— Бу нима?— сўради уддабурон директор.

— Рақс майдончаси... Олдинги директор буюрган эди, чала қолди.

— Нима? Бу ер қиморхонами ўзи? Бу мактабдан чиққанлар нега чаламулла десам, гап бу ёқда экан-да. Ҳозир кўзимдан йўқ қилларинг бу ўйинхонани.

Майдонча бирпасда бузиб ташланди.

— Аввало, инсонга тан соғлиқ керак,— ҳикматли бир гапни айтиб қолди директор.— Уқувчилар бадантарбия билан шуғулланишлари керак.

Рақс майдончасининг ўрнида қўлбола стадион қуриладиган, бир томонда теннис, иккинчи томонда волейбол ўйналадиган бўлди. Стадионга гимнастика билан шуғулланиш учун ҳар хил анжомлар келтирилди. Уларни ўрнатиш учун ер ковлаб, бетон чуқурлар қазилди. Иш айни тобига келай деб турганида, директор бошқа жойга кетиб қолди.

Унинг ўрнига келган кишининг олдида эски директорлар чўт бўлмай қолди. Янги директор мактабга биринчи келган кунидек, хўжаликни кўздан кечириб, сўраб қолди:

— Бу анжомлар нимаси?

Қимдир «олдинги директор...» деб оғиз жуфтлаган ҳам эдики, гапни чўрт кесиб ўшқириб берди:

— Йўқотинглар бу темир-терсакларни!

— Хўп бўлади, тақсир.

— Бу ер олий мактабми ё томошахонами? Мактаб деган жойда аввало боғ, қолаверса, фонтанли ҳовуз бўлиши шарт.

Қурувчилик заковати сезилиб турган янги директор ўзидан олдингилар қилиб кетган ҳамма нарсаларни буздириб, синдириб ташлади. Қурилиш ишлари янгидан бошланди.

Чала қолган спорт майдончаси яна ковлана бошланди. Лекин уни ковлаш жуда амри маҳол бўлди. Чунки бу ерда ҳовуз, рақс майдончаси, стадион қурмоқчи бўлиб иш бошланганида ҳар гал бетон ётқизилган. Устмас-уст ётқизилган бетон чунонам метин бўлиб кетибдики! Ерни динамит билан портлатмоқчи бўлишган эди, бетон қолиб, уйларнинг ойналари чилпарчин бўлди. Ер ковлайдиган электр лом ҳам иш бермади. Ер ковлаш нефть қудуғи қазишдан ҳам қийин бўлди. Ниҳоят, ноиложликдан бетоннинг устига тупроқ ётқизиб, унга роса ўғит солишди. Шундан кейин бу ерга дарахт, гул кўчатлари ўтқазилди, чим ётқизилди. Қарабсизки, қулинг ўргилсин

бир боғ бўлди-қўйди. Аммо боғимизнинг умри қисқа экан, директор яна ўзгарди.

Янги директор ғоят ишбилармон одам чиқиб қолди. У мактабга келган куниёқ ерда ётган қарағай ва хурмо ниҳолларини, ҳар хил ўғитлар билан қора тупроқни кўриб, жон-пони чиқиб кетди:

— Бу қандай бефаросатлик! Бу ер олий мактабми ё ботаника боғи билан ўрмон хўжалигимиз?

Кейин сал ҳовуридан тушиб, буюрди:

— Дарров гумдон қилинглари буни! Бу ерни яхмалак қиламиз!

Яхмалак бўлса яхмалак-да, бизга нима. Бироқ яхмалак бўладиган ерга тош терилаётганида биз мактабни битирдик. Қўлга диплом олаётганимизда терилган тош устидан бетон ётқизишаётган эди. Ушандан буён қайтиб мактаб бетини кўрмаганлигим учун унинг тақдири нима бўлганлигини, кейин келган директорлар нима ишлар қилишганини билмайман. Буни қаранг-а, ҳа-ҳу дегунча орадан йигирма йил ўтиб кетибди-я!

Мактабимизда бир одат бор эди: ҳар йили мактабни битирувчилар шарафига «Ловия куни» деган тантанали маросим ўтказиларди. Мактабни илгари битириб кетганлар ҳам бу байрамга таклиф этилади. Кекса ва ёш авлод шу тариқа бир-бири билан бу ерда танишиб олади.

Синфдош ўртоқлардан бири мактабга директор бўлиб қолган экан, ўша барака топкур мени ҳам традицион кечага айттириб юборибди.

Биз йигирма бир йилдан буён кўрмаганлигимиз учун мактабимизни зўр қизиқиш билан айланиб чиқдик. Бир пайтлари мен билан бир синфда ўқиган директор ўртоғим меҳмонларга изоҳ бериб турибди:

— Шу мактабга директор бўлиб келганимда синфлар юқори қаватда, ошхона эса пастда экан. Бундоқ қарасам, ўқувчилар деразадан атрофга қараб, хаёлларини бузишар экан. Дарров синфларни қуйи қаватга кўчириб, ошхонани юқорига олиб чиқдим. Кейин лаборато-

рия билан ётоқхоналарнинг ҳам ўрнини алмаштирдим. Ҳожатхоналар туркча экан, европача қилдирдим. Синф деворларини...

Тушлик маҳали бўлиб қолди. Йигирма бир йил илгаригадагига ўхшаб қўнғироқ чалинди. Бир зумда қий-чув кўтарилди. Мактабни турли йилларда битириб чиққан меҳмонлар зир югуриб, ошхона қидиришади, бири ётоқхонага, бошқаси эса синфхонага кириб қолади. Ўзимни айтмайсизми? Ошхона қолиб, ҳожатхонага кириб кетибман. Маълум бўлишича, биздан кейин келган директорлардан бири ошхонанинг ўрнини ҳожатхонага айлантирган экан. Бир амаллаб ошхонани топдик. Зиёфат тугагач, директор мактабни тамомлаётган ёшларга қарата нутқ сўзлади:

— Менинг ёш ўртоқларим! Инсоният маданияти ижодкор кишиларнинг меҳнати билан ривож топади. Ҳар бир маърифатли одам ўзидан олдинги авлодлар бошлаб берган гўзал ва зарур нарсаларни эҳтиёткорлик билан асрайди, сўнгра буларни янада такомиллаштириб, кейинги наслларга топширади. Инсоният маданияти худди эстафетага ўхшайди — у авлоддан авлодга ўтиб боради. Мана бугун сизлар ҳаёт остонасига қадам қўймоқдасиз. Сизлар ҳам ўзингиздан илгари яратилган нарсаларни такомиллаштирасиз-да, сўнгра худди бизга ўхшаб кейинги наслларга узатасиз. Шу тариқа биз маданият тараққиётига ҳисса қўшган бўламиз. Мамлакатимизни тараққиёт йўлидан бошлаб борайлик! Менинг ёш ҳамкасбларим! Агар биз сизга қурувчилик завқини бахш этган бўлсак, ўз бурчимизни шараф билан бажарган бўламиз. Ижодкор қурувчи бўлинг! Ишингизда муваффақият тилайман.

Директорнинг нутқи гулдурос қарсақлар билан қарши олинди.

Сўнгра биз «Фахрий кишилар хонаси»ни томоша қилдик. Мактабимиз тарихида бирор арзигулик из қолдирган кишиларнинг расмлари шу хонага қўйилган

экан. Бўйи баробар олинган бу суратларнинг остига эгаларининг қилган ишлари ёзиб қўйилибди.

Ёзувларни бирма-бир ўқиб чиққач, кимнинг нима қилиб кетгани бизга равшан бўлди:

Саидбей: мактабимизда биринчи бўлиб ҳовуз қурдирди.

Жалолбей афанди: мактаб ўқувчилари учун биринчи бўлиб рақс майдончаси очиб берди.

Муҳтарам Руҳибей: мактабимизга биринчи бўлиб гимнастика майдончаси қурдириб берди.

Муҳтарам Нажотибей: мактабимизда биринчи бўлиб боғ яратди.

Муҳтарам Аҳмад Тенер: мактабимизга биринчи бўлиб яхмалак қурдирди.

Мактабга қанча директор келган бўлса, ҳаммаси тўғрисида шунақа гаплар ёзилган.

Директор ўртоғим мен билан хайрлашар экан, бир жойни кўрсатиб деди:

— Омон бўлгур олдинги директор ҳов ўша жойни футбол майдони қилмоқчи бўлган экан. Ўзинг ўйлаб кўр, дўстим, шу ҳам гап бўптими! Ахир, бу ер олий мактабми ё футбол клубими?

— Ўзинг нима қилмоқчисан у ерни?— сўрадим ундан.

— Дарвоқе, билмай турибман, ҳали бирор фикрга келганим йўқ... Шундай бир нарса қуриш керакки... Сен нима деб маслаҳат берасан?

— Гапимга кирсанг, сен ўша ерга, мактабимизга директорлик қилган ҳамма одамларнинг ҳайкалини ўрнатиб чиқ. Бу билан сен ҳам уларнинг ҳурматини ўрнига қўйган бўласан, ҳам ёш авлодга ибрат бўлади!

У билан хайр-маъзур қилиб, жўнаб қолдим. Ўртоғим менинг таклифимни тўғри маънода тушунган экан, ўша ерга ҳайкаллар ўрнатибди. Охири директорнинг ҳайкалини ўрнатай деб турганида, бояқиш бошқа ишга ўтиб кетибди. Кейин эшитишимча, унинг ўрнига келган

янги директор ҳайкалларни олдириб ташлаб, мачит қуришни буюрибди. Унинг буйруғи билан қурилаётган мачит битганми ё битай деб турганида у бошқа ишга ўтиб кетганми — азбаройи худо, бунисидан хабарим йўқ.

МИНГ МАРТА ШУКУРИ

Қадикўйда Бўстонжи томонга қатнайдиغان трам-
вайнинг охирги вагонига бир амаллаб чиқиб олдим.
Вагоннинг орқа томонидаги майдончада саккиз киши
тиқилишиб кетяпмиз. Оёғига кигиз маҳси билан калиш,
бошига йиртиқ шапка кийиб олган бир мўйсафид қўли-
даги тўрвани орқа томондаги ойнакка қўйди. Шапка
кийган ўрта яшар йўловчи оғзига сомон тиқилган са-
ватини темир сандиқ устига қўйгач, ёнидаги одамга
мурожаат қилди:

— Ошна, эҳтиёт бўлинг, ичида тухум бор.

Саккиз йўловчи орасида тухумдан гап очилиб кетди.
Аслида саватда тухум ўрнига миҳ бўлганида ҳам нима
тўғрисида бўлмасин, барибир гап бўларди. Чунки одам
одамни кўрганда йиғилиб қолган гапларини айтиб ичи-
ни бўшатгиси келади.

— Тухум қанчадан бўлди? — деб сўради йиртиқ шап-
ка кийган бояги мўйсафид.

— Э, сўраманг, тухумнинг нархи чақиб оламан
дейди.

— Ҳозир нархи осмонга чиқмаган нарса қолдими,
ҳаммаси шунақа...

Чарм камзул кийган, қоп-қора мўйловли одам билан
икковимизгина гапга аралашмадик. Қолган олти киши
фотиҳага қўл очиб, омин деяётгандай бараварига «тўғ-
ри» деб юборди.

— Ҳозир арзон нарса қолдими ўзи?

— Арзончиликни тушда кўрамиз, афандим, тушда!

— Шу кетишимиз бўлса, охири нима бўларкин-а?!

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин-да!

— Шу кетишимиз бўлса, охири бахайр бўлишига кўзим етмай қолди.

— Кеча нархи икки лира турган нарса бугун икки ярим лирага чиқиб кетади-я. Ахир, бу нима деган гап? Сен уйда ухлаб ётганингда улар кечаси билан нархларни ошириб чиқишадими, нима бало.

— Қимматликка қиммат-а... Лекин бозорда молнинг ўзи йўқ-да, огайни.

Олти йўловчи шу тарзда бири олиб-бири қўйиб гапирар, бири гапираётганда бошқалари «шундай», «тўғри, жуда тўғри», «рост гап» деб тасдиқлаб туришарди.

Трамвай Олтийўлга келиб тўхтади. Тушадиган одам бўлмади. Бизнинг майдончага яна бир йўловчи чиқди.

— Тирикчилик жуда оғир бўлиб қолди,— деди тухумларнинг эгаси,— илгарилари нақ аждаҳонинг оғзидан овқат олардик. Энди ўша аждар оғзидаги овқат ҳам нақ ичига кириб кетди. Қани, мард бўлсанг оғзига қўлингни тиқиб кўр-чи.

Янги чиққан йўловчи гапга аралашди:

— Қимматчилик тинкани қуритгани етмагандай, ижара ҳақи силлани қуритиб ташлади.

Яна ҳаммаси баравар «тўғри» деб юборишди.

Шу кўйи бири қимматчиликдан, бошқаси ижара ҳақи баландлигидан, яна бири керакли нарсани топиб бўлмаслигидан, бошқаси уй-жойдан гапириб жиғибийрон бўларди. Тўғрисини айтсам, мен ўша ерда эшитган гапларимни ҳозир ёзишга ҳам ботинолмайман. Улар шу даражада қизишиб кетишган эдики, кўрган киши буларни ишдан чиқиб, ҳориган-чарчаган ҳолда уйларига эмас, худди норозилик билдириш учун бирор митингга кетишяпти, деб ўйлаши мумкин эди. Уларнинг овозла-

ри баландлашиб, айтаётган гаплари чинакам нутиқа айланиб кетарди. Уларга қараб: «Ҳой, ватандошлар, бунақа қилманг, гапларингиз тўғри-ку, лекин сиз айтгандек унчалик эмас. Қолаверса, бунақа жойда ҳаёт-баланд гапларни айтаверсангиз, бошингиз балога қолиши мумкин» демоқчи бўлдим, лекин юрагим бетламай индаёлмадим. Жаҳли чиқиб турган одамнинг ёнига йўлаб бўладими! Сизни у бир бало қилиб қўйиши ҳам мумкин. Уларнинг фикрига қўшилмаганимдан кейин индамай кетаверсам нима қилади?

Трамвай Йўғиртчи бекатидан жилиши билан улар яна авжга чиқиб кетишди. Менга ўхшаб боядан бери жим келаётган чарм камзулли одам чидаб туролмай:

— Қидирган нарсани топиб бўлмайди, деб ким айтди? Минг марта шукур, ҳамма нарса тўкинчилик,— деди.

Гапни гапирган у бўлди-ю, мен қўрқиб кетдим. Уртада жанжал чиқиб, етти киши бир бўлиб чарм пўстинлини бемалол дабдала қилиб ташлаши мумкин. Етти йўловчига секин разм солдим. Улар ҳам чарм пўстинлига тикилиб туришибди. Уртага жимлик чўкди. Гуё улар бу одам нима деганини, мақсади нима эканлигини тушунмагандай.

— Нима бўлса йўқ дейсизлар. Нима йўқ экан? Минг марта шукур, қидирса ҳамма нарса топилади.

Етти йўловчи ҳайратда. Юзини ажин босган хомуш йўловчи биринчи бўлиб ўзига келди:

— Минг марта шукур. Ҳамма нарса топилади.

Бошқалар ҳам яна «омин» демоқчи бўлгандай, баб-бараварига:

— Минг марта шукур!— деб юборишди.

— Худога шукур, юртимизда қимматчилик йўқ,— деди чарм пўстинли одам.

— Қимматчиликни ўзимиз қиламиз,— жавоб берди унга ҳозиргина қимматчилик ҳақида ғазаб билан гапи-

риб турган йўловчи,— ҳамма ёқ қимматчилик, деганимизда кейин қимматчилик бўлиб кетаверади-да.

— Тўғри. У нарса йўқ, бу нарса йўқ, деявериб, бори-ни ҳам қуритдик. Уртамиздан барака кўтарилди. Минг марта шукур, ҳамма нарса сероб.

— Минг марта шукур.

— Минг марта шукур.

— Мен сизларга гапириб бераман, мана ўзингиз кўринг,— деди уларга чарм камзулли одам,— ўзим шоферман. Бундан ўн олти йил бурун ойига бир юз йигирма лира олардим. Уша пайтларда бир кило қанд ўттиз қуруш¹ турарди. Ҳозир бўлса бир кило қанд икки лира. Лекин маошим ҳам ошган — олти юз лира оламан. Хўш, нима гап экан? Қанднинг нархи кўтарилган бўлса, маошлар ҳам ошган-да.

— Ҳа, ошган, минг марта шукур.

— Ҳозир қўлда пул ҳам кўп,— деди қимматчилик ҳақида гап бошлаганлардан бири.— Минг марта шукур, пул сероб.

— Ҳаммол ҳам ҳозир кунига ўн беш лира ишласа ҳам, кам дейдиган бўлиб қолди.

— Жуда тўғри.

Ииртиқ шапкали чол гапга аралашди:

— Йўқчиликка ҳам, борчиликка ҳам ўзимиз айбдор-миз. Биттаси туриб «чой йўқ» дейдиган бўлса, ҳамма чойга ёпишади. Қарабсизки, чой топиб бўлмай қолади. Шундай қилгандан кейин, бор нарса ҳам йўқолади-да. Минг қатла шукур, ҳамма нарса бор.

— Худого шукур, ҳамма ёқда тўкинчилик.

Трамвай Фенерйўлига келиб тўхтаган эди, йўловчилардан бири:

— Минг марта шукур, минг марта шукур,— деганича вагондан тушиб кетди.

¹ Бир лира юз қурушдан иборат.

— Кўриниб турибди, ҳозир саноатимизда кўтарилиш бор,— яна гап бошлади чарм камзулли,— шунинг учун четга мол чиқаряпмизу, ўзимиз мол олмаяпмиз. Баъзи нарсалар топилмаётганлигининг сабаби ҳам шунда.

«Минг марта шукур»га ўрганиб қолганлардан бири:
— Топилмаяпти, минг марта шукур,— деб юборди.
У шу заҳотиёқ хатосини тузатди:

— Ҳа, ҳозир кўтарилиш пайти-да, нари борса бириккита нарса топилмайди, холос. Пайти келиб улар ҳам топилиб қолар, минг марта шукур.

Яна чарм камзулли гапга тушди:

— Минг марта шукур, Истамбул шу вақтга қадар бунчалик кўтарилишни, бунчалик фаровонликни кўрмаган.

— Тўғри айтасиз, ҳечам кўрмаган, минг марта шукур. Яъни ҳозир кўряпти. Султон Фотиҳ замонидан буён қўл урилмаган кўчалар очияпти.

— Ҳа, очияпти, минг марта шукур.

— Баъзи нарсаларни бузиб ташлашяпти.

— Бузиб ташлашяпти, минг... Ҳаҳ, йўллар очишяпти.

«Минг марта шукур»ни минг марта эшитиб, Жаддаи бўстонга етиб келдик. Майдончада кетаётган йўловчилар бирин-кетини тушиб, бу ёғига чарм камзулли одам билан икковимиз қолдик. У тўсатдан:

— Сиз нима дейсиз? Боядан бери оғиз очганингиз йўқ!— деб юборса бўладими.

Манави расвогарчиликни қаранг, нима қиламан энди? Бошимни эгиб, елкамни учирдим-да, икки қўлимни икки томонга ёйдим. Бу «нима дейишга ҳайронман» деганим эди. Мен на бояги гапларга қўшиладиган пессимист, на «минг марта шукур» дейдиган оптимист эдим. Чарм камзулли яна қўймади:

— Хўш, сиз нима дейсиз?

Трамвай бунчалик тез кетмаётган бўлганида, ўлай агар, вагондан сакраб тушиб қолардим. Ноиложман,

чарм камзулли эса саволини яна қайтарди. Мен ҳам яна елка учириб, билмайман, дегандай лабимни бурдим.

— Шунақа пасткаш дамлар ҳам бор-а?— деб сўради мендан.

— Кимни айтяпсиз?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Ҳозиргина минг марта шукур деб валдираб келганларни-да.

— Ҳа...

— Ҳозир ҳаммаси мени сўкяпти. «Минг марта шукур» деб турганларидаёқ бунни сезган эдим. Буларни қаёққа судрасанг, ўша ёққа кетаверишади. Фақат судрашни билсанг бўлди.

Трамвай Эранкўйга яқинлашиб қолди.

— Нима дейсиз, қимматчилиги ростми ўзи?

Чарм камзулли мендан қандай жавоб кутаётганлигини билмаганлигим учун мушкул аҳволда қолдим.

— Чиндан ҳам қидирган нарса топилмайдими? Чиндан ҳам қимматчиликми?

— Минг марта шукур!— дедим мен ҳам.

Шу пайт трамвай тўхтаган эди, бир сакраб ерга тўшдим. Чарм камзуллидан қутулганимга чиндан ҳам минг марта шукур!

ХИЛВАТГОҲ

— Қитобларингизга қойилман!

Аввалига ёзувчи биродарларимга ўхшаб бу мақтов учун ташаккур билдирмоқчи бўлдим, кейин фикримдан қайтдим.

— Бундан ҳам яхшироқ ёзишим мумкин эди-ю, лекин шароитнинг мазаси йўқ-да,— деб қўя қолдим.

— Ия, нега?— сўраб қолди у.

— Нега бўларди, уйимиз тор, бола-чақа кўп. Ҳар куни уйда тўс-тўполон. Ўзингиздан қолар гап йўқ, ёзувчилик касби ақлий меҳнатга киради, шунақа бўлгандан кейин, иш пайтида сув қуйгандек жимлик бўлиши керак. Миянгга энди бир фикр келганда биттаси «дада, буни қаранг» деб акасидан шикоят қилиб қолади. Бунисини алдаб-сулдаб овутсанг, иккинчиси карнай чалиб юборади. Шундан кейин ўғиллар бирпасда муштлашиб кетишади. Хуллас, қий-чув ичида бошинг қотиб, гаранг бўлиб кетасан. Қалланг гаранг бўлиб турганда, қойилмақом нарса ёзиб бўлармиди!

— Бола-чақа серобми дейман?— яна сўрайди у.

— Атиги ўн битта!— деб жавоб бераман.

«Худо умр берсин!» деган жавобни эшитарман, деб турган эдим, «хўк» деб бақириб юборди.

— Менга айтяпсизми?— деб сўрадим ундан.

Тўғриси айтсам, жон-поним чиқиб кетди. Ҳозир уни ерга ётқизиб, беланги қилишдан ҳам тоймайдиганман.

— Сизга эмас, шунчаки ўзим айтдим-да.

— Бу ерда икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ-ку!

— Ҳадиксираш ёмон нарса! Ҳадиксирарган одам ҳар нарсани ўзига олаверади. Кўчада машина бузилиб, пақиллаб қолса ҳам, бунақа одам «ана, мени ўлдиришмоқчи» деб ўйлайди. Ҳа, майли, бола-чақангизга қайтайлик. Ўн битта дедингизми? Тўғри, ёзиб-чизадиган одам учун ўн битта бола кўплик қилади, биттаси ҳам кўплик қилади... Ёзувчи деган одам умуман бола-чақадан четроқда юргани маъқул. Вақт исроф бўлади-да, вақт.

— Вақт-ку, исроф бўлмайди-я, лекин уларни катта қилиш қийин.

— Ёзувчи бола-чақадан четроқда юргани маъқул. Ҳа, шундай. Фарзанд кўриш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келаверади, аммо ёзувчиликни ҳар ким қилавермайди.

— Иложим қанча, ўн битта, ҳаттоки ўн бир яримта фарзандим бор... Биттаси энди йўлга кирди...

— Борди-ю, бир хонадонда якка ўзингиз турсангиз, ўша ажойиб асарингизни неча кунда битказишингиз мумкин?

— Миямда асарлар шунчалик қалашиб ётибдики, тинчроқ уй бўлса, икки ойда биттасини қотириб ташлай-вераман.

— Жуда соз. Ундоқ бўлса ўзим турган уйни сизга олти ойга бўшатиб бераман.

Олдинга ҳазил қиляпти, деб ўйладим. Лекин мени машинага ўтқазиб, уйига олиб борганидан кейин гапига ишондим. Уй эмас, катта бир сарой дейсиз. Ўзим ҳам буни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Одатда биз уй ичимиз билан Нишонтошида қишлаймиз,— деди у.— Кеча кўчиб бордик. То майга қадар, олти ой шу уй сизники. Қани, бир боплаб асар ёзинг-чи, бир кўрайлик... Лоақал мен шу йўл билан дунё адабиётига жиндай ҳисса қўшган бўларман.

Тўғриси, ўзимни йўқотиб қўйдим.

— Сиздан фақат битта илтимосим бор,— деди у мен билан хайрлаша туриб,— ҳовлида битта иту, уйнинг ичида кучукча билан саъва қоляпти. Шуларга қараб турсангиз бас.

— Жониворларни ўзим ҳам яхши кўраман,— деб жавоб бердим унга.

Шундай ажойиб саройни менга ташлаб кетяпти-я. Тавба, тушимми, ўнгимми? Дастлаб саройни бир томоша қилиб чиқдим. Атроф шунақаям сокинки, гўё бу сокинликни қулоқ билан эшитиб, кўз билан кўриб тургандайман... Назаримда шундоққина қўлимни узатсам, уни ушлаб оладигандайман. Кейин юқори қаватга чиқдим. Уй деразасидан шундай ажойиб манзара намоеън бўлар эканки, асти қўяверинг. Ёзув столига ўтириб, ўзимча ўйладим: «Бунақа шароитда ҳатто бефаҳм одам ҳам шоир бўлиб кетиши турган гап!»

Зўр иштиёқ билан қўлга қалам олдим. Қоғоз бетини энди қоралайман деб турган эдим, тўсатдан қўнғироқ овози эшитилди. Уй жуда катта эмасми, у учидан бу учига зир югураман, овоз қайси томондан келаётганини билолмайман. Юқори қаватдаги хоналарнинг ҳаммасига бирма-бир кириб чиқсам ҳам, нима чалинаётганини тополмадим. Қўнғироқ эса ҳамон жириглайди. Қора терга ботиб роса югуриб чиққанимдан кейин, учинчи қаватдаги телефонга кўзим тушди. Трубкани олиб қулоқ солиб кўрган эдим, ҳеч ким жавоб бермади. Жиринглаётган овоз ҳамон тинмайди. Демак, бу телефон эмас экан. Уйда яна бошқа телефон бўлса-чи?

Яна зинама-зина югуриб бўладиганим бўлгач, овоз кўча дарвоза томондан келаётганлигини сезиб қолдим. Бориб қарасам газета сотувчи келган экан.

— Керак эмас! — жавоб бердим унга.— Бугундан бошлаб бу уйга газетанинг кераги йўқ.

Эшикни қулфлаб, яна жойимга бориб ўтирдим. Энди қўлга қалам олган эдим, яна қўнғироқ жириглаб қолди. Биринчи қаватга тушдим. Эшикни очиб кўрсам, ҳеч

ким йўқ. Болалар лақиллатяпти шекилли десам, кўчада зоғ ҳам кўринмайди. Лекин бояги овоз сира тинмайди. Билсам, орқа эшик тақиллаётган экан. Сутчи келибди.

— Керак эмас! Бугундан бошлаб бу уйга сут олиб келишнинг ҳожати йўқ!

— Бир ҳафталик қарз эдилар...

Уй эгаси бунақа ажойиб жойни менга олти ойга текинга ташлаб кетди-я! Дарров сутчининг пулини бериб юбордим.

Юқорига чиқиб, энди ўтирган эдим, яна бир нарса «жиринг» этиб қолди. Олдин кўча эшикка, кейин эса орқа эшикка югурдим. Ҳеч кимнинг дараги йўқ. Бу уйда ўзи қанча эшик бор экан?

Зир югуриб қидираман, учинчи эшикни тополмайман. Шумтака болалар мени калака қилаётганга ўхшайди. Мен кўча эшик томон югурганимда, улар орқа эшик қўнғироғини чалиб қочаётган кўринади. Уларни қўлга тушириш учун орқа эшик ёнида пойлаб турдимда, қўнғироқ жиринг этиши билан эшикни шартта очдим — яна ҳеч ким йўқ! Баччагарлар бу гал ҳам қочиб қолибди. Телефон эсимга тушди. Қани, бориб бир кўрай-чи уни ҳам. Чиндан ҳам телефон жиринглаётган экан.

— Лаббай!

— Нозан хоним керак эдилар.

— У киши уйда йўқлар, афандим.

Жойимга бориб ўтиришга улгурганимча йўқ. Яна ўша товуш. Югуриб бориб телефонни олдим. Йўқ, бу эмас экан. Эшикка чопдим. Почтальон келган экан. Берган хатини олдим. Зинадан чиқаётган эдим, яна бир нарса чалинди. Зинғиллаб бориб кўча эшигини очган эдим, ҳеч ким кўринмади. Телефонни олдим, жавоб йўқ. Упкамни қўлтиқлаганча дам юқори чиқаман, дам пастга тушаман. Шу пайт аллақайси қушнинг «ку-ку! Ку-ку!» деган овозини эшитиб қолдим. Бориб кўрсам, девордаги соат сайраётган экан. Меҳмонхона деворида

иккита соат бўлиб, бири жирингласа, иккинчиси сай-
рар экан. Соат сайраб бўлган ҳам эдики, телефон жи-
ринглади:

— Нозан хоним уйда йўқлар, Истамбулга кўчиб кет-
ганлар.

Тўрт томонга югуравериб, бўладиганим бўлди ўзи. Жикқа терга ботиб, меҳмонхонанинг ўртасида турган эдим, яна бир нарса жиринглаб қолди.

Асти тушунолмай қолдим: бу уйда қанча қўнғироғу, қанча соат бор ўзи! Бу гал кираверишдаги соат нағма қилаётган экан. Улар бўлсам ўлдим энди! Гоҳ у эшикнинг қўнғироғи чалинади, гоҳ бу эшикнинг... Эшикка югурсам, телефон жиринглайди. Миям ғовлаб кетганидан эшикми деб югурсам, телефон жиринглаётган бўлади. Бир маҳал биров тақиллатяпти, деб югуриб бориб эшикни очсам, бир бола кўчада велосипедининг қўнғироғини чалиб ўтган экан.

Кеч кирди ҳам, аммо мен бирор сатр ёзганим йўқ. Зинадан пастга чиқиб-тушавериб, қирқ километрча юриб қўйдим. Қўнғироқ чалиб, эшик қоққанларнинг сони бир ам кўп бўлдики, асти сўраманг. Пулга алоқаси бўлган одамларнинг ҳаммаси — баққолдан тортиб то сув ташувчигача келиб кетди. Телефон бўлса қирқ мартача жиринглагандир. Бурнимдан тортса йиқилгудек бўлиб ўринга чўзилдим. Кейин ўзимга ўзим тасалли бердим:

— Биринчи куни ўзи шунақа бўлади. Уйда ҳеч ким йўқлигини энди ҳамма билиб олди. Эртага биттаям қўнғироқ чалинмайди. Фақат ёзиш билан банд бўламан.

Энди кўзим илинган эди, аллақандай нарса қўлғимга чалинди. Лекин буниси қўнғироқ овозига ўхшамайди. Қўнғироқ чалинадиган бўлса, иложини топиб қўйганман. Эшикни очмасам, телефонни олмасам, ўзидан-ўзи тиниб қолади. Лекин мана буниси нима бўлди экан? Ҳеч тўхтамайди-я. Кўрпага бурканиб олган эдим, бўлмади. Қулоққа пахта тиқиб кўрдим — фойдаси йўқ. Чор-ночор овоз келаётган томонга юрдим. Хоналарни бирма-бир

қидириб чиққач, бир пайт ваннахонада ётган кучук боласини кўриб қолдим. У ҳам мени кўриши билан овозини ўчириб, оёғимга суйкала бошлади. Бечора оч қолган экан-а! Ошхонадан топган-тутганимни келтириб бердим.

Жойимга келиб ётдим. Ҳамма нарса жим бўлди-ю, лекин соатлар тинчигани йўқ — бири жиригласа, иккинчиси сайрайди. Бунинг устига кучук боласи ҳам фингшишини қўймайди. Аҳён-аҳёнда телефон ҳам жиринглаб қолади. Тун ярим бўлди. Қани энди соатлар билан кучукнинг жағи ўча қолса. Ноилож, кучукчани хонага олиб кирдим, қулоғим анча тинчиди. Лекин бу маккор ётишим билан яна ҳурий бошлади. Ялиниб-ёлвораман, силаб-сийпайман хумпарни, қани энди овозини ўчирса. Охири ёнимга олиб ётган эдим, чакағи ўчди.

Навбат энди ҳовлидаги итга келди.

Жинни бўлиб қолаёздим, йўқ, расмана жинни бўлиб қолдим ҳам. Ўрнимдан тура солиб, деразага югурдим: — Учир овозингни, итвачча, ўчир ҳозир... Учир!

Бир амаллаб унинг овозини ўчирган эдим, ёнимдаги кучукча яна нағма қила бошлади. Хуллас, итлар ва соатлар билан олишиб чиқиб, бир амаллаб тонг оттирдим. Энди ташқаридаги товуқлар билан хўрозга гал келди. Ҳолсизликдан мадорим қуриб кетганлиги учун буларнинг қичқирғига парво қилмай ётавердим. Бир пайт тепамдаги саъва сайраб қолган эди, қафаси билан олиб ваннахонага тиқдим. Ун минутча кўзим илинган экан, бир нарса «виз» этган эди, чўчиб уйғониб кетдим. Шунчалик чарчабманки, чўчиб уйғонганимдан югура солиб том тепасига чиқиб кетибман. Том тепасида сал ўзимга келгандай бўлдим. Йўқ, бунақа жойда бир сатр ҳам ёзолмайман. Бола-чақа ҳолва экан буларнинг олдида... Болага ўчир десанг овозини ўчиради. Манови итлар, соат ва қўнғироқлар бақирганингни биладими! Эгалари қандоқ яшашаркин бу уйда? Қўнғироқнинг ўзи учун озмунча одам керакми! Роса хилват уйни топ-

ган эканмиз-да! Бир қарорга келдим. Савоб учун уйини менга бўшатиб берган ўша одамнинг олдига бориб бундай дейман: «Уйинг ўзингга сийлов! Сен қушингга, итларингга қарайдиган бошқа хизматкор топ. Мен тўйдим!»

Эшикни очиб, кўчага чиққан эдим, бир киши мени тўхтатди:

— Бу йил уйни пойлаш сизга қолдими?

Узимни-ку жоним чиқиб турибди, бу яна сўрайди-я. Ундан тезроқ қутулиш учун жавоб бердим:

— Ҳа, шунақа!

— Пули қанча бўлди?

— Қанақа пул?

— Эҳтиёт бўлинг, камига кўниб ўтирманг. Утган йили бир одамни беш юз лирага кўндиришган эди, бояқиш жинни бўлиб қолаёзди. Бу ерни «серқўнғироқ уй» дейишади.

Менга яхшилик қилмоқчи бўлган одамнинг олдига ғазаб билан кириб бордим. Олдида бир одам ўтирган экан, сал ўзимни босдим:

— Мен фикримдан қайтдим.

— Ия, нега?

— Уй жуда катта экан. Мендан бошқа ҳеч ким йўқ... Иннайкейин, жуда ҳам хилват жой экан, диққинафас бўлиб кетдим...

— Шундай бўлишини билардим. Сиз қий-чувга ўрганиб қолгансиз, хилват жойда ишлаёлмайсиз...

— Бу ёзувчи деганини биламан мен!— деди у бир оздан кейин.— Тинч жой бўлса, ундоқ қиламиз, бундоқ қиламиз деб оғиз кўпиртиришади. Шунақа жой топилиб қолгудай бўлса, «диққинафас бўлиб кетдим» деб баҳона қилишади. Қаллада ўзи ҳеч вақо йўқ-да, шунинг учун ёзишолмайди.

Уни бир бало қилиб қўйишдан қўрқиб, эшикка отилдим. Уйга келгач, чуқур нафас олдим. Аммо қулоқларимда ҳамон ўша овоз: «Жиринг!!!»

ЯШАСИН ҚАШШОҚЛИК

Банк дегани зап роҳатижон нарса-да: уй-жой дейсанми, пул, ютуқ, маош дейсанми — ҳаммаси шундан чиқади. Бас, шундоқ бўлгандан кейин рўзғорда юз лира қоқиштиргин-да, дарров обориб банкка қўй. Омадинг келмай, пулингга ютуқ чиқмай қолиши ҳам мумкин, мабодо шундоқ бўлганда ҳам сендан нима кетади? Ҳақинг куймайди, банкда тураверади, барибир процентини қуртдек қилиб санаб олаверасан.

Бу гапларнинг ёлғони йўқ. Мен ҳам бир неча йилдан бери юз лира тўплаб, банкка қўяй дейману, аммо иложини тополмай хунобман. Камарни қаттиқроқ тортиб, зўрға беш-ўнта танга йиғиб қўйсам, лоп этиб бир ишкали чиқади-ю, пул жонивор шунга сарфланиб кетади. Назаримда бу пул дегани гўё бир-бири билан келишиб олгану, менинг чўнтагимда юз лира бўлиб жамланмасликка қаттиқ қасам ичган. Пул ўжарлик қилаверганидан кейин мен ҳам бўш келмай қўйдим, хуллас, бир амаллаб юз лира йиғдим. Не ҳасратда йиққан пулимдан яна ажраб қолмай, деган хавотирда пулни дарров обориб банкка қўймоқчи бўлган эдим, кечикибман, банкда иш вақти тугаб қопти.

Юрагим така-пука: қўлимдаги пул ҳозир симобдай эриб, бир зумда ғойиб бўладигандай. Шундоқ бўлса ҳам бошим осмонга етган, вақтим чоғ. Нақ бошига давлат қуши қўнган одамнинг ўзиман.

Пулчамни ёстиқнинг тагига қистириб, ўринга ётдим. Кўзимга уйқу келмайди. Қойилмақом қилиб юз лирани тўплаганман-да, шунинг учун ўзимга ўзим ақл сотаман: бир нарсага қаттиқ киришсанг, албатта шуни қилар экансан. Гап истакда қолган. «Қам пул топаман!» ёки «Турмушимнинг мазаси йўқ, ҳамма ёқ қимматчилик» деган баҳоналар бекорчи гап. Ахир юз лира тўплай олдим-ку! Бундан чиқди, агар истасам икки юз, беш юз, минг, боринг-чи, ўн минг лира ҳам тўплашим мумкин. Ҳа, шундай!

Шундан кейин ширин хаёлларга берилиб кетаман. Мана, минг лира ўн мингга, ўн минги юз мингга, юз минги эса юз миллионга чиқади. Жамики ноль рақамларини бир сафга тизаман-да, тим қоронғида уларни ўнг томондан учта-учта қилиб чиқаман, кейин баланд овоз билан дейман: «Юз миллион, бир миллиард, ўн миллиард, юз миллиард...» Ҳа, бир нарсага қатъий киришсанг, албатта бунинг уйдасидан чиқасан!

Илгари газеталарда миллионерларнинг турмушини ёзишарди. Бизнинг замонамизда миллионерларнинг бозори касод бўлиб, оёқдан қолиб кетди. Шунинг учун ҳам мен миллиардер бўлиб олдим. Мана, триллионерман. Дунёда триллионер бўлганми ўзи? Ия, бўлмаганми? Бўлмаган бўлса мана ўзимиз бўламиз-да! Миллионер ва миллиардер бўлиш ҳамманинг қўлидан келаваради. Бўлганга яраша триллионер бўлган маъқул! Триллионер-а! Ҳазилакам гап эмас бу.

Миям шишиб кетди. Қоронғида бармоқ билан ҳавога бир рақамини чизиб, ёнига ноллар қўйиб чиқдим. Битта ноль, иккита, учта, бешта, ўнта, ўн битта, мана ўн иккита. Роса ўн иккита ноль ёздим. Ия, бояги бирни икки рақамига алмаштираман бўлмайдимми? Икки триллион. Мана бўлмаса уч триллион! Яна битта ноль қўшган эдим, ўттиз триллион бўлди. Кўрпа остидан қўлимни чиқариб яна битта нолни бошлаб ташлаган эдим, қарабсизки, уч юз триллион бўлди. Кузда учиб юрадиган

мезонга ўхшаб рақамлар хонада муаллақ туриб қолди. Буларнинг ичида ўйинқароқлари шўхлик қилиб қочиб кетмоқчи бўлади-да, тийганиб кетади. Мен бу тирранчаларни йўлдан ушлаб келиб, жойига турғизиб қўяман. Улар кўзни шамғалат қилиб яна қочишади, яна тутиб келаман. «Пул топиш қийин эмас, уни сақлаб қолиш қийин», деган гапни эшитиб юрардим. Тўғри гап экан. Мана ҳозир рақамларга кучим етмай қолди. Шумтакалар худди биллиард соққасига ўхшайди-я: бирпасда думалаб кетади. Ростини айтсам, булар барибир мендан қочиб қутулолмайди. Нега десангиз, бой бўлишга қатъий жазм қилганман!

Урнимдан туриб, сигарет тутатдим. Рақамларни кўрган сари завқим ошади. Қурмағурлар бирам чиройли, бирам дўмбоқки... Бой бўлишнинг завқи ҳам ўзгача бўларкан!

Тонг ёришди. Дарров ёстиқ тагини пайпасладим, ҳайтовур пул жойида экан. Ирғиб туриб, банкка югурдим. Банк у ёқда турсин, ҳали баққоллар ҳам дўконини очмаган экан. Ноилож очилишини кутиб турибман. Шу пайт бир оғайним учраб қолди:

— Нима гап? Сенга нима бўлди?

— Шундоқ... Ҳеч нима бўлгани йўқ,— дедим унга.

— Кўзингга қон тўлган, рангинг заъфарон. Айт, нима бўлди?

— Кечаси ухламаган эдим, шуники бўлса керак... Ишим кўп, ухлашга вақт йўқ.

Банкка пул қўяётганимни кўрмай қўя қолсин, деган мақсадда у билан тезгина хайрлашдим. Мана, банк ҳам очилди. Юрак ютиб ичкари кирдим. Вой-бу! Зап кетворган жой экан-ку бу! Ҳамма ёқда гул туваклар, чиройли аёллару, олифга эркаклар. Шифтдаги ажойиб қандилларни айтмайсизми? Худди подшоларнинг саройига ўхшайди-я. Ичкарида тахминан йигирма чоқли хизматчи ўтирибди. Атроф ёғ тушса ялагудай ярқирайди, жиҳозлар яп-янги. Юрагимни ваҳм босиб кетди. Ия,

банкка қўядиган пулимнинг проценти мана шу ўтирганларга сарфланар экан-да? Манови қулинг ўргилсин буюмлар, манови ҳисоб машиналари-ю машинисткалар — ҳаммаси менинг пулимга келаркан-да? Йўқ, бунақаси кетмайди! Сенларга пул бериб қўядиган аҳмоқ йўқ!

— Хуш келибсиз, афандим, хизматларига тайёرمىз!

Банкда ишлайдиганлар бирам хушмуомала бўладики! Бунақа гапдан кейин банкдан чиқиб кетолмадим. Пулимни қўлига бердим. Юзидан табассум аримайдиган бу хизматчи икки минутга қолмай ишимни тўғри-лаб берди. У чек қоғозига қўшиб битта ён дафтар ҳам инъом қилди.

Ишхонадаги ўртоқларим ўша куни:

— Сенга бир нарса бўлганга ўхшайди, юрган йўлингда ҳам ухлайпсан,— дея мени роса калақа қилишди.

Ҳеч кимга сиримни очмадим. Пешин бўлган экан, мен билан бир столда ўтирадиган оғайним:

— Қани, юр овқатга!— деб қолди.

— Қорним тўқ,— деган жавобни қилдим.

Аслида эрталабдан бери ҳеч нима тотиганим йўқ. Ишлаб тополмасанг, тишлаб пул тўплашинг мумкин. Қечқурун битта тешиккулча билан нафсимга урдим. Кеча ухламаганлигим учун барвақт ўринга кирдим. Лекин ёстиққа бош қўйишим билан кўз олдимда яна ўша рақамлар чирпирак бўла кетди. Бу гал ҳам келган жойидан бошладим.

Ноль рақамларидан бири чироққа гиргиттон бўлган парвонадек бери айланиб чиқди-ю, бояги юзталикларнинг ёнига бориб қўнди. Минг... ўн минг... юз минг... миллион... Ноллар... ноллар... ноллар... Бармоғим билан бу нолларни бир сафга тизиб чиқаман-да, олиб бориб жой-жойига қўяман. Сўнгра уларга буйруқ бераман:

— Сенлар кўпам хархаша қилаверманглар! Мен хархашани ёмон кўраман. Интизом — турмушнинг асосидир. Ноллар, қани бориб жой-жойингга тур-чи! Чаққон бўл!

Ваҳимага тушган ноллар жойига бориб туради. Худди генералга ўхшаб уларга дўқ ураман:

— Сафга тур!

Ноллар қатор тизилишади.

— Қани... Марш!

«Гурс, гурс, гурс!»

Бир, икки, уч, тўрт, минг, юз минг, бир миллион!

Нолларга ўн дақиқа дам бераман.

— Яшавор!— деб бақиривади улар.

Ноллар билан машқ қилиб, тонг оттирдим. Мажолсизликдан зўрға кўчага чиқиб беихтиёр банк томон юрдим. Гўё банкдаги пулимни биров опқочиб кетади-ю, ажралиб қоладигандайман.

Бугун ҳам пишлоқ билан қуруқ нон еб ётдим. Кўзим юмулиб кетаётгани учун эртароқ ёстиққа бош қўйдим. Қани энди уйқу дегани кела қолса! Ноль қурмағурлар қоқ ярим кечада ўйинга тушиб кетишди. Бир пайт қарасам, банк туфайли ҳовли-жойли бўлиб қолибман. Қани, шу ютган уйимга ижарага одам қўйсаму, беш йиллик ҳақини олдиндан олсам бўлмасмикин? Ўзим ҳозир арзонроқ квартирада тураман. Тўхта-чи, ойига юз йигирма лира тўлаб, бунақа жойда туриш нон тепкилик эмасми? Эртагаёқ арзонроқ уй топмасам бўлмайди. Шаҳар ташқарисида йигирма лирага кичикроқ хона топиш мумкин-ку. Бундан чиқди, ҳар ойда юз лирадан пул ёнимга қолади, уни бемалол банкка қўйсам бўлади. Бир йилда бир минг икки юз лира йигилиб қолади-я! Ўн йилда эса 12 минг, юз йилда 120 минг бўлади. Ғойибдан бойиш деб шунни айтадилар-да. Шунақа пайтда исрофгарчилик қилиб нима қиламан?

Киприк қоқмай, яна тунни тонгга уладим. Ишхонага йўлни банк томондан солдим. Ошна-оғайнилар энди мен билан саломлашмай ҳам қўйган. Саломлашмаса саломлашмас, менга нима! Чой-қаҳва олиб беришдан қутилибман-да. Леман телефон орқали мени сўраган эди:

— Бугун ишга келмади,— деб юбордим.

Аслида шу Леманга уйланмоқчи бўлиб юрган эдим, бугун бу фикримдан қайтдим. Банкка пул қўйган кунимдан эътиборан уни кўргим келмай қолди. Ахир оилалик бўлиш серчиқим бўлиш деган гап-да. Киприкларим худди тегирмон тоши осиб қўйгандай юмулиб кетяпти. Столга бош қўйиб, мизғиб олмоқчи бўлган эдим, ноллар раққосаларга ўхшаб сакрайвериб ҳеч кўз ўнгимдан кетмади.

Ишдан чиқиб, уйқу келтирадиган ҳап дори олиб кетаман деб қўйдим. Ўртоқларимдан биттасида шунақа дори бор экан, раҳми келиб озроқ берди. Дори ҳам кор қилмади. Шу кеча шунақа бойиб кетдимки, асти сўраманг. Бир маҳал бундоқ қарасам, бутунлай синибман! Миллиард-миллиард лиралардан ажралибман. Синган миллионерларга ўхшаб ўзимни ўзим ўлдиришимга сал қолди. Бу ёмон ниятдан қайтишимга банкдаги юз лира сабабчи бўлди. Кейин яна бойиб кетдим. Шу даражада бойидимки, дунёдаги ҳамма пуллар менинг қўлимга келиб тушди, ҳеч кимда бир мири қолмади. Жамики мухбирлар кетма-кет мендан интервью оляпти.

— Бунчалик бойиб кетишингизнинг сабаби нима?

Сиримни уларга айтиб берармидим.

— Меҳнат қилиб бойидим. Туғилганимда сариқ чақа ҳам пулим йўқ эди.

Шундан кейин ҳотамтойлигим тутиб кетди. Олдинига пул учун ўзим ўлдирган одамларнинг бола-чақаларига пайпоқ совға қилдим. Бемор ишчиларга биттадан пиёз улашдим. Шахсан ўзим ер-сувини тортиб олган деҳқонларга ҳовуч-ҳовуч тупроқ бериб чиқдим. Қўйингки, оламда қанақа савоб иш бўлса ҳаммасини қилдим. Одамлар хурсанд: «Қандай диловар, қандай сахий одам экан бу!»

Хайрли иш қиламан деб бугун ҳам ухлаёлмадим. Очлик ва уйқусизликдан оёқда турадиган ҳолим йўқ. Эрта-лаб тўғри банкка бордим. Ичкари кирдим, чек қоғозини хизматчининг олдига улоқтирдим:

— Қани, юз лирамни бу ёққа чўзинг!

— Бир йўла ҳаммасини олмоқчимисиз?— ҳайрон бўлиб сўради у.

— Ҳа, ҳаммасини, ҳаммасини оламан!— дея бақирдим.— Етар энди! Ошна-оғайнидан ажралдим, одамгарчиликдан чиқдим, сиҳатимни, бахтимни йўқотдим. Минг лаънат бунақа турмушга! Ҳамма пулимни беринг!

Асабим тобига етганидан ўзимни тутолмадим. Банкдаги ҳамма хизматчилар атрофимга йиғилиб, мени юпата бошлашди:

— Бейафандим, пулингизни оласиз, хотиржам бўлинг, албатта оласиз!

Пулни олдим. Ёнимда яна саксон лира бор. Ресторанга югурдим. Тўйиб овқатландим. Бу ердан чиқиб, энг зўр меҳмонхонага бордим. Уч кеча-ю уч кундуз қотиб ухладим. Уҳ, шунақа дунё ҳам бор экан-ку. Ёнимдаги пулнинг ҳаммасини сарфлаб тамомладим.

Бойларнинг бошига тушадиган савдоларни ўйласам, ўзимнинг турмушимдан хурсанд бўлиб кетаман. Бедорлик, очлик азоби, синиб хонавайрон бўлиш ёки ўғримга таланиш ваҳимаси у бечораларнинг бошига нималар солишини мен жуда яхши биламан! Яшасин қашшоқлик!

ТОМДАГИ ЖИННИ

Маҳаллада дув-дув гап:

— Нима дейсан, томга жинни чиқибди! Томга жинни чиқибди!

Томга чиқиб олган жиннини томоша қилиш учун кўчага халойиқ тўпланди. Бу хабарни эшитиб олдинига бўлимдан, орқасидан юқори бошқармадан полициячилар етиб келди. Уларнинг кетидан ҳовлиққанича ўт ўчирувчилар ҳам келиб қолишди.

— Жон болам, бўлди энди, пастга туша қол!— дея ялиниб-ёлворади жиннининг онаси.

Ўт ўчирувчи азаматлар «жинни томдан сакраб қолса, эт-бети майиб бўлмасин тағин» деган хавотирда брезент чодирни очиб ёйишди. Улардан тўрттаси чодирнинг тўрт томонидан ушлаб, пастда гир айланиб юрибди.

Полиция комиссари жиннини яхши гап билан томдан туширмоқчи бўлди:

— Илтимос қиламан, укам, томдан туш энди.

— Мени оқсоқол қилиб кўтарсаларинг тушаман, бўлмаса ўзимни ерга отаман.

Шунча ялиниб-ёлворишади, шунча қўл кўтариб дўқ уришади — қани энди унга таъсир қилса.

— Ҳўв ука! Қани туш пастга!

— Вой муғамбирлар-э! Мени тушириб, ўзларинг чиқиб олмоқчисанлар-а!

— Хўп, айтганини қила қолайлик, оқсоқол бўлса бўла қолсин,— деди кимдир оломон ичидан.

— Йўқ, бўлмайди,— унга қарши чиқди иккинчи бири,— жиннини оқсоқол қилиб бўладими?

— Тавба. Ахир у ростакам оқсоқол бўлаётгани йўқ-ку.

— Барибир бўлмайди,— гапга аралашди ҳасса таянган бир мўйсафид чол,— булар учун ростакам ёки ёлғондакамнинг фарқи йўқ.

— Шундоқ дея қолсак, балки ерга тушармиди.

— Тушмайди. Мен буларнинг феълини яхши билман. Бир марта юқорига чиқиб олса, иккинчи қайтиб пастга тушмайди.

— Қани бир кўрайлик-чи!

— Тушмайди дедим-ку!

Шу пайт аллаким ердан туриб қичқирди:

— Бўпти, сени оқсоқол қилиб кўтардик. Қани туш энди!

Жинни чапак чалиб юборди:

— Тушмайман, тушмайман! Мени шаҳар муниципалитетига сайламасаларинг, ўзимни ерга отаман!

— Ана айтмовдимми шунақа бўлади деб!— ёнидагиларга қараб деди бояги чол.

— Майли энди, нима деса шуни қилиб кўрайлик-чи.

— Барибир пастга тушмайди. Одам боласи шундай баланд томга чиқадиган даражада жинни бўлган бўлса, қайтиб ерга тушмайди.

— Бўпти, бўпти!— юқорига қараб бақирди комиссар,— сени муниципалитетга сайладик. Қани, ука, туш пастга энди, мана ўртоқларинг ҳам сени кутиб қолишди.

Жинни томда ўйнаб кетди:

— Тушмайман! Муниципалитетга раис қилиб кўтармасаларинг тушмайман.

— Ана кўрдингларми, бунни иссиғида тушириш керак эди. Энди ўлақолса пастга тушмайди,— деди чол.

— Ҳой яхшилар, шуни раис қилсак, қила қолайлик, келинглар энди,— деди ўт ўчирувчиларнинг бошлиғи юзидаги терни арта туриб. Кейин унинг ўзи қўлини оғзига карнай қилиб, қичқирди:— Ҳов ука! Мана туш энди. Сени раис қилиб кўтардик, қани ишни бошлаб юбор.

У яна муқом қила кетди:

— Ҳечам тушмайман! Жиннини муниципалитетга раис қилиб кўтарган тентакларнинг ичида мен нима қиламан! Тушмайман дедим, тушмайман!

— Ундоқ бўлса яна нима дейсан!

— Министр қилиб кўтарсангиз, ўшандагина олдингизга тушишим мумкин.

Ердагилар бир муддат фикрлашиб олгач, рози бўлишди:

— Жуда соз, сени министр қилиб кўтардик. Бас, туш энди. Мана, бу ёққа қара, сени ҳамма кутиб турибди.

Жинни бурнини кўрсатиб масхара қилди:

— Тушмайман дедим, тушмайман. Жиннини министр қилиб кўтарган лақмаларнинг ёнида мен нима қиламан?

— Ҳой ука, мана сени министр қилиб ҳам сайладик, энди тезроқ тушмасанг бўлмайди, бошқа министрлар кутиб қолишди.

— Ҳо, бу ерда сизларга аҳмоқ борми пастга тушадиган! Мен тушсаму, сизлар дарров жиннихонага қамаб қўйсаларинг-а! Тушмайман!

Гапга яна чол аралашди:

— Бекорга овора бўляпсизлар, у тушмайди энди. Мен бу жинниларнинг феълини яхши биламан. Қани сизларни ҳам министр қилиб қўйишсин-чи, албатта тушгингиз келмайди-да.

Жинни эса овозининг борича бақирди:

— Агар бош министр қилиб кўтармасаларинг, ҳозир ўзимни ерга отаман!

Оломон ердан туриб ҳайқирди.

— Хўп бўлади, мана сени бош министр қилиб кўтардик.

— Бунга ҳам кўнмайди!— деди чол.

Жинни яна том тепасида сайрай кетди:

— Фақат подшо қилиб кўтарсаларинг тушаман.

Бўлмаса ҳозир ўзимни томдан ташлайман.

Бундоқ қарашса, чол ҳаққа ўхшайди. Энди ундан маслаҳат сўраб қолишди:

— Қани хўш, сиз нима дейсиз? Подшоликка ҳам рози бўлайликми?

— Бўлар иш бўлди,— жавоб берди у.— Энди нима деса, шуни қилишга мажбурсиз.

— Хўп, айтганинг бўлди, сени подшо қилдик, мана энди туша қол!— дея ҳайқирди оломон.

Томни бошига кўтариб ўйинга тушаётган жинни бунга ҳам рози бўлмади:

— Йўқ, тушмайман.

— Яна нима муродинг бор? Ахир сени подшо қилиб кўтардик-ку!

— Буниси бўлмайди, тушмайман. Агар мени жумлаи жаҳонга соҳибқирон қилмасаларинг, ҳозир ўзимни томдан ташлайман.

— Ростдан ҳам ташлармикин?— сўрашди чолдан.

— Ҳа, ташласа ташлайверади.

— Хўп бўлади, сени соҳибқирон қилиб кўтардик!— дея қичқиришди одамлар,— туша қол энди!

Жинни жавоб берди:

— Тушмайман, сиздақа хомқаллаларнинг олдида мендақа соҳибқирон нима қилади?

— Хўш, нима қил дейсан? Айт айтадиганингни!

— Мен соҳибқиронман-а?— сўради тепадан жинни.

— Ҳа, албатта, соҳибқиронсан!— жавоб беришди ердагилар.

— Модомики соҳибқирон эканман, хоҳласам тушаман, хоҳламасам йўқ. Тушмайман.

Комиссар тутақиб кетди:

— Э, ўзини томдан ташласа, ташлайвермайдими. Нима, нари борса дунёда битта жинни кам бўлади-да.

У шундоқ дейишга деди-ю, лекин бунинг ортиқча даҳмазасини ўйлаб қолди.

— Энди нима қиламиз, отахон,— чолга мурожаат қилди ўт ўчирувчиларнинг бошлиғи.— Бу тентак ҳечам ерга тушмасмикин?

— Тушиши мумкин.

— Қандай қилиб?

— Менга қўйиб беринглар, тушираман.

Ҳамма қизиқиб чолга қаради.

У етти қаватли уйнинг томида турган жиннига қараб қичқирди:

— Соҳибқирон ҳазратлари, олтинчи қаватга ташриф буюришлари мумкинми?

— Жуда соз! — жавоб берди жиддий равишда жинни.

У том туйнугидан ўтиб, нарвонга чиқди-да, ундап пастга тушиб, олтинчи қаватда тўхтади.

— Қиблагоҳим бешинчи қаватга чиқишни лозим кўрадиларми?

— Албатта!

Ҳамма ҳайрон.

Чол тўртинчи қаватдан ердагиларни томоша қилиб турган жиннидан яна сўради:

— Шаҳриёр, муқаддас пойқадамингиз билан учинчи қаватни муборак қилиб бера олишингиз мумкинми?

— Бўлади!

Қарашса, жинни учинчи қават ойнасининг тўғрисида турибди. Энди у томдагига ўхшаб чапак чалиб ўйнаётгани ҳам йўқ. Юзида аллақандай виқор.

— Қиблагоҳим, иккинчи қаватга чиқиб кўришни кўнгиллари тортадими?

— Мумкин.

У иккинчи қаватга ҳам тушди.

— Ҳазрат олийлари биринчи қаватга ҳам қадам ранжида қилишни хоҳлайдиларми?

Нарвондан тушиб, оломоннинг ичига кириб қолган жинни тўғри чолнинг олдига борди-да, унинг елкасига қоқиб деди:

— Сен ҳам жинни экансан, кўриниб турибди. Жинни жиннининг феълини яхши тушунади-да.

Кейин комиссарга ўгирилиб қўшиб қўйди:

— Мана энди қўлимни боғлаб, жиннихонага олиб кетаверсанг бўлади. Жиннига қандай муомала қилиш кераклигини билиб олгандирсан энди?

Полициячилар жиннининг қўлини орқасига боғлаб олиб кетишгач, оломон чолни ўраб олди.

— Отахон, кароматингизнинг сирини мадада?

— Э, болаларим, ҳазилакам иш эмас бу,— жавоб қилди у.— Суягимиз шу иш билан қотган, қирқ йилдан бери сиёсат қозонида қоврилиб юрибмиз.

Чол бир хўрсиниб олгач, қўшиб қўйди:

— Қани энди шу топда менинг ҳам илигим бақувваг бўлса-ю, шунақа баланд бир томга чиқиб олсам. Сира тушмасдим. Туширадиган мард ҳали онасининг қорнида ётибди.

НОЗИК БАРОМЕТР

Менинг азиз бир дўстим бор.

Нима ҳақда ёзишимни билмай, бир куни ишхонада хуноб бўлиб ўтирган эдим, бир одам кириб келди. Қирди-ю, югуриб олдимга келиб, пешанамдан чўлпиллатиб бир ўпди.

— Қойилман, мард йигит экансан!— дея ҳайқирди у.

Мардлигим ўзимга ҳам маълум бўлгани учун илтифотига эътибор бермадим. У гапида давом этди:

— Ўзинг ҳам зап ёзувчисан-да. Қаламингдан заҳар томиб туради-я!

Заҳар томиб турадиган қаламим учун бир куни заққум ютишим мумкинлигини ўша кезде бутунлай унутиб, ширин сўзларига маҳлиё бўлиб қолдим.

— Боплайвер бу хумпарларни! Қанча урсанг, шунча оз уларга! Бу ярамасларга фақат сенинг қаламинг бас келади. Асло тап тортма! Ҳа, дадил бўлавер!

Шу-шу у билан иноқлашиб кетдик. Эҳ, ҳарқалай биз ширин гапнинг қулимиз-да.

Файласуфлар одам боласига турлича таърифлар беришган. Лекин менинг ўйлашимча, одам — бу ўзини инсон деб юрган эшакнинг ўзи. Нега десангиз, ўшанда мен одамлигимга бордим. Дўстимнинг ширин гапларига учиб, қаламимга яна зўр бердим. Ҳали-ҳали эсимда — эртаси куни прокурорга рўпара бўлдим. Ундан бир амаллаб қутулиб келаётган эдим, мендан маслаҳатини аямаган бояғи ошнамни кўчада кўриб қолдим. У мени кўрмади.

Ёнидаги иккита шеригига ўқтираётган гаплари қулоғимга чалинди:

— Шунақа ҳам ёзиб бўладими, азизим?! Ахир бу хиёнат-ку! Ахир у ажнабий одам эмас-ку!

Орадан анча вақт ўтди. Бир куни ўша ошнам ўпкасини қўлтиқлаганича олдимга югуриб келди. Олдингидан ҳам зўрроқ меҳрибонлик билан бўйнимга осилди:

— Кечаги фельетонингни роса мириқиб ўқидим, дўстим. Ўзиям антиқа чиқибди. Қаламингга худо қувват берсин. Ватанимизни сизлар қутқариб қоласиз. Асло бўш келма, дадил ёзавер.

Чиндан ҳам одам дегани ўзини инсон ҳисоблаб юрган эшакнинг ўзгинаси экан. Ватанимизнинг омон қолиши менинг фельетонларимга боғлиқ экан-да, дедиму, ёзадиганимни ёзиб ташладим. Бу гал бир эмас, икки полициячи оёғимни ерга теккизмай ўтирган жойимдан тўғри терговга олиб борди. Сўроқ бериб қайтар чоғимда яна ошнамнинг ҳасратини эшитиб қолдим. У ёнидаги одамга зўр бериб гапни маъқуллаётган эди:

— Афандим, мамлакатдаги аҳволни яхшилаш келиб-келиб шунга қолибдими? Бунақа ишга тумшуғини суқиб нима қилади? Ҳар ким ўзининг чегарасини билиши керак-да, ахир. Чегарадан ташқари чиқишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бунақа қилаверса терговга тушиш эмас, дорга осилиши ҳеч гап эмас-а!

Бу сафар ҳам жазодан омон қолдим. Сутдан оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади, деганларидек, энди анча эҳтиёт бўлиб, йўқ нарсаларни ёзиб юрдим.

Эшитсам, азиз дўстим яна мендан рози эмасмиш.

— Биламиз, биз бунақа одамларни, — деб юрганмиш у. — Бир чўқишлик ҳоли бор экан, мана энди адоий тамом бўлди. Бундай ёзувчилар бир марта ялт этади-ю, кейин сўниб кетади. Бўлмаса икки марта терговга тушдим, деб аллақаяёқдаги бўлмағур нарсаларни ёзиб юрармиди.

Иложим қанча, дўстимнинг гапи тўғри. Бир пайт ўзи ҳам келиб қолди.

— Бу хомкаллалар ҳажвия нималигини тушунишмайди. Сен, ошнам, ёзувингдан қолма. Ҳа, дадил бўл, бир гап бўлса, бу ёқда биз бормиз,— деди у.

Далда бергани учун миннатдорчилик билдирдим. Модомики орқамизда суюнадиган шунақа зўр тоғ бор экан, суюнамиз-да. Эртасига тўппа-тўғри полиция қўлига тушдим.

Қамоқдан чиққан куним кўчада дўстимга рўпара келдим. Суюнганимдан бағримга босай деб, ўзимни ташлаган эдим, лип этиб гавдасини четга олди. Зарб билан бориб дўкон ойнасига урилдим. Ўзимга келиб қарасам, ошнам тушмагур жуфтакни ростлаб қопти.

Энди эҳтиёт бўлиб, енгилроқ ёзмасам бўлмайдиганга ўхшайди. Шундай қилдим ҳам.

— Ҳа, энди, эртами-кечми шунақа бўлиши керак эди. Эсиз, эсиз, бу бечора ҳам пулга учиб, сотилиб кетибди-да,— дўстим шунақа деб менга ачиниб юрганмиш.

Дўстларимни ҳеч хафа қилгим келмайди. Яна қаламимга зўр бердим. Биринчи гал енгил қутулдиму, лекин иккинчисида оёғим осмондан келди.

Анча вақт ишсиз тентираб юрдим, кирмаган кўчам, учрамаган идорам қолмади. Охири минг азобда бир жойдан зўрға иш топдим. Сал ўзимга келиб, орқа-ўнгимни энди олиб юрган эдим, яна ўша ошнам кўриниб қолди.

— Қойилман сенга, жуда серғайрат, жуда ботир одам экансан. Азизим, сен йўқни бор қиладиган кишисан,— дея сайраб кетди, сўнгра мен билан хайрлаша туриб қўшиб қўйди.— Биласанми, шу кунларда бир оз пулдан сиқилиб юрибман. Менга юз лира топиб беролмайсанми?

Дўстимга кўпроқ ёрдам кўрсатолмаслигим учун узр айтиб, сўраганини бердим.

— Асти қўрқма, орқага чекинма, сенинг қилаётган ишинг — бу халқ иши,— деди у чиқиб кетаётиб.

Мен ҳам орқага чекинмадим. Оқибат шу бўлдики, бу гал мени тўппа-тўғри қамоққа тиқиб қўйишди.

Мени кўргани келган бир ўртоғим йўлда дўстимни учратганини гапириб берди.

— Афандим, — дебди у ўртоғимга,— унга кўп насихат қилдик, гапимизга кирмади. Ҳар бир ишнинг ўз мавруди бўлади. Кўнглинг нимани истаса, шуни ёзишинг мумкин, лекин йўли билан, мавруди билан қилиш керак-да. Мана оқибати нима бўлди: қулогидан чўзиб, авахтага тиқиб қўйишди.

Мен чинакам дўст, асл оғайни мана шунақа бўлиши, юрагида бор гапни очиқ-ёриқ айтиши керак, деб ҳисоблайман.

Қамоқдан қутулиб чиққанымдан кейин анча вақтга-ча иш қидириб тентираб юрдим. Ниҳоят, бир жойга ўрнашдим. Ўзимга ўзим «ишқилиб бу ёғига эҳтиёт бўл» дедим-да, ишни бошлаб юбордим. Қаламим ҳам жойида, қимирлаб турибди. Умрингдан барака топкур дўстим бир маҳал мендан хабар олгани келиб қолди.

— Буюрсин, дўстим, буюрсин,— деди у мени кўра солиб.— Жойинг ўзингга ярашиб турибди. Ёзишни фақат сенга чиқарган, сенга. Бу ёғига ёзавер энди, ҳа, ёзавер. Сенинг ёзган нарсаларингни халқ ўз фикрининг ифодаси деб билмоқда.— Кейин икки қўлини баланд кўтариб, хонада ўтирганларга эшиттириб ҳайқирди:— Сен доно одамсан, афандим, доносан.

Кета туриб «Ишимнинг мазаси йўқроқ...» дея гап бошлаган эди, бу ёғни эшитиб ўтиришни ўзимга эп кўрмай, дарров ёнимни титкилаб кўрдим.

— Айбга буюрмайсан, дўстим. Икки юз лира пулим бор экан, шуни баҳам кўрамиз.

Жаҳли чиққанга ўхшади:

— Ҳазилингни қўй, азизим. Сенга худо етказсин. Менга сал кўпроқ пул керак эди.

— Юз эллик лира етадим?

— Ҳаммасини беравер.

— Майли, ола қол. Менга атиги ўн лирасини қолдирсанг бас.

— Унақа қилма, дўстим. Ҳаммасини беравер.

— Худо ҳаққи, ёнимда бошқа пул йўқ. Лоақал ўзимда беш лира қолсин.

— Иложи йўқ-да, азизим. Жуда зарур менга.

— Майли ундоқ бўлса ола қол. Менга кечки овқатга икки ярим лира берсанг бўлади.

— Ия, шунча пул ишлаб, кунинг икки ярим лирага қолдим?

— Нима қилай, хонаси шунақа бўлиб қолди. Хўп, бу ёғини бир илож қиларман, сигаретга етадиган қилиб қолдирсанг бўлар.

Дўстимни жўнатгач, қилган нокаслигим учун ўзим уялиб кетдим. Унга кўпроқ ёрдам кўрсатсам арзимайдими?

Шу зайлда ўзимга ўзим дашном бераётган эдим, тўсатдан дўстим тутақиб кириб қолди:

— Бу нима қилганинг? Пулинг юз саксон икки ярим қуруш кам-ку?!

Ловлагидек қизариб кетдим.

— Кечирасан, узр. Лекин ўзим ҳам қанча берганимни билмай қолибман.

— Қани, қолганини бу ёққа чўз!— деб ўшқирди у.

Ўшқирса, ҳаққи бор, берган пулим кам чиқибди. Етаганини биттасидан қарз олиб бердим. У кета туриб, насиҳат қилишни унутмади:

— Қаламингни чархла, тиғи ўткир бўлсин, бу виждонсизларнинг кўксига ханжар бўлиб ботсин!

Қаламим ҳаддан ташқари ўткир бўлиб кетган экан шекилли, бу гал мен ишлаб турган газетани ёпиб, ўзимни яна авахтага тиқишди.

Темир панжарали камерада ётибману, лекин дўс-

тимнинг барча гаплари варақа сингари менга етиб гурибди.

— Баттар бўлсин,— дебди у менинг қамалганимни эшитиб,— чегарадан чиқиб кетишни ким қўйибди унга. Ўзинг бир миждов ёзувчи бўлсанг. Қадамингни билиб бос-да, занғар. Орқа-ўнгингга қарамай, нима қилиб қўйдинг асти? Биласанми, бу замонда аввал у ёқ-бу ёққа қараб олиб оғиз очиш керак-да! Тил деган суяксиз нарса, қўйиб берса нималар демайди у. Тилнинг узун — бошнинг калтаги. Мана энди жазосини тортсин, бу хомкалла. Зора энди ақли кирса!

Начора, дўстим тамоман ҳақли. Жазомни тортишим керак экан, тортдим. Қамоқдан қутулиб чиққанамда энди жазо тартадиган ҳолим қолмаган эди.

Тўғри чиқиб, дўстимнинг олдига бордим.

— Оғайни, жуда нозик пайтда келдинг-да,— деди у, сўнгра қўлидаги соатига қаради.— Биттаси билан ваъдалашган эдим, шунга боришим керак.

Биргалашиб кўчага чиқдик.

— Сен қайси томонга борасан? — деб сўради мендан.

— Ўзим ҳам билмайман. Қаёққа бўлса ўша ёққа кетавераман.

Дўстим тутоқиб кетди:

— Қанақа беқарор одамсан ўзинг? Борар жойингни билиб юрсанг бўлмайдим.

— Азбаройи худо, ҳали ўйлаб кўрганимча йўқ эди. Манови томонга юрсам ҳам бўлади,— дедим чапдаги кўчага ишора қилиб.

— Буни қара, шу ерда ажрашар эканмиз-да, майли, сени йўлдан қўймай, мен бу ёққа бораман,— деди-да, тесқари томонга бурилиб кетди.

Узоқ вақт ишсиз юрдим. Шу орада бир неча марта дўстимни йўқлаб, уйига ҳам бордим. Лекин бафуржа гаплашгани имкон бўлмади — ё уйида бўлмайди ё ҳаддан ташқари банд бўлади.

Бир куни озроқ қарз сўрамоқчи бўлиб уйига бордим, лекин анча вақт сўрагани тилим бормай туриб қолдим.

Уч-тўрт марта қултиллашиб туфугимни ютдим. Энди юрак ютиб, «Сен яқин дўстимсан, сенга айтмасам, кимга айтаман. Икки кундан буён ичимга бир бурда ҳам нон киргани йўқ» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдим, сапчиб ўрнидан турди, буфетга яқинлашиб бир стаканга тўлдириб вино қўйди.

— Гаров ўйнайман, умрингда бунақа винони татиб кўрмагансан,— деди у стаканни менга узатар экан.

Оч қоринга тушган вино кўзимнинг ола-куласини чиқариб юборди.

— Шу кунлари жуда толиқиб юрибман,— аҳволидан нолиб кетди дўстим.— Шу вақтгача уйимдан ичкилик аримаган эди. Кеча кечқурун битта дўндиқча билан гаплашиб қўйган эдим, бугун уйга келмоқчи. Яхшилаб кутиб олиш керак, ҳайронман, ёнимда сариқ чақа пул йўқ. Агар пулинг бўлса...

— Афсус, бир мирим ҳам йўқ.

— Ҳамма вақт қуриб юрасан-да. Мана қирқ йил бўлибди, қачон сўрамай, ҳамиша пулинг бўлмайди.

Нима қилсамикин? Шунақа оғир пайтда дўстингга ёрдам бермасанг, қачон берасан?

Дўстим:

— Энди бир амаллаб озроқ пул топиб бермасанг бўлмайди!— деган эди, миямга бир фикр келиб, ирғиб ўрнимдан турдим.

Сотиб емаган буюмларимдан битта авторучка қолган эди, ўшани ярим баҳосига бўлса ҳам пуллаб келдим. Қўлимга арзимаган пул тушди, дўстим учун йўқдан кўра ҳарна-да.

— Уҳ, келдингми,— эшикнинг олдида кутиб олди дўстим.— Дарров бориб бифштекс, дўлма билан икки шиша вино олиб кел!

Югуриб бориб, айтганларини келтирдим. Қорним очганидан кўзим тиниб кетяпти, тик туришга мажол йўқ. У эшик олдида қўлимдаги нарсаларни олди, кейин бирма-бир буларнинг пулини ҳисоблашга тушди. Авторучкани қанчага пуллаганимни суриштириб билгач, мендан сўради:

— Юз ўн қуруш пул ортиб қолган бўлиши керак. Қани ўша?

— Мен айтган меҳмон хотин келиб ўтирибди,— деди у мендан ортган пулни олгач.— Бўлак танишлар ҳам бор. Агар сен уйга кирадиган бўлсанг...

— Тўғри, кийимим...

— Бир томондан, кийимнинг тўғри келмайди, иккинчи томондан, ўзинг биласан, замон нозик.

— Гапинг тўғри, иложим қанча,— дедиму бетига қарамай кетиб қолдим.

Яна аллақанча вақт сарсон бўлиб юргандан кейин, ниҳоят бир ишга кириб олдим. Газетамизнинг биринчи сони чиққан куни дўстим меҳрибончилик қилиб мендан ҳол-аҳвол сўрагани келиб қолди.

— Бу сафар сен шу ишнинг худоси эканлигингни кўрсатиб қўйдинг. Баракалла, сендаги бу катта куч-ғайрат, қўлингдаги бу зўр қалам, юрагингдаги бу ўчмас ўт, сендаги бу...

Оғзига келган гапни қайтармай, роса бидиллаб бергач, бир пайт ботинкасини нақ бурнимга тиққудек қилиб кўрсатди:

— Кўряпсанми буни, шуни кийиб бўладими, ахир?

— Ҳа, оёғингни қисяптими?

— Ия, кўзинг борми, шуни кийиб бўладими ахир?

Ўзимникини кўрсатишга юзим чидамай, оёқларимни стол остига яширдим.

— Оёққа бирор нарса олмасам бўлмайди, сен энди...

— Пича сабр қилиб тур. Ўзим энди иш бошлаган бўлсам.

— Йўқ, ўт-бетдан пул топиб бермасанг бўлмайди. Шу аҳволда юрсам номусга қоламан-а.

Устига қўшиб бериш шарти билан танишлардан ўт-тиз беш лира топиб берган эдим, кўнмади:

— Намунча зиқна бўлмасанг? Топган пулингни гў-рингга олиб кетмоқчимсан?

Яна биттасидан қарз кўтариб, қўлига олтмиш лира тутқаздим. Кетаётиб дўстим елкамга бир қоқиб қўйди-да, энгашиб қулогимга шивирлади:

— Сени жуда яхши кўраман. Ишонавер, менинг сўзим билан ишим бир. Азизим, сен шундай қилиб ёзишинг керакки, токи қаламингдан чиққан ҳар бир сўз бу беномусларнинг бошига қилич бўлиб тушсин.

Қилич фақат уларнинг эмас, ўзимнинг ҳам бошимга тушди. Бўладиганим бўлди тоза. Энди одамлар кўчада мени кўриб қолишса чумчуқдай тирақайлаб қочадиган бўлиб қолишди.

— Биз унга кўп насихат қилдик, лекин гапимизга қулоқ солгани йўқ,— дея гап тарқатибди дўстим,— ўз-бошимчалик қилди, қадамини чакки босди. Қалами сал ўткирроқ бўлганда ҳам майли эди, ёзиш нималигини билмайди-ю, қиладиган иши одамларга туҳмат ёғдириш. Қолаверса таниш-билишларининг ҳам бошини ба-лога қўйди. Ўзига яхшилик истамаган одамнинг халққа яхшилиги тегармиди?

Гўё менинг ёзган нарсаларим мамлакатда эркинлик ва демократия бўлишига тўсқинлик қилиб турганмиш. Бу ёгини сўрасангиз, ҳукумат тепасида турган улуғларимиз озгина эркинлик инъом қилай деб турганларида ўртада «лоп» этиб мен пайдо бўлармишману, ҳамма нарсани алғов-далғов қилиб кетармишман. Шундан кейин катталаримиз эркинлик бериш, демократия ўрнатиш фикрларидан қайтиб қолишармиш. Мамлакатда демократияга хилоф жуда кўп қонунларимиз бор-а? Шуларнинг ҳаммаси менинг овозимни ўчириш учун чиқарилган экан. Мени деб халқимиз ҳам жабрга қолаётган эмиш.

Мен тўғри танқидни тан оламан. Қолаверса, ёзувчи деган одам, агар у яхши асар ёзмоқчи бўлса, аччиқ танқидларга ҳам қулоқ солиши керак.

Яқинда дўстимдан бир хат олдим. У хатида шундай дебди: «Дўстим, бу дунёнинг ишлари ўзингга маълум. Ҳозир замон шунақа — тирноқ тагидан кир қидириб юришади. Демокчиманки, сенинг кунинг менга тушмасин. Мабодо кўчада бир-биримиз билан учрашиб қолгудай бўлсак, ўзимизни танимаганга олиб ўтиб кетайлик».

Менга шу хатни келтирган одам дўстим ҳозир ишсиз юрганлигини айтган эди, «бориб айт, об-ҳавони кузатадиган станцияга учрасин, ўша ерга барометр керак экан» деб юбордим.

Дунёда қандай ажойиб одамлар бор-а! Вазиятнинг қалтислигини кўриб, ёру биродарлари билан учрашиш, кўнгил очиб, суҳбатлашиш лаззатидан маҳрум бўладилар. Бунақа одамлардан қанча керак бўлса шунча топилади. Ростини айтсам, шу тоифадаги дўстларинг бўлмаса, бу ўлимтик дунёда жиндаккина яшашнинг ҳам қизиғи қолмаса керак.

ҲУШТАК АФАНДИМ

Роса ҳолдан тойганман. Толеим пастга ўхшайди, қа-
ерга иш сўраб бормайин, йўқ, деган жавобни оламан.
Аҳволинг ночор бўлганидан кейин мияга ҳар хил бўлар-
бўлмас фикрлар келавараркан. Узим Мачкадан Дўлма-
боғча¹ томонга қараб кетяпману, етти ухлаб тушга кир-
майдиган хаёллар оғушидаман. Бир пайт қарасам, ста-
дионнинг олдидан чиқиб қолибман. Худди қиёмат қойим
бўлганга ўхшайди. Атроф-теварак ғуж-ғуж одам, ўтиб
кетишнинг сира иложи йўқ. Булар стадионга қандоқ
киришади? Ҳайронман. Гирдобга тушиб қолган одамдай
турган жойимда гир-гир айланаман. Баъзан юқоридан
босиб қолишса, эллик қадам орқага ташлаймиз, орқадан
суриб келишадиган бўлса, яна шунча олдинга силжий-
миз. Гоҳо оломон тўрт томондан чунонам қисиб кела-
дики, турган еримда чирпирак бўлиб кетаман.

Бундоқ қарасам, оломонни ёриб ўтишнинг ҳеч иложи
йўқ. Аслида-ку бўлар иш бўлди, деб қўл қовуштириб
ўтирганим йўғ-а, аммо қанчалик уриниб-суринсам ҳам
кучим етмади. Назаримда, катта бир ўпқонга тушиб
қолганману, бунинг ичидан энди ҳечам чиқолмайдиган-
дайман. Қанчалик ўзимни тўрт томонга уриб, қўл-оёғим-
ни ншга солмайин, барибир нафасим бўғилиб, шу ернинг
ўзида асфаласофилинга кетворадиганга ўхшайман.

Шу тариқа дунёдан умидимни узиб турган эдим, бир-

¹ Истамбулда жойларнинг номн. (Тарж.)

дан чуриллаган ҳуштак овози эшитилиб қолди. Ҷазиям кетворган ҳуштак экан шекилли, туғма карларнинг қулогини ҳам қоматга келтириворади. Ҳозиргина қайнаб, кўпириб турган оломон бир зумда қоқ иккига ажралиб, ҳуштак чалган одамга йўл бўшатди. Ким экан бу азамат, деб бундоқ қарасам, ўзимизнинг Муса келяпти!

— Муса-а-а!— деб қичқириб юбордим суюнганимдан. Аслида-ку «ҳув Муса!» деб чақирсам ҳам бўларди-я, лекин ҳуштакка ҳурмат зўр эканми менда, ҳайтовур ундоқ қилмадим. Мени кўриб, Муса олдимга келди, қўлимдан ушлаб, ўзи билан олиб кетди. Илдам юриб кетдик. Мабодо бирор ердан ўтолмай қолсак, ошнам ҳуштагини чуриллатиб қўяди. Одамлар бир-бирини йиқитиб бўлса ҳам, дарров бизга йўл бўшатишади. Олдинда Муса, орқада мен — шу тариқа стадионнинг эшигига етиб олдик. Муса яна ҳуштак чалган эди, эшикда турган бир одам «буюрсинлар!» деб бизни ичкари қўйиб юборди.

— Спорт бўйича каттакон бўлдингми, Муса? Бу қандоқ гап ўзи, ҳуштак чалсанг, ҳамма сенга йўл берадиган бўпти?— ҳайрон бўлиб сўрадим ундан, бир оз нафасимни ростлаб олгач.

— Қўявер, парво қилма. Хўш, ўзингдан гапир, қаерда ишляяпсан?

— Ҳеч қаерда. Беш ойдан буён ишсизман. Эркакларга иш йўқ. Ҳозир йўл-йўлакай шуни ўйлаб келаётган эдим. Озроқ грим қилиб хотин киши бўлиб олсаммикин, деган хаёлга ҳам бордим. Аммо бу масалада бировни айблаб ҳам бўлмайди. Менинг ўзимга ҳам бирор хизматчи керак бўлса, гўдайтиб кириб, гўдайтиб чиқадиган эркаклардан кўра аёл кишини афзал кўрардим. Ниятимда бирор ғараз бўлгани учунмас. Ахир эркак билан аёлнинг қиладиган иши бир бўлганидан кейин оладиган одамнинг чиройлироқ бўлгани маъқул эмасми? Лоақал ҳуснини кўриб, яйраб ўтирасан-ку.

— Бўлди, бўлди. Миянг айниб қолганга ўхшайди.

— Сен ҳам беш ой ишсиз юриб кўр, кейин биласан.

Майдонда ўйин бошланиб қолди, икковимиз ўйинга берилиб кетдик. Футбол тугаганидан кейин яна кўчага чиқдик. Бу гал ҳам Муса ҳуштагини чуриллатиб, йўл очиб борди. Катта кўчага чиқиб олган эдик, «машинага ўтирамиз» деб қолди. Яхшику-я, лекин шу топда машинага тушиб бўладими? Машина ёки автобусга чиқаман, деб турганларнинг кети кўринмайди. Бирорта машина кўриниб қолгудай бўлса, тумонат одам ёпирилиб боради.

— Ҳали-бери бизга навбат тегмайди, икки-уч кун ётиб кутиш керак, деб қўйдим.

— Қўявер, ишинг бўлмасин.

Ёнимиздан физиллаб бир такси ўтди. Муса дарров ҳуштагини чалиб юборди. Ҳозиргина тўхтамай ўтган такси дарҳол орқага қайтиб, олдимизга кўндаланг бўлди. Икковимиз чиқиб олдик. Шуниси қизиққи, шофёр машинага бошқа одам олмади.

— Транспорт полициясига бошлиқ бўлдингми, Муса?— яна ҳайрон бўлиб сўрадим ундан.

Дамингни чиқарма, дегандай қўлини лабига босди. Нишонтошида таксидан тушдик. Муса чўнтагига қўл солди.

— Пулингиз керак эмас, жон ака, шунинг ўзига раҳмат,— деб шофёр бола оёғини тираб туриб олди.

— Шофёр танишмиди?— деб сўрадим Мусадан.

— Йўқ.

— Бўлмаса полицияда каттароқ ишдамисан?

Яна «жим бўл» деган ишорани қилди-да, кейин қўшиб қўйди:

— Манави жойдан бирор нима олиб, уйга борамиз.

Қассоблик дўконига қараб юрдик. Дўконнинг олдида одам уймалашиб ётибди, яқинига йўлаб бўлмайди. Ҳамма ёқда қий-чув, тўполон. Яна Мусанинг ҳуштаги иш берди. Бир чуриллатиб қўйган эди, ҳамма тинчиди қол-

ди. Қассобнинг ўзи ичкаридан югуриб чиқиб, бизни дўконга бошлаб кирди.

— Бир кило юмшоқроқ гўшт керак эди.

— Бош устига, яна нима?

— Миядан борми?

— Унтаси етадимми?

Қассоб буларни яхшилаб ўраб берди. Муса ёнидан ҳамёнини олди.

— Хафа бўламан, бейафандим,— деганича қассоб пулни олишга асло унамади. Масаллиқни олиб, дўкондан чиқдик.

— Айтсанг-чи, энди, Муса, ўзи нима гап? Ёки муниципалитетга раис бўлиб қолдингми?

— Бугун кўчада овқатланамиз,— деди у саволимни яна жавобсиз қолдириб.— Эртага дам олиш куни, масаллиқ кунимизга ярайди. Яна бирор нима олайми?

— Бўлар.

Бу ердан чиқиб, баққол билан сабзавотфурушга учрадик. Муса ҳуштагини қанда қилмади. Икки қўлимиз ўроғлиқ нарсаларга тўлиб кетди. Аммо бир лира ҳам пул сарфлаганимиз йўқ. Муса ҳуштагини чуриллатиб, битта такси тўхтатди. Уйига қараб жўнадик. Машинадан тушаётганимизда шофёрга кутиб туришни буюрди.

Ошнам уйланмаган, бир ўзи туради. Қўлимиздаги нарсаларни уйига қўйиб, кўчага чиқдик. Такси кутиб турган экан, тўғри казинога қараб юрдик. Бу шофёр ҳам пул олмади.

Казинонинг ичи лиқ тўла одам. Муса ёнидан ҳуштагини олиб, энди чаламан деб турган эди, бир гала официант билан кўринишидан казинонинг эгасига ўхшаган бир киши олдимизга югуриб келди. Дарров саҳнадан пастроққа жой қилиб беришди, биздан сўраб ҳам ўтирмай бирпасда стол устини тузаб қўйишди.

— Гапирсанг-чи, Муса, кимсан ўзи? Ё ревизорлик қиялпсанми-а?

Нимани сўрамай «жим» дейди, бир оғиз ҳам жавоб

бермайди. Муса катта одам бўлиб кетганга ўхшайди-ю, лекин ким бўлиб ишлаётганикин? Уйлаб-уйлаб тагига етолмайман.

Бир пайт ўйин-кулги бошланиб кетди. Роҳат қилиб ўтирибмиз. Официантлар атрофимизда парвона. Тўсатдан орқа томондан шовқин кўтарилди. Маст-аласт одамлар ёқа бўғишиб кетишди. Иш пичоққа бориб тақалай деганида, Муса ҳуштак чалиб юборди. Ҳозиргина бири бири билан шердай олишиб турган азаматлар чуриллаган овозни эшитибок, думларини қисиб қолишди.

Бу Муса тушмагур ким бўлиб кетдийкин-а? Ҳеч ўйимга етолмай қолдим. Икки юз лира атрофида еб-ичган бўлсак керак, деб ўтирувдим, казинонинг эгаси бир чақа ҳам пул олмади.

Уйга яна машинада қайтдик. Эртасига дам олиш кунни келди. Муса енг шимариб, овқатга ўзи уннаб кетди. Мен кетмоқчи бўлган эдим, жавоб бермади.

— Ҳеч қаёққа кетмайсан,— деди у.— Меникида беш-олти кун юратур. Миянг ҳам анча дам олади.

Уйда бир ҳафта қолиб кетдим. Икковимиз роса айландик, ўйнаб-кулдик. Қайф-сафо қилдик. Лекин ошнамдан сариқ чақа ҳам кетгани йўқ. Қаерга бормайлик, ҳамиша узатган пули қўлида қолади.

— Ҳой Муса, катта одам бўлиб кетганингни тушуниб турибман. Лекин амалинг нима, айтсанг-чи?— деб роса ёлбордим. Шундаям айтмади. Охири бир кунни:

— Айтсам, бировга гуллаб қўймайсанми?— деб сўради.

— Асло.

— Сўз берасан-а?

— Бераман.

— Сўз битта-я?

— Битта.

Менга роса қасам ичиртириб, бировга айтиб қўймаслигимга тўла ишонганидан кейингина чўнтагини ковлаб,

ёнидан ҳуштагини олди-да, уни ўлиб, пешанасига суртди.

— Ҳамма каромат мана шу ҳуштакда, ошнам,— деди у.— Бир куни Қорақўйда такси кутиб турувдим. Одам кўп, менга навбат тегишига кўзим етмайди. Қўлимдаги занжирли ҳуштагимни ўйнаб, ғижиниб тургандим, нима бўлиб ҳам беихтиёр уни чалиб юборибман. Шу заҳотиёқ бир киши олдимга югуриб келиб, салом берди. Менинг ўрнимда бўлганингда сен нима қилардинг шунақада?

— Ҳайронман.

— Биласанми, мен нима қилдим? «Тартиб ўрнатиб, ўғлим», дедим-да, индамай кетавердим. Нарироқ бориб кўрсам, кўчадан ўтишнинг ҳечам иложи йўқ. Яна ҳуштак чалдим. Ғизиллаб кетаётган машиналар тақатақ тўхтаб қолди. Кўчанинг нариги бетига бемалол ўтиб олдим. Олдинига роса ҳайрон бўлдим, лекин чуқурроқ ўйлаб кўрсам, ҳуштакда чиндан ҳам ҳикмат кўп. Бизда ҳамма ишлар шунинг амри билан қилинмайдими, ахир? Ҳуштак чалинса, кемалар йўлга чиқиб, поездлар жойидан жилади. Машиналар ҳуштак билан тўхтайдди. Ёқа бўғишганларни у бир зумда яраштириб қўяди. Унинг овозини эшитиб, баъзан одамлар тирақайлаб қочишадиям. Масалан, ҳозир мен уни бир чуриллатиб қўйсам, ҳамма каклик боласидай ин-инига кириб кетади. Ҳа, дўстим, бизнинг юртимизда ҳамма нарса ҳуштакка боғлиқ эканини мен ўшанда тушундим. Шу-шу мени ҳуштак боқиб келяпти. Жон оғайни, бу гапни зинҳор бировга айта кўрма. Акс ҳолда, ҳуштакчилар кўпайиб, менинг бозорим касод бўлади.

Бу сирни бошқа одамларга айтмасликка сўз берганим тўғри, аммо ёзмаслик ҳақида орамизда гап бўлгани йўқ. Шунга кўра ундан эшитганларимни ёзганиман. Лекин менинг ҳам сизларга битта илтимосим бор. Ҳозир бир гап айтаман, шуни ҳеч кимга билдирманглар.

Муса билан хайрлашганимдан кейин мен ҳам дарҳол ҳуштак сотиб олдим. Тақсим майдонида унинг кучини

бир синаб кўрмоқчи бўлдим. Чалган ҳуштагим ҳеч кимга таъсир қилмади-ю, лекин ўзим қамоққа тушдим. Эртаси кунга газеталарда менинг тўғримда бўлмағур гапларни ёзиб чиқишди: «Бир фирибгар қўлга тушди!» «Сохта полициячи, муттаҳам қамоққа олинди!..» Тепамда худо турибди, бир марта ҳуштак чалдим, холос бошқа ҳеч қанақа гуноҳ қилганим йўқ. Шундан кейин тушундимки, бизнинг юртимизда ҳуштакка эътиқод зўру, аммо уни қойил қилиб чала билиш ҳам керак экан. Менга ўхшаб ҳуштакни дағ-дағ титраб чаладиган бўлсанг, дарров жойингни кўрсатиб қўйишаркан.

Сиздан илтимос қилмоқчи бўлган нарсам шуки, ҳуштакни қандоқ чалиш кераклигини бошқа одамларга айтиб юрманглар. Чунки чуриллатишни қойил қиладиганлар учун у зўр тилсим!

КАЛТАКСИЗ ТУРОЛМАЙМАН

Автобус лиқ тўла одам. Шулардан бири автобусга янглишиб чиқиб қолганга ўхшайди. Аслида у «Тез ёрдам» машинасига муҳтож кўринади. Боёқишнинг чап қўли бўйнига латта билан осиб қўйилган, боши чандиб ташланган. Бир кўзи моматалоқ бўлиб шишиб кетибди, иккинчиси эса қонталаш. Қўлидаги ҳассаси билан зўр бериб, ўзига жой очмоқчи бўлади, худди соатнинг кап-гиридай жағи тинмай, дам-бадам: «Иҳ!» «Уҳ!» «Воҳ!» деб инқиллайди. Гўё автобус бир чайқалса, қўл-оёғи узилиб, бир қоп суяк бўладиган важоҳати бор.

Раҳми келди шекилли, бир киши унга жойини бўша-тиб берди.

— Худоё кам бўлманг,— миннатдорчилик билдирди у инқиллаб.

Ёнидаги одам бунни таниб қолди.

— Уҳ... Вой жоним, омонмисиз, Шарофиддинбей. Абгор бўлдим, абгор. Уҳ...

— Худо шифо берсин. Ҳа, тинчликми, нима бўлди?

— Вой биқиним... Асти сўраманг, уч ойдан бери аҳ-вол шу.

— Чакки бўпти-ку... Шифоси билан берган бўлсин, Солмонбей. Нима касал бўлдингиз? Қаерингиз оғрийди?

— Оҳ, нимасини айтасиз. Бу ҳам кўргилик экан. Шунақа касал ҳам бўларкан... Уф, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим...

— Оббо, сизга қийин бўпти-ку. Докторлар нима деяпти? Касални аниқлашдимиз?

— Вой белим... Бунга докторнинг кучи етмайди, биродар. У ҳам ожизлик қилади... Уҳ-ҳ... Душманингга ҳам кўрсатмасин бу кунни. Аъзойи баданим зирқираб оғрийди-я, худди биров омбур билан суғуриб олаётганга ўхшайди. Икки сонимни кўтара олмайман. Ана, ана, их...

— Докторга мурожаат қилиш керак, Солмонбей. Бунақа юришда бўлмайди. Лоақал касалхонага ётиш керак.

— Меникининг касалхонага алоқаси йўқ, Шарофиддинбей. Рухиятга боғлиқ нарса бу. Вой жоним-эй... Ўзи-ям жуда юқумли бўларкан.

Шарофиддинбей сал четга сурилиб ўтирди.

— Ундай бўлса кўчага чиқмаслик керак.

— Уф... Их... Чиқмай бўладими? Айтишга осон, бошидан ўтган билади буни. Чиқмай кўринг-чи... Ўғлимдан юқди бу касал.

— Ия, ўғилча ҳам бетоб денг?

— Нимасини айтасиз. Бетоб бўлганда ҳам... жуда танг аҳволда. Анчадан бери шунақа. Вой-вой... Мен сизга айтсам, гап бундоқ, афандим... Ўғлим лицейни битиролмади. Тўққизинчи синфда икки йил ўтириб, аранг ўнинчига чиқиб олувди. Унинчи синфда ҳам икки йил қолиб кетди. Ҳаммасига копток сабабчи... Вой биқиним... Ўғлимга насиҳат қилдим, коптогингни қўй энди, эс-ҳушингни йиғиб ол, кейинингни ўйла, дедим. «Бу нарса менга боғлиқ эмас, дада», дейди. Қолаверса, ҳар футбол ўйинидан кейин ҳамма ёғи дабдала бўлиб келади. Чап оёғи синиб, копток ўйнамайдиган бўлиб қолувди, шунга ҳам шукур қилдим. Уф, бўлмай кетяпман... Оёғи синган бўлса ҳам ўзи соғ қолганига суюндим. Ахир бир кунмас, бир кун майдондан ўлигини судраб чиқишим ҳам мумкин эди-да. Уҳ, аъзойи баданим ўт бўлиб ёняпти... Шундан кейин, афандим, ўғилча футбол жинниси бўлиб қолди. Ўзи ўйнамайди-ю, лекин бирорта ўйиндан қолмайди.

Анқара билан Измир унга икки қадам йўл бўлиб қолди. Соғ-саломат бориб келадиган бўлса майлийди-я, ҳар гал калтакдан шишиб, майиб бўлиб қайтади. Кейин ҳафта-лаб кўрпа-тўшак қилиб ётади. Ҳамиша овози хиппа бўрилган бўлади. «Овозга нима қилди, ўғлим», десам, «кўпроқ бақириб юборибман», дейди. «Қамроқ бақирсанг бўлмасдимиз?» десам, «бу менга боғлиқ эмас», дейди. Бир ўйиндан боши ёрилиб келса, иккинчисидан бурни қонаб, кўзи шишиб қайтадиган бўлиб қолди.

— Ўғлим, яна нима бўлди?

— Ўйин пайтида ёқалашиб қолдик.

— Майдонда футболчилар жанг қилишини-ку, биламан, лекин томошабинлар ҳам ёқалашадими?

— Бўлмаса-чи.

— Бошқалар ёқалашса ёқалашаверсин, сен тинч ўтирсанг бўлмайдимиз?

— Четдан туриб гапириш осон, ўзинг бир бориб кўрсанг биласан.

Ўғил билан савол-жавобимиз ҳамиша шу. Бир куни уни полиция бўлиmidан ажратиб олиб келдим. Яна бир сафар «Тез ёрдам» касалхонасидан топдим. Яна насихат қилдим, бўлмади. «Четдан туриб маслаҳат бериш осон, ўзинг бир бориб кўр, кейин биласан» деган важни қилди. Бўпти, мен ҳам бир бориб кўрай, деб аҳд қилдим.

Бир куни футбол ўйинига ўғлим билан етаклашиб бордик. Ўйин бошланиб кетди. Майдондаги командалар билан заррача ишим йўқ. Қим-қимга тўп киритса киритаверсин, менга нима. Стадионда ўтирган томошабинларнинг қилигини куриб, кулгим қистайди. Нима бўлди-ю, бир пайт дарвозалардан бирига тўп кирди. Қирганини ўз кўзим билан кўрдим. Лекин судья буни ҳисобламади. Ошкор адолатсизлик қилди, чидаб туrolмадим. «Судья кўзойнак тақсин!» деб қичқирдим. Бошқа одамлар ҳам қий-чув кўтаришди. Шу пайт ёнимда ўтирганлардан бири, «тўп кирмовди. Судья ҳақ», деб қолди. Мен ҳам бўш келмадим. «Тўп кирган эди. Судья сотил-

ган экан, ҳисобламади», дедим. Туппа-тузук кийинган ҳалиги одам менга қараб, «кўзинг кўрми, ҳўкиз, тўп кирмовди-ку», деб қолса бўладими. «Ўзинг ҳўкиз экансан, аҳмоқ», дедим. Футбол ўйинига энди боришим, ҳали баланд-пастини билмасдим. Аслида сени биров ҳақорат қилса, индамай туришинг керак экан. Гап қайтариб чакки қилган эканман, бояги одам «гурс» этиб бурнимга бир мушт туширди. «Гуп» этиб ағдарилиб тушдим. Хайрият, одамлар ўртага тушиб, ажратиб қўйишди, бўлмаса кунимни кўрар эканман. Оғиз-бурним қон, ерда думалаб ётибман, ўғлим ёнимга кирар, деб ўйловдим, қаёқда дейсиз. «Ўғлим, бу нима кўргилик?» десам, «тўхтаб тур, дада, ҳозир гол бўлади», деган жавобни қилди. Рўмолчани қонаган бурунга тиқиб, зўрға ўрнимдан турдим.

Бояги урган тўпини судья ҳисобламаган командага меҳрим қўзиб кетди. Ўшанинг ўйинчисига копток тегса, жазавам тутиб, ўтира олмайдиган бўлиб қолдим. Худди майдонда юрган одамдек, оёғимни силтаб ташлайман. Баъзан эса оёғимни даст кўтараман-да, дарвоза тўрини тешиб, тўпни осмонга спутник қилиб чиқарадиган одамдек зарб билан тепаман. Азбаройи қизишиб кетганимдан олдимда ўтирган одамнинг орқасига қараб тепаётганимни сезмабман. Сал ҳовурдан тушгач, ундан кечирим сўрадим. «Ҳечқиси йўқ, футболда бўладиган гап, ана ҳозир гол бўлади, қара, қара», деди. Шу пайт кимдир орқамга қараб бир тепди. Зарбнинг зўрлигидан кўзимдан ўт чақнаб кетди. Футболчилик шунақа бўларкан, Шарофиддинбей. Шу тариқа бир-биримизни тепкилаб ўтирган эдик, кутилмаганда бизнинг команда дарвозасига тўп уришди. Виждонини ютган судья буни ҳисоб қилди. Бундай ноҳақлик олдида чидаб туролмадим. «Судья — латта!» деб бақирдим. Аъзойи баданим титраб кетди. Ёнимда газ сув сотадиган бир одам ўтирган экан, унинг шишаларини олиб, судьяга отдим. Яхшиямки, қўлимга фақат шиша илинди. Ўша пайтда гранат

бўлса ҳам отиб юборардим. Бирдан қий-чув бошланиб кетди. Томошабинлар тарафма-тараф бўлиб, ёқалашиб кетишди. Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, бир-бирини сола бошлади. Ун яшар бир болани топиб, мен ҳам тагимга босиб савалай кетдим. Бунақада одам ўлдириш ҳам ҳеч гап эмас экан. Яхшиямки болапақир: «Амаки, икковимиз бир томондамиз-ку», деб қолди. Болани энди тагимдан бўшатган эдим, девдек бир одам менга чанг солиб, тагига босди. Орқа-ўнгига қарамай роса дўппослай кетди. Ўғилни ёрдамга чақираман, қани энди қайрилиб қараса. У ҳам ўзи билан ўзи овора. Охири «полиция!» деб қичқирдим. Полициячилар ҳам жанжалга аралашиб кетишди. Бирни калтак ейди, бири уради. «Хўв биродар, сен тагин мени бекорга ураётган бўлмагин, балки икковимиз ҳам битта команда тарафдоридирмиз» деган эдим, «бошқа одамни энди қаердан топаман», деганича яна бир мушт туширди. Қўлидан зўрға қочиб қутулдим. Барзанги мендан ажраб қолгач, скамейкаларни синдира кетди.

Ниҳоят, муштлашув тўхтаб яна ўйин бошланди. Одамлар қий-чув кўтариб юборди. Томоғим хиппа бўлган экан, бақиролмай қолдим. Ёнимда ўтирган одамнинг қўлида тунука қути кўрунувди, мен ҳам зўр бериб тақиллатишга тушдим. Чинакам қиёмат шундан кейин бошланди. Майдонда икки ўйинчи ёқалашиб кетди. Ия биз жим ўтирармидик? Яна тарафма-тараф бўлиб муштлашдик. Аллаким оёғимдан кўтариб, осмонга иргитиб юборди. Ҳавога бир сапчиганимни биламан, бошқаси эсимда йўқ. Бир пайт кўзимни очиб қарасам, касалхонада ётибман.

— Демак, бу жароҳатларни ўша куни олган экансизда?— сўради Шарофиддинбей.

— Қайда дейсиз. Командамиз эртаси куни яна ўйнади. Бормай илож қанча? Менинг ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам албатта борардингиз... Ҳа... Уҳ... Оҳ... Вой биқиним... Оғриғига чидолмаяпман.

Солмонбейнинг қўлидаги ўроғлиқ нарса ерга тушди.
Энгашиб оларкан:

— Тунука билан шақилдоқ олволдим. Овозим чиқмай қолса, чалиб ўтираман,— деди.

Автобус тўхтади. Ҳамма ёғи оқ докага ўралган одам ўрнидан турди.

— Хўп, хайр Шарофиддинбей.

— Йўл бўлсин? Докторгами?

— Йўқ, азизим, футболга кетяпман... Уҳ... Их... Вой оёғим...

АСАБИИ ОДАМ

Азбаройи тутақиб кетганидан қўл-оёғини титроқ босган нимжонгина бир мўйсафидни итариб-суриб полиция бўлимига олиб киришди.

— Манави чол ҳаммамизни ҳақорат қилди, комиссар тўра, дарҳол жавобгарликка тортинг.

Комиссар энг олдинда турган барзангидан сўради:

— Нима деб ҳақорат қилди?

— Ёмон сўзлар билан ҳақорат қилди, комиссар тўра, отам раҳматликка ҳам тил теккизди. Падари бузрукворимиз ўртага тушмаганларида ҳам майли эди...

Гапни чолнинг ўзи илиб кетди:

— Тўғри, ҳақорат қилдим, ҳўкиздан тарқаган экансан, дедим. Мана, мен бўлган воқеани гапириб берай, ўзингиз эшитиб кўринг. Таксида келаётган эдим. Бу йигит Олтинбаққол деган жойда машинага чиқди. Тақсим майдонига келганда тушаман, деб қолди. Буни кўриб қоним қайнаб кетди. «Ҳўв ҳўкиздан тарқаган, ҳали ёш экансан, куч-қувватинг жойида экан, шу икки қадам ерга машинага тушмасанг ўласанми?» деб айтдим. Бўлган гап шу. Мана ишонмасангиз ўзидан сўранг.— Барзанги чолнинг гапини тасдиқлади.

— Бу ерда йигитнинг ўзи айбдор, лекин мени бехорга хафа қилди,— деди ўнг томонда турган иккинчи бир даъвогар.

Чол комиссарнинг саволини кутиб ўтирмай ўзи гап бошлади:

— Буниям бошлаб сўқдим, айб ўзида. Бу одам ўзи Тақсимда машинага ўтирди. Бир нафасда иккита сига-рет чекиб ташлади. Индамадим, яна битта тутатди. Миқ этмадим. Машинанинг ичи тутунга тўлиб кетди. Ойгани сал очиб қўяйлик, нафас олиб бўлмапти, десам, йўқ, ҳаво совуқ, мен шамоллаб қоламан, дейди-я. Гапини эшитиб газабим қайнади. «Қанақа эшаксан ўзинг, аблаҳ, шамоллаб қолишдан қўрқадиган бўлсанг, нима учун ўтирган жойингда мўркондек кетма-кет тутун қайтарасан?» дедим.

— Қариянинг гапи тўғри. Бунақа бетамиз одамларнинг таъзирини бериб қўйиш керак,— гапга аралашди учинчи даъвогар.

— Сиз ўзингиз нима демоқчисиз?— сўради комиссар унга юзланиб.

— Мениям, афандим... Ёмон ҳақорат қилди...

— Қилдим, қиламан ҳам... Бу киши Галатасаройдан таксига чиқди. Етти туғиб бир қолган одамни топгандай менга ҳасрат қила кетди. Онласи тўрт жон эмиш, икки хонали уйда ижара турармиш. Хотини ўтакетган шаллақи эмиш. Утган йили қизини узатган экан, куёви ноқобил чиқибди. Хотини яна ҳомиладор бўлган экан, қорнини ёриб болани олишибди. Энди яна бўйида бўлиб қолганмиш. Бола бўлмасликнинг йўлини билмайсизми, деб мендан сўраб қолди. Шу гапни эшитиб тепа сочим тик бўлиб кетди. «Хўв афандим, бу қандоқ бўлди, ўзинг оғзида битта тиши қолмаган рўдапо чол бўлсанг, бунинг устига хотиннинг кетма-кет туғиб бераверса? Бу ҳақда сен эмас, бошқалар ўйлаши керак. Ўзинг қанақа молфаҳм одамсан, уйдаги гапни дуч келганга айтаверасанми, номард», дедим.

— Жуда бошлабсан, сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам шундоқ қилган бўлардим,— деб юборди бошқа бир даъвогар.

— Хўш, сизга нима деди?— унинг ўзидан сўради комиссар.

— Бу одам мениям ҳақорат қилди, тўрам.

— Ҳа, боладим, яна болайман. Ўзи Тепабошида таксини тўхтатиб чиқиб олди. Чиқди-ю, пулемётга ўхшаб кетма-кет акса ура бошлади. Четга қараб урса ҳам гўрга эди, лекин бу муттаҳам нақ бетингизга пойлаб отади-я. Яна бир хапшу деб юборган эди, юз-кўзимни сўлакайи билан чаплаб ташлади. «Агар тумов бўлган бўлсанг, оғзингга рўмолча тут ёки аксираётганингда қўлинг билан оғзингни бекитиб тур. Одамнинг бетига қараб акса уриш қаёқдан чиққан, итвачча?»— деб сўкиб юбордим. Ахир йўли шундоқ эмасми, комиссар тўра?

— Балли, отахон, шунақа бўлиши керак, гапинг жуда тўғри,— деди уни қувватлаб яна бир даъвогар.

— Қани, ўзингиз нима демоқчисиз?

— Бу одам мениям куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди.

— Ҳа, тонмайман, ҳайвон деганим рост. Гап бундоқ. Бу занғар Шишхонага келганда машинани тўхтатди. Пастга тушгач, нуқул чўнтагини ковлайди-ю, пулдан дарак йўқ. Ўзингиз биласиз, бу соатда кўчада қатнов зўр бўлади. Орқамизда трамвайлар, автобуслар, машиналар турна қатор бўлиб кетди. Полициячи бизга тезроқ юр, деб ҳуштак чалади, шофёрлар бақириб-чақиришади. Бу ҳўкизнинг эса парвойи фалак. Ҳали шимининг чўнтагини ковлайди, ҳали нимчасини. Анчадан кейин «мана-э, топдим» деб ич чўнтагидан юз лиралик қоғоз пул чиқариб берса бўладими?! Жон-поним чиқиб кетди. «Таксига ўтирган одам дарров пулини тайёрлаб қўйиши керак. Шунча одамни йўлдан қолдириш ярамайди. Пулингни майдалаб қўйсанг бўлмасмиди, ҳайвон?!» деб сўкиб бердим.

Даъвогар бўлиб келган шу таксининг шофёри ҳам унинг ёнини олди:

— Баракалла, боплаб таъзирини бердинг, қойилман. Комиссар дарҳол унга ўгирилди.

— Ўзингиз нега келдингиз?

— Мен ҳам сўкиш эшитдим.

— Ҳа, тўғри, буниям эшак дедим. Нега деганда, у битта хотиндан пулни олиб, хўп опагон, деди, иккинчисига онагон деб мурожаат қилди. Бир кишини амаки, яна бирини тоға деб чақирди. Йўловчиларнинг бирини ака, бирини ука деб роса сайради. Бир мўйсафидни бой ота, деб кузатиб қолди. Тишимни тишимга қўйиб кетавердим. Охири мен ҳам ҳақимни тўлаб, машинасида тушаётган эдим, «хафа бўлмай кетинг, ота», дейди-я. Бунисига энди нима деса бўлади? «Хў, хумпар, мен сенинг онангни кўрмаган бўлсам, хотининг кимлигини билмасам, нега энди менга ота дейсан? Машинангга тушган одам сенга уруғ-аймоқ бўлиб кетаверар экан-да, эшак!»— деб айтдим.

— Шунча ёшга кириб, Истамбул қанақалигини билмайсанми ўзинг? Мабодо сенга бунақа қўпол, бефаросат одамлар ёқмас экан, кўчага чиқиб нима қиласан? Уйингда тинч ётаверсанг бўлмайдим, эш...

Шу жойга келганда комиссар ўзини ўнглаб олди.— Афандим!

КЕЙИН ХУРСАНД БУЛАСИЗ

Бир-бирини таниганига уч кун бўлмасданоқ турмуш қуришга ваъдалашиб қўйишибди. Бўлғуси келин дурустгина оиланинг қизи бўлиб, ота-онаси жуда нозик таъб одамлар экан. Шунинг учун қиз йигитга:

— Уйимизга бориб, чол-кампирдан ҳам розилик олмасанг бўлмайди,— дебди.

Куёв тўрани сўрасангиз, ўзи жуда мўмин-қобил йигит, бир гапни икки қилгиси келмайди, иложи борича бировнинг кўнглини ранжитмасам, дейди. Шунга кўра у:

— Жуда соз, эртагаёқ уйингга бориб, отангдан тўйга рухсат оламан,— деб қизни хотиржам қилибди.

Қиз воқеани онасига айтибди. Онаси ҳам бор гапни оқизмай-томизмай эрига етказибди. Хуллас, икови эртасигаёқ куёв болани кутадиган бўлишибди.

Эртаси куни кечга яқин эшик қоқиб куёв келибди. Иззат-ҳурмат билан уни ичкари олишибди. Ҳаммаларни биргаликда қаҳва ичишибди, аллавақтгача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришибди. Ана гапиради, мана гапиради, деб чол-кампир роса кутибди, лекин йигит сира тўйдан оғиз очмасмиш. Бунинг устига кетишни ҳам ўйламасмиш. Кеч кириб, қоронғи тушибди. Кечки овқатни ҳам баҳам кўришибди. Кетидан яна қаҳва ичишибди. Бўлғуси куёв ҳамон чурқ этмасмиш. Оғиз пойлаш билан вақт алламаҳал бўлибди, ярим кечада меҳмонни ҳайдаб бўлармиди? Ноилож унга жой солиб:

— Нариги хонага ўта қолинг, марҳамат, ўрнингиз тайёр,— дейишибди.

Бир вақт ота бундоқ қараса, йигит қизнинг билагидан ушлаб, ўша хонага тортқилаётганмиш. Чолнинг газаби қайнаб:

— Уғлим, бу нима қилиқ?— дебди.

Йигит эса пинагини бузмай:

— Гап бор, ота,— деб жавоб қилибди.

— Қанақа гап?

— Гап бор, дедим, бўлди-да, суриштириб нима қиласиз, отахон. Кейин хурсанд бўласиз.

Ҳам гапирармиш, ҳам қизни зўр бериб ичкарига тортармиш. Унинг сирли гапларини эшитиб, чол-кампир индолмай қолибди. Иккови бошлашиб хонага кириб кетишибди.

— Қани, кўрайлик-чи, нима гапи бор экан,— деб чол-кампир мижжа қоқмай тонг оттиришибди.

Унинг биринчи катта иши шу бўлган экан. Эҳтимол, айнан шундоқ бўлмагандир, лекин бизга етиб келгани шу.

Хуллас, эртасига эрталаб хонадан яна бошлашиб чиқишибди.

— Қани, нима гапинг бор эди, айта қол энди,— дебди йигитга қизнинг отаси кўзини ерга қадаб.

— Бу ёғидан хотиржам бўлинг, отахон, асло ғам еманг. Бир нарсани билмасак, биз гапирмаймиз. Гап бор, дедимми, вассалом, қўяверинг, кейин хурсанд бўласиз.

Нонуштадан кейин «энди бизга рухсат» деб кетмоқчи бўлган экан, қиз уввос тортиб тиззасига ёпишибди.

— Тур ўрнингдан, йиғлама, бас қил. Кейин айтаман, гап бор, ўзинг хурсанд бўласан,— деганича этагини қутқариб кетибди. Бечоралар нима гап экан, деб роса кутишибди-ю, лекин уни қайта кўриш насиб бўлмабди.

Биз тушган қамоқхонага шу одамнинг ўзидан олдин саргузаштлари етиб келди.

Яна бир куни у газлама дўконига кирибди-да, токчада ётган бир тўп матони кўрсатиб:

— Манавини бир кўрай,— дебди.

Газламафуруш хўп деб олиб берибди. У бўлса матони қўлтигига қистириб, секин эшикка қараб юрибди. Молнинг эгаси олдинига ҳанг-манг бўлиб қолибди, кейин унинг машинага ўтираётганини кўргач, югуриб бориб қўлига ёпишибди. Йигит заррача пинагини бузмай:

— Ия, биродар, нега қўлимга ёпишасан? Молингни еб қўяманми? Нега оласан эмиш-а, тавба. Керак бўлганидан кейин оламан-да. Ҳа, шундоқ. Кўп ҳовлиқма, сабр қил. Гап бор,— дебди.

Унинг босиқ, қатъий гапларини эшитган дўкондор нима қилишини билмай қолади, хуллас, у ё молидан ажраб орқага қайтади, ёки «нима гап бўлдийкин?» деганича каловланиб туради. Аммо у айтган гапнинг нималигини ҳали ҳеч ким билмайди, чунки бир марта қўлга туширган одамига у иккинчи қайта йўлиқмайди.

Бу йигитнинг оғиздан оғизга кўчиб юрадиган ҳунарлари кўп, лекин ҳаммасининг йўли ва усули бир хил.

Бир куни трамвайда кондукторни роса боплаб кетганини айтиб беришди. Тоза мириқиб кулдик. Воқеа бундай бўлган экан.

Бир пайт у трамвайга чиқибди-да, тўғри кондукторнинг олдига бориб:

— Қани, бўйнингдаги халтани менга узат!— дебди.

Кондуктор ҳайрон бўлиб:

— Нега энди?— деб сўрабди.

— Оббо сен-эй, бер дегандан кейин беравермайсанми.

— Хўш, нега берав эканман?

— Тагин сўрайди-я. Битта айтдим, бўлди-да. Сен менга беравергин, гап бор, кейин хурсанд бўласан.

Кондуктор ҳайрон бўлганича бўйнидаги халтани ечиб берибди. У ҳам пул тўла халтани олиб, шошилмай трамвайдан тушибди, кейин битта-битта қадам ташлаб

кетаверибди. Буни қарангки, на югурармиш, на бир ёққа қочармиш. Ҳамманинг оғзи очилиб қолибди.

Ана шу одам охири қамоққа тушди. Чувақкина бир кимса экан. Ўзи ўттиз бешларда бўлса ҳам, кўрган одам йигирма бешларга борган, дейди. Кўзлари нақ игна тешигидек, ўзи муғамбир. Унчалик гапдон ҳам эмас. Умумий камерада икки кунгача овози чиқмай юрди.

Келганининг учинчи кунни ҳунарини кўрсатди.

Маҳбуслардан бирини кўзининг остига олиб юрган экан, тўғри олдига бориб:

— Қани, менга эллик лира узатвор-чи,— дебди.

— Нега бераман?

— Чўзавер, ишинг бўлмасин.

— Негалигини билсак бўладими?

— Тавба, негалиги билан нима ишинг бор. Бер дегандан кейин беравермайсанми, ошна. Қани, узатавергин, гап бор, кейин хурсанд бўласан.

У ҳам «нима гап бор экан?» деб қизиқиб қолиб, эллик лирани қўлига санаб берибди.

Бу воқеадан ўша куниеқ ҳамма хабардор бўлди. Маҳбуслар ҳам, соқчилар билан қамоқхона бошлиғи ҳам буни эшитиб роса кулишди.

Қамалганига ҳали бир ҳафта бўлмаган эди, тўсатдан ғойиб бўлди. Қамоқдан қандай қочганини биз кейин эшитдик. Маълум бўлишича, кечга яқин навбатда турган соқчининг олдига бориб:

— Қани, эшикни оч!— дебди.

Гапни дўндириб гапирганга нима етсин. Агар бошқа одам келиб шунақа деса борми, соқчи тумшуғига айлан-тириб бир туширган бўларди. Лекин бунинг вазоҳати-ни кўриб:

— Очсам нима бўлади?— деб сўрабди.

— Очгин, кейин кўрасан. Гап бор.

Соқчи камера эшигини очибди.

— Мана энди бу ёққа юр!

Соқчи унинг кетидан ташқари ҳовлига чиқибди.

— Энди бу дарвозани оч!

— Нимага?

— Айтган ишни қилавер, сўраб нима қиласан. Очавер, гап бор, кейин хурсанд бўласан.

Соқчи дарвозани ҳам очиб берибди. У нима гап борлигини сабрсизлик билан кутаётган соқчига қўлини силкиб ҳай-ю ҳайт деб жўнаб қолибди.

ДАЪВОДАН КЕЧАСИЗМИ?

Қаҳвахонада кимдир бировни «шарақ» этиб тушириб қолди. Гап-сўз бўлиниб, ўйин тўхтади. Ҳамма шاپалоқ овози келган стол томонга ўгирилди. Тарсаки еган одам барваста, йўғону, урган одам чўпдек ингичка, нимжон экан. Йўғон одамнинг чап бетига тушиб қолган беш панжа изига қараб ҳам полиция уни ким ургангани билиб олиши мумкин.

Ҳамма, йўғон одам ҳозир ўша қўл кўтарган мижғовни тагига босиб, итдек савалайди, деб ўйлади. Аммо кутилгандек бўлмади.

— Жавобгарликка тортаман! — деб бўқирди йўғон одам.

Биров бир нима демади.

— Ҳаммангиз кўрдингиз-а,— деди у яна ўтирганларга қараб.

Шундан кейин у бўйи елкасидан келмайдиган бояги ингичкага ўгирилиб:

— Қани, юр полицияга!— деди.

Тарсаки урган одам хира пашшани ҳайдамоқчи бўлгандек қўлини силтаб:

— Бор-э!— деб қўйди.

Йўғон лапанглаб кўчага югурди.

Қаҳвахонада ўтирган одамлар яна ўйинга шўнғиб кетишди.

Орадан сал ўтгач, бояги йўғон одам ёнида бир полициячи билан кириб келди-да, ингичкани кўрсатиб:

— Мана шу, мени урган!— деди. Кейин ўтирганларни кўрсатди.— Булар гувоҳ!

Полициячи қўшни столда ўтирган тўрт кишини ингичканинг ёнига қўшиб, идорасига ҳайдаб кетди.

Полиция бўлимига киргач, йўғон одам ҳалиям лавлагидек қизариб турган чап бетини кўрсатиб:

— Манави одамни жавобгарликка тортинг, комиссар тўра, мени урди. Булар ҳам гувоҳ,— деди.

Комиссар урган билан калтак еганинг, шунингдек тўрттала гувоҳнинг кимлигини суриштириб, ёзув машинасида қоғозга туширтди.

Даъвогар айбдор билан таниш эмаслигини айтди.

— Бизлар ҳеч нима кўрганимиз йўқ,— дейишди гувоҳлар.

— Шапалоқ овозини ҳам эшитмадингизми?— сўради уларга қараб йўғон одам.

Гувоҳларнинг тўрттовиям «бизлар ҳеч нима кўрганимиз ҳам, эшитганимиз ҳам йўқ» деб туриб олишди.

Шу орада ингичка одамнинг ўзи:

— Мен тонмайман, бу кишини урганам рост, бўйнимга оламан,— деб юборди.

— Хўш, нимага урдингиз?— деди унга қараб комиссар.— Орангизда бирор гап ўтганми? Ёки бу одам сизни ҳақорат қилдими?

— Нима гап ўтарди, мен бу одамни умуман танимайман.

— Бўлмаса нега урдингиз?

— Гап бундоқ,— деди ингичка.— Кеча кечқурун тўғри ишдан чиқиб уйга келдим. Уйда чироқ йўқ экан, ўчириб кетишибди. Пулини тўламаган эдик. Қоронғида ўтирдик. Туни билан мижжа қоқмадим. Бир ёқда онам касал, икки йилдан бери ошқозони оғрийди. Боёқишининг кўрмаган азоби қолмади. Буни қарангки, доктор ёзиб берган дорини ичса, оғриғи босилади. Лекин дори топиш осонми ҳозир?

Эрталаб ўрнимдан турсам, чап томоним қақшаб оғ-
рияпти. Уйдаги деразанинг ойнаси синганига уч ой бўл-
ди, ҳали қўйдиrolмайман. Ойна йўқ. Урнига чойшаб
тутиб қўйган эдим, барибир бўлмади. Фувиллаб шамол
киради, уй совуқ. Чап томоним шамоллабди. Урнимдан
туриб, кечирасиз, эшикка чиқдим. Сув тўхтаб қолибди.
Ташқарида жала қўйиб турса-ю, уйингизда сув бўлмаса
қизиқ туюларкан. Ҳаммамиз дир-дир титраймиз. Кўмир-
га ордер беришмаганидан озроқ ўтин олувдик, у ҳам ту-
габди. Мана энди ўтинга ҳам зормиз. Лекин бизга йўл
бўлсин.

Ҳар куни ишга кетиш олдидан газеталарни бир ўқиб
чиқаман. Қани, бугун нима гаплар бор экан, деб газе-
таларни қўлга олдим. «Гўзаллик мусобақаси», «Галата-
сарой» командаси чемпион бўлди», «Уч юз тонна қаҳва
нима бўлади?», «Обидин давер» кемаси турган жойида
чириди», деган нарсалар билан тўлибди газета. Хунобим
ошиб кетди. Урнимдан сакраб туриб, кўчага отилдим.
Югуриб чиқсам, эшигимизнинг олдида суд ходими би-
лан уй эгасининг адвокати келиб туришган экан. Ижара
ҳақини тўламаганим учун уйнинг эгаси мени судга бе-
рибди. Уйимни тинтув қилиб, мусодарага арзийдиган
бирор нима топишолмади. Очиғини айтсам, бунақа рўз-
форингда бирор арзигулик буюм бўлмаса хижолатда
қоларкансан.

Шу пайт адвокат тушмагур:

— Манави диванни опкетамиз!— деб қолди.

У боёқиш диванимизга ёпишган эди, қўлига эски иш-
тон, увада кўрпа, ҳар хил латта-путталар чиқди, таги-
дан ёғоч қутилар кўринди.

— Ия, бу ёқда радиоприёмник бор экан-ку!— деди у
дивандан воз кечиб.

Шу дахмазани олиб кетишса, минг марта рози бў-
лардим. Жонивор бир йилда ўн ой ремонтда ётади-я.
Топган пулим шунга кетади. Агар шу балойи азимдан
қутулсам...

Энди кетай деб турган эдим, хотиним:

— Қизимиз мактабга бормаяпти,— деб қолди.

— Нега?

— Физкультура муаллими оқ резинкали ботинка билан шалвор олиб келмасанг, дарсга кирмайсан, дебди.

— Ҳа, бир гап бўлар.

— Овқатга ёғ йўқ.

Югуриб кўчага чиқдим. Ишдан кеч қолдим, энди бугун бормай қўя қолай дедим ўзимга-ўзим. Бунинг устига тинмай жала қуйиб турибди. Илгари биз томонларга трамвай юрарди, ҳозир у ҳам йўқ. Автобусни пойласанг, ярим соатда зўрға келади. Кошкийди кутганга яраша чиқолсанг. Ҳамиша тирбанд бўлади. Таксини гапирмаган маъқул. Кўчадан машиналар ғир-ғир ўтиб турибди-ю биттасиям тўхтамайди-я. Оёқдан сув ўтиб кетди, роса ивидим. Нима қиларимни билмай гангиб турган эдим, бир ўспирин олдимга келиб:

— Кечирасиз, тоға,— деб қолди.

Соат-поат сўраса керак, деб ўйладим.

— Кечаги ўйин нима бўлди, эшитмадингизми?

— Тавба...— Индамай жўнаб қолдим. Уша ўртадаги қаҳвахонага кирдим. Уст-бошим жиққа хўл, чой сўрадим. Мен урган шу одам ёнимда газета ўқиб ўтирган экан. «Аҳвол чатоқ, бу ёғи нима бўлди» деб ўзимча хаёл суриб ўтирган эдим, бу киши «юртимиз жаҳаннамга кетяпти!» деганича қўлидаги газетани иргитиб юборди. Бу одам ҳам менга ўхшаб бир нимадан куйган бўлса керак, деб ўйладим. Икковимиз ҳасратлашсак, зора енгил тортармиз, деган мақсадда унга қараб:

— Тинчликми, бейафандим? Сўраганинг айби йўқ, нега хафа бўляпсиз?— деб сўрадим.

— Хафа бўлиш ҳам гапми, қоним қайнаб кетди,— деди у ҳамон тутақиб.— Мамлакат бедарвоза бўлиб қолди. Судьялар нима истаса шуни қилади. Буни қаранг, кечаги футбол ўйинида судья яна тарафкашлик қилибди.

Шундан кейин нима бўлганини билмайман. Ўзимни

тутолмай қолдим, комиссарбей. Умримда бировни чертган инсонмасман. Биров электр тугмачасини босиб, баданимга ток юборгандек бўлиб кетди. Унг қўлим ўзидан-ўзи шартта кўтарилиб, шу одамнинг башарасига шапалоқ туширдим. Урганимни бўйнимга оламан. Лекин мен қасддан урганим йўқ. Ўзимни ушлолмай қолдим. Уриб бўлганимдан кейин ўзимга келдим, олдинига бу одам ҳозир мени дабдала қилади, деб қўрқдим. Аммо бўлар иш бўлган эди. Парвардигори олам ўша пайтда Зол ўғли Рустам паҳлавоннинг бутун кучини менга бердими дейман, ҳар ҳолда бу кишини қарсиллатиб уриб қолганим рост.

Комиссар калтак еган йўғон одамга бир қараб, тишларини гижирлатиб қўйди. Кейин ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди-ю, лекин ўнг қўлининг кафтини ишқалаб қўя қолди. Сўнгра йўғон одам турган томонга ўгирилиб:

— Қани, даъводан кеча қолинг!— деб буюрди.

— Йўқ, асло кечмайман!— жавоб берди тарсаки еган одам. Комиссар тутақиб кетди, кейин ёзув машинкасининг олдида ўтирган полициячига ўгирилди.

— Қани, ёз бўлмаса. Даъвогар мамлакатимиз жаҳаннамга кетяпти, дебди. Бу билан у юртимизнинг олий манфаатларига ҳамда ҳукуматимизнинг маънавий обрўсига...

— Хўш, даъводан кечасизми?— сўради у яна йўғон одамдан.

Тарсаки еган одам беш панжанинг изи тушиб қолган чап бетини силаб туриб деди:

— Хўп бўлади, афандим, даъводан кечдим.

БИЗ У ЕРГА БОРМАЙМИЗ!

Инежиқ қишлоғига уч отлич кириб келди. Буларнинг иккитаси оддий жандарм, учинчиси эса ўнбоши эди.

Жандармлар ўзаро чақчақлашиб кетаётган бўлса ҳам, ўнбошининг авзойи бузуқ эди. У худди салтанат тахтига минган одамдек олдинда савлат тўкиб борарди. Қишлоқ йўлининг бошига чиққач, ўнбоши отнинг тизгинини тортди. Шу атрофдаги кўлмак ёнида уймалашиб юрган болалар буларни кўриб, тирақайлаб қочишди. Чиллакдек озғин бир бола кажава қорнини лапангла-тиб қаҳвахонага қараб чопди. Қаҳвахонага ҳаллослага-нича кириб борди-да:

— Камандир келяпти, камандир!— деб бақирди.

Қаҳвахонага жимлик чўкди. Ҳамма эшикка қаради. Бола яна изига қайтмоқчи бўлиб ташқари чиққан эди, бояги отличлар отдан тушаётганини кўрди. Жандарм-лардан биттаси отларни жиловидан олиб, устунга қан-тариб боғлади. Кейин учови ҳам бирин-кетин ичкарига кирди. Қаҳвахонада ўтирган одамлар қимир этмади. Елғиз қаҳвахоначининг ўзи турган жойида бир қимир-лаб қўйди:

— Келинлар, ўнбошим, хуш кўрдик.

Жандарм бошлиғи унга қайрилиб ҳам қарамади, узун скамейкаларда, похолдан тўқилган курсиларда ти-зилишиб ўтирган деҳқонларга назар ташлади, ҳаммани бир-бир кўздан кечириб чиқди. Лекин ичкари бир оз

қоронғироқ бўлгани учун ўтирганларни яхши таниёлмади.

Шу алфозда у бирпас ғудайиб тургач:

— Хўш, нима гап, исён кўтаряпсанларми?— деб бақирди.

Ҳеч ким индамади.

— Сенларга гапиряпман, исёнми бу, нега индамайсанлар!— яна ўшқирди у.

— Йўғ-е, ўнбоши, унақа эмас,— деди кимдир бурчакдан.

— Бўлмаса нима бу? Нега индамайсанлар? Оқсоқол қани? Мияси айниган бу чол нега кўринмайди?

Аллақайси томондан оқсоқолнинг овози эшитилди:

— Шу ердан, ўнбошим, келавер.

Ичкаридаги қоронғиликка ўнбошининг кўзи энди анча ўрганиб қолган эди, шунинг учун у қаҳва қайнатиладиган ўчоқ ёнидаги скамейка томон дадил қадам ташлади. Оқсоқол билан унинг ёнида ўтирган одамлар ўринларидан туришди.

— Қани, ўтир, икки оғиз гапимиз бор, шуни эшит,— деди оқсоқол ўнбошига ёнидан жой кўрсатиб.

— Йўқ, ўтирмайман, нима гапларинг бўлса, айтаверинглар!— жавоб берди ўнбоши оқсоқол кўрсатган жойга ўтирар экан.

Иккала жандарм ҳам нарироққа бориб чўкди.

Шундан кейин оқсоқол қаҳвахоначига буюрди:

— Тўраларга яхшилаб бир чой қил!

Сўнгра у ўнг қўлини кўксига қўйиб, келганларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида «хуш кўрдик!» деб чиқди.

— Хўш, исён қилияпсанларми?— яна бояги саволини қайтарди, ўнбоши оқсоқолга қараб.

— Гапингга тушунмадим, ўнбошим.

— Нега бўлмаса мени кутиб олмадинглар! Хўш, нега қўлимдан жиловни оладиган одам бўлмади? Илгари бўлганмиди шу иш? Демак, исён-да бу!

— Зинҳор ундоқ эмас.

— Бўлмаса галаён деб тушуниш керакми? Ахир мен жандарм бошлиғиман, устимда ҳукумат берган расмий кийим-бош!

Кимдир стаканга чой қуйиб, ўнбошига узатди. У чойни олиб, бир ҳўплагач:

— Чой-пойларинг ўзларингга сийлов, мен ичмайман. Олдин менга ҳисоб берасанлар!— деди, кейин яна ўдагайлади:— Ҳўв оқсоқол!

— Лаббай, тўрам!

— Сенга телефон қилганим ростми?

— Рост, ўнбошим.

— Телефонда демократиянинг қонун-қондаси қанақа бўлишини айтиб бердим, тўғрими?

— Тўғри, ўнбошим.

— Мана шу жандармлар орқали ҳам тайинлаб юбордим-а?

— Шундоқ, ўнбошим.

— Хўш, ҳаммаси тўғри экан, нега айтган нарсани қилмадинг? Нега одамларни тайинланган жойга олиб чиқмадинг? Қани, хўш? Юз нафар одам пиёда борсин, қирқ киши отда чиқсин, ўша айтилган жойга борганда ҳамма «Яшасин демократия!» деб қичқирсин, демаганмидим? Иннайкейин, келаётган улуғларимизнинг пойқадамига атаб битта бузоқ билан иккита қўй олиб чиқинглар, девдим, қани ўшалар? Бошқа қишлоқлар айтганимни қилди, нега сенлар бош тортасан?

— Ўнбошим, гапимга қулоқ сол. Биз битта эмас, бешта бузоқ берайлик, биздан иккита эмас, йигирмата қўй ола қол, шунга ҳам розимиз. Шу жониворлар демократия йўлида қурбон бўлсин, майли. Аммо сен бизни катталарни кутиб олишга юборма. Сенга подалаб қўй берсак берайликки, лекин ўша кутиб олиш маросимидан бизларни ҳоли қўй, ўнбошим.

— Бундан чиқди, сизлар демократияга қарши экансиз-да?

— Ундоқ эмас. Демократга қарши жойимиз йўқ. Лекин кутишга чиқмаймиз.

— Бўлмаса эркинлик малол келибди-да?

— Бундоқ ҳам эмас. Эркинликка ҳам бизнинг ҳеч эътирозимиз йўқ. Эркинлик нималигини биламиз, унинг олдида бош эгамиз. Аммо кутиб олгани бормаймиз.

— Менга қара, сени шу мақсадда жандарм кучи билан қишлоққа оқсоқол қилиб сайлаганмидик? Ахир, деҳқонлар улугларни кутиб олмайдиган бўлса, демократия қаёқда қолади? Мен сизни тушунолмай қолдим, дам эркинликка эътирозимиз йўқ, дейсиз, дам «Яшасин демократия!» дейишдан бош тортасиз. Бу қандоқ бўлди?

— Бунақа деганимиз йўқ, ўнбоши. Қиттай янглиш-япсан. Биз, яшасин, деб айтишдан бош тортмаймиз, лекин шарт шуки, қишлоғимиздан четга чиқмаймиз. Майли, шу ернинг ўзида нима десанг, шуни қилайлик, яшасинлаб еру осмонни ларзага келтирайлик, ҳаммасига розимиз. Аммо бизни ўша жойга юборма.

Оқсоқол ўнбошига сигарет тутди. Ўнбоши сигаретдан бир дона олган эди, аллаким ўт узатди.

— Йўқ, чекмайман,— деди у сигаретни ёндириб олгач.

— Сенларникини чекмайман. Қани, оқсоқол, гапир, нега бормайман деяпсан?

— Ўша жойингга бормаймиз. Ўнбоши, шу ердагисига биз тайёрмиз. Бир ҳафта яшасин, деб қичқиринглар, десанг қичқирамизу, лекин қишлоқдан ташқари чиқмаймиз.

Шу атрофда ўтирган бир мўйсафид гапга аралашди:

— Барака топгур оқсоқол, шу ғалчага бор гапни айтиб бера қол. Ўз қулоғи билан эшитсин.

— Хўн, бўлмаса қулоқ сол, ўнбоши, мен гапириб берай. Шу вақтгача бирор марта бу ишдан бош товлаганмидик? Йўқ. Нима десанг, шуни қилиб келдик. Сен қирқ киши от миниб борсин, деб буюрганингда, юзта отлиқ билан ҳам борганмиз. Камида юз нафар одам яёв бор-

син, деганингда биз бутун қишлоқни оёққа турғизиб олиб кетганмиз. Сен битта бузоқча сўраган кезларингда бизлар иккиталаб ҳўкиз олиб борганмиз. Ҳа, шу вақтгача бирор марта ҳам гапингни иккита қилганимиз йўқ. Мана энди бу ёғини тингла: бултур телефон қилиб, кутиб олишга чиқинглар, дединг. Ҳаммамиз чиқдик. Майдон одамлар билан лиқ тўла экан. Қимдир ўртага чиқиб, ваъзхонлик қилди. Гапириб бўлганидан кейин қарсак чалдик. Уша куни юртдаги полициянинг ҳаммаси биз борган жойга йиғилган эканми, тўда-тўда бўлиб бизга ёпирилишди. Ҳаммасининг қўлида таёғи бор, роса калтак едик. Кўп қатори мени ҳам уриб йиқитишди. Бундоқ қарасам, ҳамқишлоғимиз Иброй олақўз ерда войвойлаб ётибди. Боёқишнинг ўзи нима аҳволда-ю, мендан ҳадеб:

— Оқсоқол, бу қандоқ гап?— деб сўрайди.

— Мен ҳам тушунолмай қолдим, Иброй,— дедим унга.— Чамаси бизлар қишлоқдан бу ёққа келгунча ҳокимият бошқа партияга ўтган кўринади.

Роса калтакка шишиб, ерга маржондек тизилганимиздан кейингина нима гаплигига тушундик. Билсак, боя биз қарсак чалган нотиқ бизникдан бошқа партиянинг вакили экан. Биз ҳам янглишиб ўша муттаҳамга «Яшавор!» деб бақирган эканмиз. Биримизнинг қўлимиз, биримизнинг оёғимиз синди. Урушдан қайтган ярадорлардек, қишлоққа кириб бордик. Кўпчилик ётиб қолди.

Орадан бир ҳафта ўтган эди, яна сен телефон қилиб: «Улуғларимиздан бири келяпти, кутиб олинглар. Ўзини аптамбили билан ердан кўтариб олинглар», дединг. Хўп бўлади, деб йўлига пешвоз чиқдик. Аптамбилини кўра солиб югурдик, ўзинг айтгандек қилиб аптамбили билан ердан кўтардик. Лекин шу пайт ўт ўчирадиган бир машина пайдо бўлди-ю, йўғон хартумидан бизга қараб сув пуркай бошлади. Суви билан бизни чунонам саваладики, асти қўявер. Ҳусайн давангир деган одамимиз бор, ўзи ерда балчиққа беланиб ётибди-ю, ҳадеб чапак

чалиб, яшавор! деб қичқиради. Тагин бечора ҳар икки гапнинг бирида, менга сув пуркашяпти, дейди.

Сув тўфонидан зўрға қочиб қутулдик. Кейинчалик билсак, яна янглишибмиз. Ўзимизнинг партия бошлиғиники, деб бегона партия бошлиғининг аптамбилини кўтариб кетган эканмиз. Шилта-ю, шалаббо бўлиб қишлоққа қайтиб келдик. Ўзим ҳам роса ивиган эканман, ўн беш кунгача баданимдан нам аримай юрди.

Кейинги ҳафтада яна телефон қилдинг, ўнбоши. Бу гал деҳқонлар бормаймиз, деб, туриб олишди.

— Ия, калтак билан сувни энди кўряпсанларми? Олдинги ҳукумат даврида таёқ емаганмидинглар? Қолаверса, бизни бегона партия эмас, ўзимизнинг партиямиз савалади, шунга ҳам ота гўри қозихонами,— деб уларга насихат қилдим.

Хуллас, қишлоқ аҳлини йиғиб, яна кутишга чиқдик. Ҳали бирорта каттани кўриб, гапини ҳам эшитмаган эдикки, бизга жандармлар ҳамла қилиб қолди. Бизларни машинада қувиб, таёқ билан савалашди. Ўт ўчиради-ган машиналар устимизга сув пуркади. Бу ёғини сўрасанг, ўнбоши, шундан кейин кетма-кет бомбалар портлай бошлади. Яна биздан хатолик ўтгандек кўринади-ю, лекин гап нимадалигини билмаймиз. Ўша бомбаси одамни йиғлатар экан, кўзларимиздан дув-дув ёш қуйилади. Ражаб бечора худди жиннига ўхшайди, дам қотиб-қотиб кулади, дам бўлса ҳўнграб йиғлайди. Бомбаси патир-путур ёрилиб турибди. Хартумлардан устимизга суз ёғилади. Машиналар атрофимизда ғир-ғир айланади-ю, бошларимизга кетма-кет таёқ тушади. Одамларимиз бўлса жон ҳолатда, «Яшасин демократия!» деб қичқиришади. Нима бўлди-ю, бир пайт, «ҳўв яхшилар, жиминглар, ҳукумат ўзгарганга ўхшайди!» деб юбордим.

Зўрға қочиб қутулдик. Бомбалар бизни ёмон хароб қилди. Анча кунгача кўзимиздан дув-дув ёш оқиб юрди. Гапнинг қисқаси, бизларни тинч қўй, ўнбоши тўра, у ерга энди юбора кўрма. Биз асло бормаймиз. Бошқа нима

десанг, шунга розимиз. Нима сўрасанг, ўшани берамиз.
«Яшасинни» шу ерда туриб қотирамиз. Хўп десанг шу.
Лекин улуғларни кутиб олишга бизни юборма. Йў-ўқ,
ўнбоши, энди ҳечам бормаймиз.

ДЕМОКРАТИЯ ШУНҶОРИ

Шакарпазликда бобомнинг олдига тушадиган одам бўлмаган экан. Отам раҳматлик серғайрат одам бўлганидан дўкон очиб, қандолатфурушлик қила бошлабди.

Ёнимиздаги мискар анча бемаънироқ экан, келган харидорларнинг эшагини тўғри дўконимизнинг олдига боғлатаверибди. Буни кўриб отамнинг жаҳли чиқибдида, мискарлик ҳунарини ҳам ўрганиб олибди. Унга аччиқ қилиб мискар ҳам қандолат сотишга ўтибди. Рўпарада бир баззоз бўларди, ўша денг ҳамма ахлат сувини қандолатхонамизнинг олдига шалолатиб тўкиш одатини чиқарибди. Уша вақтларда ёш бола эдим, отам:

— Бир дўконимнинг олдига эшагини боғласа, иккинчиси мағзавасини тўкса, шу ҳам инсофданми. Энди мендан кўринглар!— деб бақириб-чақиргани ҳали-ҳали эсимда.

Уша баззозга ўчакишиб отам Истамбулдан анвойи газламалар олдириб келди. Қарабсизки, дўкончамизда ширинликлар билан мискарлик буюмларидан ташқари, анвойи газлама-ю матолар ҳам сотиладиган бўлди.

Кунлардан бирида отам тушмагур чап биқинидаги кавушдўз уста билан айтишиб қолибди. Натижада, дўконимизга Истамбулдан хил-хил кавушлар келадиган бўлди. Хотин-қизлар учун махсус тикилган ажнабий кавушларнинг зўри фақат бизнинг дўкондан топиларди.

Падаримиз қазо қилганларида дўконимиз ер юзида чиқадиган жамики моллардан нусха топса бўладиган да-

ражага келиб қолган эди. Худо менга ёзиш-чизиш ҳавасини иноят қилган экан, савдо соҳасида қиладиган ишим қолмагани учун қаламни синаб кўришга аҳд қилдим.

Аслида ўрта мактабни битиргандан кейин бошқа ўқимадиму, лекин роса шеър ёздим. Бу ёгини сўрасангиз, уч дафтар тўла шеърим бор. Лекин дурустроқ бир нима ёзгани унча қўлим бормаиди, чунки бу ернинг одамлари ёзғувчиликни тушунишмайди.

Истамбулда чиқадиган бир журналга шеърларимни юборган эдим, анча маъқул келибди. Баъзи жузъий камчиликларини тузатиб берсангиз, албатта босиб чиқарамиз, дейишибди. Бу гаплар гирт ёлгонлигини биламан. Истеъдодимни кўришолмайди, шунинг учун шеърларимни босишмаган-да.

«Эл-юрт тараққиёти учун нималар қилиш керак?» деган мавзуда йигирма икки қоғозли бир мақола ёзиб, газеталардан бирига жўнатдим. Шу мақолам бирор ақлли одамнинг қўлига тушса, газетанинг биринчи бетида бош мақола ўрнида босиб чиқазишига ишончим комил.

Бир пайт бир ошнам «газетада мақоланг чиқибди», деб қолди-ю. Эсим чиқиб кетди. Уша газетани вергулидан нуқтасигача ҳижжалаб ўқиган эдим-ку, нега кўрмабман-а. Аммо шунда ҳам сирни бой бермадим.

— Бўш вақтларда газеталарга ул-бул ёзиб қўяман. Жуда кўп редакциядан илтимос келади-ю, лекин вақт қаёқда бунга. Мақолам қайси бирида чиқибди?

Ошнам қўлидаги газетанинг бешинчи бетини очиб, «Газетхонлар билан суҳбат» деган жойини кўрсатди. Азаматлар йигирма икки қоғоз мақолани беш сатрга жойлашибди. Редакциядагилар исми шарифимни ва турар жойимни ёзиб, «ватандошларимиздан бири эл-юрт тараққиёти учун саводхонликни оширишни ва қанд лавлаги экишни таклиф қиляпти» дейишибди-да, ўша беш сатр гапни келтиришибди. Буниси ҳам меники эмас, ўзлари тўқиган. Боплаб раддия ёзмоқчи бўлдим, лекин редакциядагиларни хафа қилиб қўйсам, газетага иккин-

чи бор мени йўлатишмайди, деб қўрқдим. Беш сатр бўлса, беш сатр-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами. Бугун беш сатр бўлса, эртага олти, индинга олтмиш сатр бўлиб қолар.

Газетада чиқиш ғалати нарса-да. Ота мерос қандолатхонада ширач билан нағал сотиш қаёқда-ю, бу қаёқда. Дарров ҳамманинг оғзига тушдим. Илтимослар ҳам ёғилиб кетди:

— Худо хайрингни берсин, шу муниципалитет рансини бир уриб чиққин.

— Йўл азобини бир боплаб ёз.

— Урмонлар қай аҳволда эканлигини ёзиб юбор.

Ана беш сатр гапнинг қудрати! Агар ўн беш сатр бўлганида, нима бўларди?

Ростакам ёзувчи бўламан деган одам редакциянинг ичига кириб олиши керак. Шу мақсадда мен ҳам билган газеталаримнинг ҳаммасига: «Мўътабар газетангизнинг биринчи сони чиққан кундан буён, зўр эътибор билан кузатиб келяпман», деган мазмунда хат ёзиб юбордим.

Шулардан биттасидан жавоб келиб қолди. Бу газета янги ташкил қилинганлиги учун мухбирларга муҳтож экан. Бизга мухбирликка рози бўлсангиз, бир дона сура-тингизни юборинг, дейишибди. Дарҳол расмимни жўнатдим. Мухбирлик васиқаси ҳам қўлга тегди. Дўкандорликни вақтинча тарк этиб, мухбирликка шўнғиб кетдим.

Мухбирликни бир хотин, қизил ярим ой жамиятига эллик минг лира ҳадя қилганини ёзиб юборишдан бошладим. Хабар газетада чиқмади. Кейин бўлиб ўтган футбол ўйинларини хабар қилдим. Унисиниям беришмади. Жиноий ишлардан ёздим, йўллар ремонт қилинганини билдирдим. Анқарадан катталар келгани ҳақида хабар қилдим — бирор натижа йўқ. Ёзганларимни гоҳ телефонда бераман, гоҳ телеграмма қиламан ёки хат орқали жўнатиб турибман. Бу ёғини сўрасангиз, одамларга: «Бизнинг нарсани эртага газетада ўқийсиз», деб қўяман-

да, чиқмаганидан кейин роса шарманда бўламан. Қолаверса, таъналар ҳам кўпайиб кетди:

— Ҳамидбей томини бўятибди, дарров газетага хабар қил!

— Бакир афандининг эшаги йўқолибди, ёзиб чиқ буни!

Бир куни редакциядан хат олдим. Хатнинг мазмуни шундай эди: «Муҳтарам мухбиримиз! Бизнинг мақсадимиз газетани бир идеал ва йўналишга қаратган ҳолда чиқармоқликдир. Шу ваздан сиз газетамизга биринчи навбатда ноёб хабарлар юбориб турасиз, деган умиддамиз. Афкор омманинг эътиборини тортиб, унда қизиқиш туғдирадиган хабарлар газетачиликда ғоят қадрланади.

Масалан: беш киши бир кишини ўлдириши мумкин, бунга ишонса бўлади. Аммо бир киши бештасини ўлдирса-ю, кейин мурдаларни бир бошдан ея бошласа, бу ноёб хабар ҳисобланади. Яна бир мисол: бирор футбол ўйини пайтида ишқибозлар судьяни тутиб урадиган бўлса, қўяверинг, бу бўладиган гап, лекин ишқибозлар судьядан калтак еган бўлса, бундай хабарни жон деб босамиз. Етмиш яшар чол тўсатдан хотин кишига айланаиб, беш бола туғибди, деганга ўхшаган ноёб, теша тегмаган ҳодисаларга жуда муҳтожмиз. Замонавий тушунчалар руҳида чиқадиган газетамизнинг бир вакили сифатида шу изоҳларимизни эътиборга олган ҳолда, бизга яхши хабарлар йўллаб турарсиз, деган умиддамиз.

Ишингизда муваффақиятлар тилаймиз».

Хатни ўқиб чиққанымдан кейин кўзим мошдек очилди. Илгари юборган хабарларимдан биронтаси ҳам нимага босилиб чиқмаганлигини энди тушундим. Мен ҳам вақтни бой бермай, дарҳол ноёб воқеаларни излашга тушдим. Аммо қанча уринсам ҳам, ҳеч бунақасини топа олмадим. Қизиқ, газеталар шунча ноёб хабарни қаердан олишаркин? Ошна-оғайни олдида юзим қора бўлгани учун кўчага ҳам чиқолмай қолдим.

Бир куни уйда, деразамнинг тагида ўтирган эдим, сал нарида ўтлаб юрган бир гала қўйга кўзим тушди. Янги қўзилаган бу қўйларнинг ёнида эшак ҳам юрган экан. Илҳомим жўшиб кетди, дарров қўлимга қалам олдим. Ёзган нарсамни телеграмма билан дарҳол редакцияга жўнатдим. Эртасигаёқ у газетанинг учинчи бетида босилиб чиқди. «Эшак қўзи туғди» сарлавҳали мақолам шундай бошланарди: «Мухбиримиз хабар қилади: кеча бизнинг шаҳарда қирқ беш яшар бир ҳанги эшак иккита қўзи туғди. Қўзилардан бири булбулга ўхшаб хониш қилса, иккинчиси кар ва соқов бўлиб туғилган. Ҳанги эшак иккала қўзига думидан сут бермоқда. Шу ерлик қарияларнинг айтишига қараганда, юртимизда демократия қуёши балқиб чиққандан буён бундай ҳодиса юз бермаган. Демак, ҳанги эшакдан икки қўзичоқ туғилиши яхшилик аломатидир».

Мухбирлик шаънимни оқлаб олдим. Биринчи муваффақият одамнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшар экан. «Осмондан балиқ ёғди» деган иккинчи хабарим газетанинг биринчи бетида босилиб чиқди: «Махсус мухбиримиз... дан билдиради: кеча бизнинг шаҳримизда дўл ўрнига осмондан чўртанбалиқ билан лаққабалиқ ёғди. Буларнинг ҳар қайсиси камида 6—7 кило келади. Балиқларнинг ичидан турли овқатлар чиқяпти. Икки соат давом этган балиқ ёмғири натижасида, экинлар билан мева дарахтлари шикастланди. Агар яна шунақа ёмғир бўладиган бўлса, бу йил очарчилик бошланиши мумкин. Тегишли доиралар келгусида балиқ ёмғирига йўл қўймаслик учун осмонга қармоқ ўрнатишга ваъда беришди».

Хабарни дўндирадиган бўлиб қолдим. Бир одам ўзининг ҳўкизи билан тепишиб қолди, иккинчи бир одам зотли буқасига ружу қилди, бир хотин чақалоқ ўрнига қурбақа туғиб қўйди, қабилида кетма-кет хабарларим босилиб чиқди. Газетани ўқиган киши бизнинг вилоятимизда бошқача одамлар яшар экан, ҳайвонлари ҳам

бўлакча экан, деган фикрга келиши турган гап. Чунки бизнинг сигирлар саккиз бошли бузоқ, бияларимиз икки қуйруқли қулун, аёлларимиз эса ярми ҳўкизга, ярми девга ўхшаган махлуқ туғишарди.

Хуллас, савдони бутунлай йиғиштириб, мухбирликка ўтиб олдим. Ёзган нарсаларимга энди ҳақ келадиган бўлди, хабарларимнинг нархи ҳам секин-аста оша борди. Менинг хабарларим босилиб тургани учун газетанинг тиражи ҳам кўтарилиб кетди.

Олти яшар қизалоқ ёши ўттизга чиққан кап-катта эркакни тоққа олиб қочгани, етмиш яшар бир кампир ўн яшар болани уйига қамаб олгани ҳақида газетада иккита хабарим чиққан куни вилоятимизга пойтахтдан катта амалдор келди. Газетага қулинг ўргилсин бир хабарни дўндириб ташлаш мумкин эди-ю, лекин бизнинг томонларга иккинчи бор қадам ранжида қилган мана шу одамни ёқтириб қолганим учун умримда биринчи марта ҳақиқатни ёзиб юборишга аҳд қилдим. Номи чиққан мухбир бўлганим учун мақолам босилиб чиқишига имоним комил эди. Уша куни бўлган гапларнинг ҳаммасини қандоқ бўлса, шундоқ ёзиб юбордим, ўзимдан бир оғиз ҳам гап қўшмадим. Нега деганда партия ҳақида, эл-юрт ҳақида гап кетаётганлиги учун ёлғон ишлатишга ҳаққим йўқ эди-да.

Мухбирлик ҳаётимда биринчи марта редакцияга бўлган воқеани ёзиб юбордим. Уша хабарим газетада босилиб чиққан куни мени қамоққа олишди. «Сочи олинган демократия шунқори қамоқда» деб газеталарда босилиб чиққан суратимни кўрган бўлсангиз керак. Мухбирлик касбимга хиёнат қилганим учун қамоққа тушган бўлсам ҳам, демократия шунқори деган ном олдим. Аслида ўзи мухбир бўлиб шундан қисилиб юрган эдим, мана энди бунисига ҳам эришдим. Ҳозир қамоқ муддатини тугатай деб қолдим.

ШУКУР ҚИЛСАНГ АРЗИЙДИ

Шукрибей бир ярим ойдан бери уй қидиради.

Аслида бошпанаси бор эди-ю, лекин бир куни ижара да турган уйининг эгаси уни чақириб:

— Бундоқ ўйлаб қарасам, роса ҳотамтой одам эканман. Шунақа қимматчилик бўлиб турганида икки хонали уйга бир юз ўттиз лира олиб келяпман-а. Тағин берган уйимни айтмайсизми: томига зўр черепица ёпилган, ҳожатхонасига мрамар ётқизилган, ром ва эшиклари янги бўёқдан чиққан. Қойил-э, қойил. Сиз тўлаб турган пулга шунақа уй топсам, кўнгилхушлиги учуноқ кўчиб борардим,— деди.

— Шу уйингизда ўн икки йилдан буён ижара тўлаб тураман,— жавоб қилди Шукрибей.— Ўзимники деб биламан, шикастрехтига қараб турибман. Яқинда деворларини сувоқдан чиқардим. Зинага янги тахта қоқдим, панжарани янгилардим.

Лекин унинг гапи хўжайинга кор қилмади.

Уйининг эгаси кўпроқ даромад олиш учун шундай қилаётганини Шукрибей яхши биларди. Лекин иложи қанча? Нар и борса, ижара ҳақиға яна йигирма лира қўшиб беришга қурби етади, холос.

— Майли бўлмаса, ойига бир юз эллик бера қолай,— деди Шукрибей шун и назарда тутиб.

— Бир юз эллик лира тамаки пулимга ҳам етмайди,— деди уйининг эгаси кулимсираб.

Шукрибей ўзича чамалаб кўрди: агар чекишни ташлайдиган бўлса, ойига ўн беш лирадан тежайди.

— Гапингиз жуда тўғри,— деди у уйнинг эгасига.— Чиндан ҳам ҳозир бир юз эллик лира шу уйингиз учун камлик қилади. Лекин мен ноинсоф одам эмасман. Сизга кўпроқ ижара ҳақи тўлашга қурбим етмаётган экан, амин бўлингки, бунга ночорлигим сабаб...

— Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатиши керак,— жавоб қилди у.— Сиз ҳам ўз пулингизга яраша бирор бошқа уй топинг.

Агар Шукрибей пулига яраша уй топганида бу ерда бир дақиқа ҳам турмаган бўларди-я.

— Бир юз олтмиш беш лира тўлай, майли...

Уйнинг эгаси яна кулиб қўйди:

— Ўғлимга чойчақа ҳам бўлмайди.

Шукрибей ҳар куни ишига пиёда бориб келадиган бўлса, бир ойда яна йигирма лира жамғариши мумкинлигини ҳисоблаб чиқди.

— Бир юз саксон беш лира берсам-чи?

— Мени калака қилаётганга ўхшайсиз,— деди бунга жавобан уйнинг эгаси.— Ёнимиздаги хонадонни ўзингиз биласиз. Худди товуқхонанинг ўзи. Ижара ҳақи қанчалигини эшитганмисиз? Ойига уч юз эллик лира тўлаб ўтиришади. Нима, меники камми ундан? Уч юздан камига кўнмайман. Сиз кетсангиз, тўрт юз лирага ҳам одам топаман. Топилмаса, яна ҳам яхши, лоақал уй эскирмай туради.

Агар Шукрибей шу уйда уч юз лира тўлаб ўтирадиган бўлса, тўрт жоннинг тирикчилигига ойлик маошидан саксон лира қоларкан, холос. Хуллас, иш судга бориб тушди. Уйнинг эгаси «уй ўзимга керак» деган важни кўрсатиб, ўз фойдасига ҳукм чиқартириб олди. Шукрибей бу ердан кўчиб кетишга мажбур, шунинг учун у бир ярим ойдан бери ҳар куни ижарага уй қидиради.

Авжи қиш палласи. Шукрибей қорни қор, ёмғирни ёмғир демай, эртадан-кечгача бошпана излайди. Лекин

Ўтирган жойидан арзонроқ ва дурустроқ уй учрамади. Икки юз лирага биттасини топган эди, бўлмади, оиласи сифмас экан.

Уша куни ҳам шаҳар кезиб, ҳолдан тойганди. Уй топиб бераман, деган даллолларга пул беравериб, жонидан тўйганди. Устига-уштак олдин ёмғир ёғиб, кейин қорга айланди, ҳамма ёғини ивтиб юборди. Оёқ кийимидан сув ўтиб кетди. Кечга яқин ёғин тинган бўлса ҳам, Шукрибейнинг бўладигани бўлган эди. «Қани энди бирор одаминг бўлса-ю, дардингни тўкиб солсанг,— деб ўйларди у ўзича.— Лоақал икки оғиз гаплашиб, енгил тортармидим».

Нияти холис экан. Шу фикр кўнглидан ўтиши билан рўпарада келаётган бир қалин ўртоғини кўриб қолди. Закоий билан учрашмаганига кўп бўлган эди. Балки уй топиб бериш қўлидан келар. Лоақал мириқиб гаплашиб олади-ку.

— О, Шукрибей, салом.

— Сало-о-ом, Закоийжон. Қалай, тинч юрибсанми?

— Асти сўрама. Хўш, ўзинг қалайсан?

— Қимирлаб турибман.

Ўртоғининг ҳам ташвиши ўзига етиб ортадиганга ўхшайди.

— Нима қилиб юрибсан?— сўради Закоийбей.

Шукрибей дардига қулоқ соладиган одамга муҳтож бўлгани учун бор гапни очиқ айта қолди:

— Э, ошнам, бошимга катта бир ташвиш тушган. Бир ярим ойдан бери бошпана излайман. Турган уйимизнинг эгаси кўчага ҳайдаяпти. Мана бугун ҳам кечгача уй қидирдим. Ёмғир билан қор роса ивтиди. Кўрмайсанми, қалтираб кетяпман. Ётиб қоламанми, деб қўрқаман...

Ичидаги бор дардини тўкиб солиб, пича енгил тортоқчи бўлган эди-ю, лекин ўртоғи унинг гапини бўлди:

— Тағин ҳам сен шукур қилсанг бўларкан, биродар. Меникининг олдида сеники ҳолва экан. Эҳ, дўстим, бу замонда иморат қуришдан ортиқ азоб йўқ экан. Сен

эшитганмисан, йўқми, билмадим, мен озроқ ер сотиб олгандим. Аслида бўш ер топиб, уни харид қилишнинг ўзи уқубат. Ҳа, майли. Хуллас, тўқсон мингга яхши бир жойдан ер олдим...

— Шунақа гап, Закоийжон,— деди унинг гапини бўлиб Шукрибей.— Уйнинг эгаси бизни ҳайдаяпти. Суднинг ҳукмини ҳам чиқариб олди...

Гапни яна Закоий илиб кетди:

— Ўша ерни сотиб олганимдан кейин ўн кун ўтмай бир юз эллик, ҳатто икки юз мингга харидор чиқди. Ҳолжонимга қўйишмади. Сотасан, деб мени роса қийнашдида, Шукрибей. Ҳалиям шукур қилавер, биродар...

— Тўғри айтасан, дўстим. Шундан кейин уйнинг эгасига, ижара ҳақини ошира қолайлик, бир юз саксон беш лирага розиман, дедим.

— Қани энди менинг ишим ҳам бир юз саксон беш ёки бир минг саксон беш лира билан битадиган бўлса. Қошқийди. Сен шукур қилсанг бўларкан. Гапнинг қисқаси, ўша жойга икки қаватли иморат соладиган бўлдим. Ҳозир уста билан мардикор фалон пул туради, ошнам. Кўп чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бошига тушган одам буни яхши билади. Мўлжалим уйни икки қават қилиш, ҳар бир қаватида расмана хоналардан учта, биттадан меҳмонхона қуриш эди. Шунақа қийналиб кетдимки, Шукрибей, асти сўрама...

— Нимасини айтасан, Закоийжон. Мана энди уйнинг эгаси бизга, кет, деяпти. Мен сенга айтсам, ўша турган уйимизга дунёнинг пулини сарфлаганман. Ҳожагхонанинг девори қулаган эди, яқинда ўн беш лирага янги девор олдирувдим. Бу муттаҳам шуниям билмай, жўна, деяпти.

— Деса деяверсин, биродар. Шунисига шукур қил. Мендан кўра аҳволинг дуруст экан. Менга ўхшаб иморат қуришга киришганингда, нима бўларди. Бир пайт волидамиз: «Қургандан кейин яхшилаб қуриш керак, шунча кетганинг бири бўлади, иморатни уч қават қил,

бирор кунингга ярасин», деб қолдилар. Пойдеворини олдик. Бисмиллосига 40 минг кетди, Шукрибей. Айтишга осон бу...

— Ўзинг омон бўл, Закоийбей... Жуда совқотиб кетдим. Уйдан каллаи саҳарда чиқувдим. Шу пайтгача уй қидирдим. Бугуннинг ўзида даллолга ўн беш лира пулим кетди...

— Сеники ҳолва, Шукрибей. Ҳамма нарсани чайқов бозоридан олдим. Ромнинг ўзига икки минг тўладим. Яна керак. Ҳалиям ўзинг дурустсан, шукур қилиб юрaver. Иморат қурсанг, ташвиш нималигини билардинг. «Бинонинг ҳар бир қаватида битта эмас, иккита хонадон туриши керак», деб қолди хотиним. Бундоқ ўйлаб қарасам, гапи тўғри. Иморатни шунга мўлжаллаб тиклайвердик, назарингда бу иш осонга ўхшаб кўринади-ю, лекин...

— Асло ундоқ эмас, биродар. Роса қийналган бўлсангиз керак. Оқсарой томондан бир уй топдим, афандим. Битта хона, йўлаги алоҳида. Начора, рози бўлдик. Ишхонадан анча олис экану, лекин илож қанча. Барвақт туриб кетавераман-да. Ижара ҳақи бир юз етмиш беш лира экан, арзон дейишади. Овқат пулидан тежашга тўғри келади. Тағин олти ойлик ҳақини олдиндан бермаса бўлмас экан.

— Эҳ, Шукрибей, шуни ҳали ташвиш деб юрибсанми! Аҳволимни сенга тушунтиролмаганга ўхшайман. Менга ўхшаб сен ҳам тунука қидиряпсанми, цементга муҳтожмисан? Йўқ, албатта. Мен бўлсам буларни чайқовчилардан оляпман. Жоним қийналиб кетди. Сен иморат қилмаяпсан, шунинг учун бу азобларни билмайсан.

— Тўғри, билмайман, биродар. Лекин сен шуни билиб қўйки, Закоийбей ошнам, қишда кўчада қолдик.

— Шукур қил, биродар, шукур қил.

— Уйнинг эгаси икки кундан кейин мени оилам билан кўчага ҳайдайди.

— Бир гап айтайми сенга? Шунисига ҳам шукур қил. Нега десанг, уч қаватини битириб, энди томини ёпай деб турганимда қайнанам: «Қуёв, яна икки қават қўшиб қўя қол, бола-чақанг сени кейин дуо қилиб юради», деб қолди. Яна маломатга қолдим. Ҳали уста, ҳали мардикор керак, ҳали муниципалитет... Сенга балли, бунақанги ишлардан холисан.

— Тўғри, Закоийбей, тўғри.

— Шукур қилсанг арзийди.

— Шукур деяпман. Энди нима қилишга ҳайронман... Бир-иккита қақир-қуқуримиз бўлмаганда бирор бошпана топгунча мусофирхонада ўтириб турармидик.

— Мен сенга айтсам, мусофирхонада туриш иморат қуришдан осон, қийналмайсан. Роса азоб чекапман-да. Ҳа, ишонавер, тўғрисини айтяпман.

— Тўғри, ишонаман, биродар.

— Сен нолимасанг ҳам бўлади!

— Нолиётганим йўқ. Қақир-қуқурни сотай десак, ҳаммаси керакли... Қолаверса, кейин янгисини ололмаймиз. Сотганда ҳам арзон-гаровга кетади.

— Кетса кетаверсин!

— Кетаверсин, мен бир нима деётганим йўқ. Кетса кетаверсин.

— Иморатни беш қават қилиб тиклаб олдим. Лекин уни тиклагунча қанча азоб чекканимни фақат мену парвардигор биледи. Кейин, азизим, укам келиб қолди. «Ака, шунинг устига бир болохона қурдирмасангиз бўлмайди. Яхшими-ёмонми, ҳар ҳолда кунингизга яраб қолади, ижарага қўйиб, ойига тўрт юз-беш юз лира олиб турасиз», деди. Жуда мушкул экан бу нарса, биродар. Майда-чуйда нарсаларга роппа-роса ўн минг кетди. Бунақа ишлардан хабаринг йўқ-да, шунинг учун ўз ташвишинг ўзингга катта кўринади. Мен сенинг ўрнингда бўлганимда жуда шукур қилиб юрган бўлардим.

— Тўғри айтдинг, Закоийжон. Ёнимда пулим бўлганида бола-чақа билан қишда кўчада қолармидим... Олти

ойлик ижара ҳақини олдиндан тўласам, кўчиб кириш мумкин экан. Менда шунча пул нима қилади...

— Бўлмагани маъқул. Иморат қилиш... Бошимга бало сотиб олдим. Ернинг пулини ҳисобламаганда иморат нари-бериси билан олти юз мингга тушди. Буни битиргунча гўр азобини кўрганимни айтсам...

— Уҳ-ҳў...

— Шунинг-чун мендай жабр тортмаганинга шукур қил.

— Минг қатла шукур. Ҳолимдан нолимайман. Лекин қишнинг чилласида бола-чақам билан бошпанасиз қолдим, холос. Бошқа ҳеч нимадан нолимайман.

— Асло нолима, худонинг ғазаби келади. Мана, менадан ибрат ол, биродар. Иморатни битириб олганимдан кейин яна бошим ғавғода қолди. Ҳали у келиб, менга сот, дейди, ҳали бу келади. Бир миллион берамиз, дейишди. Мен, икки миллионга ҳам сотмайман, дедим. Шунақа маломатга қолдимки, ошнам, бу кунни худо душманинга ҳам кўрсатмасин.

— Қариндош-уруғникига ҳам бориб бўлмайди. Ҳамманинг ҳоли ўзига маълум. Бировнинг кўзига ёмон кўринишнинг нима кераги бор!

— Бундан кўра бировнинг кўзига ёмон кўринган маъқул. Сен каттакон иморатнинг эгаси бўлишлик қанчалик зўр машаққат эканини билмайсан-да, шунинг учун бекорчи гапларни айтялсан. Беш маҳал шукурни қанда қилмай юравер, сен фақат шуни бил. Нега десанг, биродар, ҳозир ижарачи деган бир дардисар бор. Мен сенга айтсам...

— Ташвишинг меникидан кўпроқ экан, Закоийжон.

— Сеники ҳам гап бўптими, биродар. Шунисига шукур қил.

— Шукур, минг марта шукур. Энди мен кетай, Закоийбей. Хайр бўлмаса.

— Хўп, Шукрибей. Мени кўриб, шу кунингга шукур қилиб юравергин, Шукрибей!

Шукрибей аксира-аксира уйи томонга кетди. Тўсатдан иситмаси ҳам кўтарилди.

— Хўш, уй топдингми?— сўради хотини уни кўра солиб.

— Шу кунимизга шукур қилиб юрсак арзиркан, хоним. Биздан аҳволи оғир одамлар ҳам бор экан. Мабодо биз ҳам иморат қурадиган бўлсак, биласанми нима бўларкан? Ҳа, шу аҳволимизга кеча-ю кундуз шукур қилиб юраверайлик.

ПУЛИМГА ЯРАША ЕР БЕРИНГ

Бир неча кундирки, уйқуда ҳаловат йўқ. Қаттиқ ишлайвериб асабни бузган кўринаман: ўринга кирсам, уйқу босади-ю, аммо кўз қурғур ҳеч илинмайди.

Бўлмади, охири докторга боришга тўғри келди.

— Бир кунда неча соат ишлайсан?— деб сўради у.

— Ун олти-йигирма соатдан.

— Унақа бўлса толиқибсан,— деди-да, кейин сўради:— Нега энди мунча кўп ишламасанг?

Докторни бошлаб сўкиб бермоқчи бўлдим, лекин ўзимни қайтардим. Рост-да, ахир, шу ҳам гап бўлдимми? Нима, бунчалик кўп ишлаётган бўлсам, сабаби бордир...

Доктор асаб билан уйқу учун дори-дармон ёзиб берди. Аммо лекин, ҳеч қайсисидан фойда кўрмадим. Жойимга ётиб, энди ухлайман деб турганимда, уч ойдан бери тўланмаган уйнинг ижара ҳақи лоп этиб эсимга тушиб қолса бўладими? Энди бу ёғи нима бўлиши ўзингиз маълумдир.

Ётган жойимда ҳисоб-китобга тушиб кетаман. Уч юз эллик лира... Шундан йигирма бешни олиб ташла... Хўп, олдин нолдан бешни олиш керак... Нолга бешдан бирни олиб берамиз, ўн бўлади. Ўндан бешни олсак беш қолади... Тўртдан иккени олсак икки қолади... Учнинг ўзи тушади... уч юз йигирма беш қоларкан... Шунга тўқсон олтини қўшиш керак. Бешга олтини қўшсак, ўн бир бўлади. Бири дилда...

Миямда рақамлар чувалашиб кетавергач, ётган жойимдан ирғиб тураман... Қўлга қалам-қоғоз олиб ҳисоблай бошлайман. Ишни битиргач, ухлатадиган хап доридан яна бир марта отиб оламан. Мудроқ келди дегунча, югуриб бориб ўринга кираман. Энди кўз илинай деб турганда миямга бир фикр келиб қолди: «Борди-ю, ойига 10 лирадан тугиб борсам, бир йилда қанча бўларкан?» Лаънати шу ижара пули жуда қонимга ташна қилиб юборди-да... Бу дунё деганидан бошпанасиз ўтадиганга ўхшаймиз.

Шу ҳафта ичида нари борса беш соат ухлагандирман. Бедорликнинг тўртинчи куни мажолсизликдан ўрнимдан туролмай қолдим. Кўз толиқиб, зора ухлаб қолсам деган умидда қўлга газета олдим.

Газетанинг биринчи бетида босилган шу хабарга тўсатдан кўзим тушиб қолди: «Тақсимда, иморатсиз қуруқ ер тўрт миллион лирага сотилди».

Тўрт миллион лира-я... Ернинг сатҳи 1624 квадрат метр экан. Тўрт миллионни 1624 га тақсимлай бошладим. Ўзим турмушда нўноқроқ одам бўлсам ҳам ҳисобни яхши кўраман. Бундоқ чамалаб чиқсам, ҳалиги ернинг бир квадрат метри 2500 лирага тушибди.

— Ажабо,— ўйлаб кетдим ўзимча,— шу жойни мен сотиб олмоқчи бўлсам қандоқ бўларди... Пули қанчайди? Ҳа, тўрт миллион лира. Бир ойлик маошим қанча ўзи? Беш юз лира.

— Ухлай қолсанг-чи энди!— деб хотиним ялина бошлайди.

— Йўқол, кўрмаяпсанми нима қилаётганимни!— дея жеркиб бердим уни.

— Хўш, ойлигим беш юз лира экан... Қани, овқатдан сиқиштириб борсам, бир ойда қанча йиғишим мумкин? Ҳеч иложи бўлмапти-ку... Тўхта-чи... Майли, бир амалаб ойига 100 лирадан тугиб борсам, бир йилда 1200 лира бўларкан. Ун йилда 12000 лира, юз йилда эса 120 000 лира... Минг йил умр кўрсаму, тишнинг кирини

сўриб юриш эвазига ҳар ойда юз лирадан олиб қўяверсам, бир миллион икки юз минг лира пул тўпларканман. Барибир бу ҳам камлик қилади. Нима бўлса ҳам ўша ерни сотиб олишга қарор қилдим.

Ҳисобни болаликдан севаман. Лицейда ўқиб юрган пайтларимда ҳам миямда ҳамиша рақамларни уриштириб юрардим. Ушанда йўлда тўхтамай, овқат ҳам емай тинимсиз югураверсам, ойга, қуёшга, Марсга неча миллион йилда етиб боришим мумкинлигини ҳисоблаб чиққанман. Энди бундоқ ўйлаб қарасам, мен учун қуёшгача пиёда юриб бориш, бояги жойни сотиб олишдан осон тўшар экан.

Тонг ёришган бўлса ҳам ҳисоб ҳали тугагани йўқ. Ўша ерни сотиб олиш учун уч минг йил яшасам ҳам озлик қилар экан. Бу гал хомчўтни бошқача қилиб кўрдим. Хўш, борди-ю, оладиган беш юз лира маошимнинг ҳаммасини тугиб қўяверсам-чи?

Буни ҳам чамалаб кўрдим. Маълум бўлишича, мақсадга етиш учун яна роппа-роса 666 йил яшаб, 666 йил муттасил ишлашим керак экан. Буниси ҳам тўғри келмайди. Хап доридан устма-уст иккитасини ютиб олдимда, ўринга ётдим. Эс-ҳушим ўша сотилган жойда бўлгани учун барибир ухлаёлмадим. Яна туриб кетдим... Бир кунда 16 соат ўрнига 24 соат ишлаб, ойликни минг лирага етказсаму, унинг бир тийинига ҳам тегмай асраб қўяверсам нима бўларкин? Шундаям яна 33 йил умр кўришим шарт экан.

Энди қизчам ялинишга тушди:

— Дадажон, ухлай қолинг! Пича ухланг!

— Йўқол!— уни ҳам ҳайдаб солдим.

Шу жойни сотиб олмагунимча кўзимга уйқу келмайди энди. Бу гал хомчўтни тескари солдим. Хўш, ўша ерни сотиб олиш учун бир ойда қанча пул топишим ва шундан қанчасини тугиб қўйишим керак? У-ў-ў, бир ойда 2 минг лирадан йиғиб юрсам ҳам 167 йил ишлашим керак экан. Э, қуриб кетсин!.. Ҳеч иложи бўлмапти-ку!

«Тўхта, тўхта,— дилимда ўйлайман ўзимча,— ахир шу жойни сотиб олган ҳам сенга ўхшаган одам-ку. Мунча пулни у қаёқдан олдийкин?»

— Доридан яна ичиб оласанми?— деди хотиним ялингансимон.

Яна дори ичдим. Ичим ҳам бинойидай дорихонанинг ўзи бўлиб қолди.

— Сенга нима бўлди, жоним, ухласанг-чи, ахир!

— Йўқол ҳамманг, кўзимга кўринма!

Хўш, тўрт миллион лирани қуртдай санаб берган одам бунча пулни қаердан олди экан? Шу тақир ерга бели оғримай тўрт миллион лира берганига қараганда, ёнида яна тўрт миллион пули қолган бўлиши керак. Саккиз миллион лира-я! Айтишга осон. Бу одам нима ишда ишларкин ўзи? Агар у моянахўр бўладиган бўлса, энг катта амалдор ҳам бир ойда кўпи билан 1500 лира пул олади. Бунақа одам тўрт миллион лира топиш учун 276 йил тер тўкиб ишлаши керак. Шунда ҳам у моянасининг бир қурушиниям сарфламаслиги лозим-а.

Қуриб кетсин-э, ўйлайвериб миям тарс ёрилиб кетай деди. Ҳалиги одам врачга ўхшайди. Докторлар кўп пул топишади. Улар бир марта кўриш учун бемордан ўттиз лирадан пул олишади.

— Тонг отиб кетди, бир оз мизғиб олсанг-чи.

— Бошимни қотирма, дедим-ку сенларга!

Агар у бир кунда ўнтадан касал кўрадиган бўлса, уч юз лира ишлайди. Демак, бир ойда 9000 лира... Шунинг 6 мингини тугиб борса... Уша ерни сотиб олиш учун доктор 67 йил бемор кўриши керак! Демак, ерни сотиб олган киши врач ҳам бўлиши мумкин эмас... Борди-ю, савдогарчилик қилса-ю, ҳар ойда ўрта ҳисоб билан 10 мингдан топса-чи... Бу ҳам ақлга сиғмайдиган нарса.

— Беш кундан бери мижжа қоқмайсан-а. Бирпас чўзилгин, балки кўзинг илинар.

Ёстиққа бош қўйиб, кўзимни юмаман. Қани энди уйқу келса... Топдим! Топдим! Ундай одамнинг исловатхонаси

бўлиши керак. Қулинг ўргилсин бешта жонон унинг сар-
мояси бўлади. Жононларнинг ҳар қайсиси кунига 100
лирадан ишлаб берса борми, беш карра юз — беш юз.
Ўттиз карра беш юз — ойига ўн беш минг лира деган
сўз. Ижара ҳақи, майда-чуйда харажатлар чегириб таш-
ланса, чўнтагида ўн минг лира қолади. Йилига 120 минг
лира бўлади. Ўттиз йилда эса... Минг лаънат-э, исловат-
хона очсам ҳам ерни сотиб олишга қурбим етмас экан!

Қани, яширинча четдан мол келтириб сотсам-чи... Бу
фикр ўзимга ҳам ёқиб тушди, ўрнимдан ирғиб туриб ҳи-
соблаб чиқувдим, униси ҳам хомроқ чиқиб қолди.

Шу пайт калламга тўсатдан бир фикр келди. Чўнтак-
ларимни ковлаштирган эдим, ўн икки ярим лира пул
чиқди.

— Сенларда қанча пул бор?

Хотинимдан беш, болалардан икки лира пул топилди.
Ҳаммасини санаб кўрсам, ўн тўққиз ярим лира бўлиб-
ди... Ернинг ҳаммасини сотиб олиш шарт эмас-ку, пулим-
га яраша оламан қўяман-да. Бир квадрат метр жой 2500
лира туради, демак, бизга тўғри келмайди. Бир квадрат
дециметри эса 25 лира. Бунисига ҳам қурбим етмайди.
Бир квадрат сантиметрига 25 қуруш тўлаш керак. Хўш,
ёнимда ўн тўққиз ярим лира пулим бор. Демак, бу пулга
78 квадрат сантиметр ер сотиб олишим мумкин. Соатга
қарадим: эрталабга яна икки соат вақт бор. Барвақт ту-
риб ўша жойга бораман-да, шундай дейман:

— Қани, шу ердан менга 78 квадрат сантиметр ер
ўлчаб беринг!

Уйдагилар атрофимда парвона:

— Ёта қол энди... Пича мизғиб олгин!

Етмиш саккиз квадрат сантиметр ер! Абадий уйқуга
кетиш учун шу саҳнга чўзилиб ётсам ҳам, барибир сиғ-
майман, бошқа биров ётган мангу истироҳат манзилдан
оёғим чиқиб қолади...

Сотиб оладиган еримнинг устида қаққайиб туришим-
дан бошқа чора йўқ.

— Сенларга ер йўқ,— дедим хотиним билан болаларга,— сенларга ер йўқ... Бу дунёда мен якка ўзим тик туришим мумкин бўлган бир парча ер топдим. Қани, йўқолинглар. Сенлар ҳам ўз ғамларингни ўзларинг е!

— Уйқудан қолиб жинни бўпти бу,— дея ваҳима ичида уйдагилар тумтарақай қочишди.

Сизларга ҳам маслаҳатим шу. Тўрт миллион лирани қандай топишни сиз ҳам бир ўйлаб кўринг-да, ёнингиздаги бор пулга неча квадрат сантиметр ер сотиб олишингизни ҳисоблаб чиқинг. Шундан кейин устма-уст хап дори ютаверасиз. Сўнгра эса... жиннихонанинг 8-бўлимида, албатта учрашамиз. Кираверишдаги ўрин каминалариники бўлади.

МУШТ КЕТДИ

«Ҳар нарсанинг бир сабаби бўлади».

Йўқ, мен айтмоқчи бўлган гап бу эмас. Ҳикоямни бирор ақлли гап билан бошламоқчи эдим. Қани, бундай деб кўрайчи: «Тутақиб кетган одам барибир жаҳлидан тушади».

Тўғриси айтсам, буниси ҳам ўзимга ёқмай турибди. Зўр гап айтиш учун одамнинг ўзи зўр бўлиши керак экан-да. Шунинг учун ҳам баъзан ўзимдан хафа бўлиб кетаман. Бу ёғини сўрасангиз, ҳамма ҳикояларимни тарих саҳифаларига битса арзийдиган зўр гап билан бошлаган бўлсам ҳам, шу вақтгача на менинг ва на ёзган нарсаларимнинг қадрига етадиган одам топилгани йўқ. Қани, кўрайлик-чи, зўр одамлар айтган гаплар чиндан ҳам зўрмикин? Шунақа зўр одамлардан бири: «Ёзда ҳаво иссиқ бўлади»,— деган экан.

Буни қаранг, қандай ақлли, қандай ҳикматли гап! Одамзод юз йиллаб излаб келган ҳақиқатни у мана шу тўрт сўзга жо қилиб берибди. Яна бир зўр одам дунёдан кўз юмаётиб: «Эшикларни очиб қўйинг!» — деган экан. Қанчалик улуг, ҳикматли сўзлари билан инсониятга йўл кўрсатиб берган. Бу сўзлар замиридаги маънони тушун-япсизми?

Яхшилаб мағзини чақиб кўринг-а. Мана шу уч сўзнинг замирига яширинган чуқур маънони тавсифламоқ учун том-том китоб ёзсангиз ҳам озлик қилади. Унинг нима демоқчилигини биласизми? Хўш, нима демоқчи

эдим? У: «Ҳой одамлар!.. Эшакка ўхшаб жойларингда димиқиб ётаверманглар! Ётган оғилларингизнинг эшигини очиб қўйинглар, токи маърифат нурлари у ерни чароғон этсин!» демоқчи бўлган.

Йўқ, ундай эмас, мана бундай: «Эшикларни очиб қўйинглар! Дунё кўзингизга кўринсин. Руҳий тутқунликдан қутулинг!»

Аслини олганда, ўлим тўшагида ётган ўша зўр одамнинг ҳам ҳаммага ўхшаб нафаси қисилгану, бечора: «Эшикларни очиб қўйинг!» деган-қўйган.

Бўлган гап шу. Насиб қилса, мен ҳам қазо қилиб нариги дунёга боришим билан дарров Гётени қидириб топиб:

— Сиз ҳаёт билан видолашаётганингизда: «Пардани кўтаринг, яна озроқ нур тушсин!»— деган экансиз. Бу гапнинг маъноси нима?— деб сўрайман.

Имоним комилки, Гёте кулимсираб шундай дейди:

— Яна озроқ нур тушсин, дебманми? Ҳа, энди ўшанда кўзимда нур қолмаган бўлса керак-да. Тепамда турган ёр-дўстларни яхшироқ кўриш учун шундай деган бўлсам ажаб эмас.

...Кўчада кетаётган эдим. Бир уйнинг эшигидан миёвлаганича бир мушук югуриб олдимга чиқди-ю, тирақайлаб қочиб қолди. Мени бунчалик ўйлантириб қўйган нарса ҳам шу мушук бўлди. Уйдан бунчалик миёвлаб чиқшининг сабаби нима экан? «Ҳар нарсанинг бир сабаби бўлади». Хўш, мушукнинг жон аччиғида уйдан югуриб чиқшига сабаб нима?

Мен ҳам сизга мана шунинг тарихини ҳикоя қилиб бермоқчиман. Лекин ҳикояни қайси учидан бошлашни билолмай турибман. Демократик принципга асосан қуйидан юқорига чиқсаммикин ё ўзимизнинг шарқ одати-га кўра юқоридан пастга тушганим маъқулми? Очиқроқ қилиб айтганда, мушукдан министрга чиқайми ёки министрдан мушукка тушайми? Келинг, ота-бободан қолган таомилга амал қила қолайлик.

Хуллас, мушук воқеаси, унинг калтак еб, оғриқ азо-
бига чидаёлмай, кўчага миёвлаб чиқиш воқеаси мана
бундай бошланди.

Ҳамма газеталар бирваракайига битта министрға
қараб ўт очишди. Министр ҳам жуда ғазабланиб, нима
қилишини билмай қолди. Одатда у нима қилишини бил-
май юраги сиқилса, ҳамиша маслаҳатчисини чақирти-
рарди. Бу гал ҳам у маслаҳатчисидан алланимани сўра-
ган эди, батафсил жавобини олди, сал туриб яна бир
нима сўради, маслаҳатчи яна яхшилаб жавоб қайтарди.
Лекин министрнинг кўнгли ҳамон ғаш эди. Энди нима
қилсин? «Нима қилса ҳамки, тутақиб кетган одам яна
жаҳлидан тушиши керак». Министр маслаҳатчидан яна
бир нима сўради. Маслаҳатчи бу ишни қандай бажар-
ганлигини айтди. Йўқ, буни бошқача қилиш керак эди.
Маслаҳатчи нега ўзбошимчалик қилди? Шунақа иш
ҳам бўладими? Бўлади! Бўлмайди! Йўқ, бўлади! Бўл-
майди!

Министр маслаҳатчисининг нозик жойини топиб ол-
гандан кейин, бошлаб сўқди. Ана энди министрнинг дили
таскин топиб, енгил тортди.

«Нима қилса ҳамки, тутақан одам жаҳлидан туши-
ши, ўз ҳолатига қайтиши керак». Маслаҳатчи жаҳлидан
тушиш учун нима қилиши керак? Истеъфо берсинми?
Йўқ, бўлмайди, истеъфога чиқиб нима қилади? У бош
бошқарувчини чақириб, бир нима сўради. Бош бошқа-
рувчи жавоб берди. У яна ниманидир сўради. Бунисига
ҳам жавоб олди. Яна савол, яна жавоб. Бош бошқарув-
чи манави нарсани бундоқ, анави нарсани ундоқ қил-
маслиги керак эди... Бўлди. Маслаҳатчи секретарини ча-
қирди:

— Қани, ёз!

Маслаҳатчи гапириб турди, секретарь ёзиб борди.
Шундан кейин у анча енгил тортгандай бўлди. Агар
шундай қилмаганда, юраги тарс ёрилиб кетиши ҳеч гап
эмас эди.

Хўп, яхши, хўш, энди бош бошқарувчи нима қилсин? Маслаҳатчи ёздирган нарсаларни ҳазм қилиш унга осонми? Бош бошқарувчи тугмачани босди:

— Инспектор Алибейни чақиринг!

— Алибей ўн кундан буён сафарда-ку.

— Бўлмаса Валибейни чақиринг.

Инспектор Валибей кирди.

— Хизмат, бейафандим!

— Фалон иш қай аҳволда?

— Битган, бейафандим!

— Анави-чи?

— Униси ҳам.

— Қай тарзда битказилган?

— Мана бундоқ, афандим!

— Уни бунақа қилмаслик керак эди-да! Бундай қилинг, деб ким айтди сизга? Бу ишни мана бундоқ қилиш керак эди. Сенларга ўргатавериб ўзимга қолмади.

Бош бошқарувчи роса унинг пўстагини қоқди. Уҳ, бу ёруғ дунёда аламдан чиқадиган кун бор экан-ку, шу бўлмаса аҳволи не кечарди.

Энди инспектор нима қилсин? Бу аламларни индамай ичига ютиб кетаверсинми? Йўқ, ютиб кетаверган билан бўлмайди.

— Мудирбей!

— Лаббай, тақсир!

— Лаббайинг нимаси? Эрталаб нима девдим сенга?

— Эрталаб дейсизми? Ҳеч нима демовдингиз.

— Нега демаган эканман? Алланарса деган эдим-ку.

— Бугун эрталаб сизни кўрганим йўқ-ку.

— Э, бугун бўлмаса кеча айтгандирман.

— Кеча бетоб эдингиз, ишга чиқмовдингиз.

— Демак, ўтган куни айтган эканман-да.

— Ҳа, тўғри, нимаям девдингиз.

— Нима деган эдим? Айтган бўлсам, нега шу вақтгача қилинмади? Бунақаси кетмайди, билдингми?! Иккинчи бунақа қилма! Қатъиян ман қиламан!

Мудирнинг таъби намозшом бўлди. «Нима қилса ҳамки, жаҳлдан тушиш керак».

— Муовинимни чақиринг!

— Хўп бўлади!

Мудирнинг ўринбосари хонага кирди. Мудир сўради:

— «Д» рўйхати тузиб бўлингими?

— Бўлди, афандим.

— Ҳаммаси битдими?

— Ҳа, битди.

— Қоғозлар тиркалдими?

— Шундоқ, афандим.

Қани энди мудирнинг ҳовурини босадиган бирор иш-кал чиқа қолса-чи?

— Ҳаммаси жўнатилдими?

— Ҳа, жўнатилди.

Шу хат ўлгурлар сал кечиккашда-ку, мудир жанжал чиқаришга баҳона топарди-я.

— Қачон жўнатилди?

— Кеча.

— Нима? Кеча дейсизми? Бу қанақа бемаънилик, бу қанақа дангасалик? Ҳеч кимнинг ишлагиси келмайди-я. Ишлаш керак, ишлаш! Мен талаб қиламан! Тушунар-лими?!

Бировни койисанг, шунақаям енгил тортасанки!..

Мудир ўринбосари бўлим бошлиғининг олдига кириб келди-да, тутақиб сўради:

— Булар нимаси?

— Бухгалтерияга жўнатиладиган ҳужжат.

— Шунақами? Сиз ҳали..

Лавлагидек қизариб кетган бўлим бошлиғи дарғазаб мудир ўринбосари хонадан чиқиши биланоқ столга бир мушт урди:

— Ҳасанбей қани?

— Қайси Ҳасанбей? Иккинчи бўлимдаги Ҳасанбейни айтяпсанми? Ё рўйхат тузадиган Ҳасанбей керакми?

Қайдлар бўлимида ҳам битта Ҳасанбей бор. Тақсирим, ё секретариядаги Ҳасанбейни сўраптиларми?

— Э, ҳаммаси бир гўр эмасми... Ҳаҳ, анави секретариятдаги Ҳасанбейни чақиринг!

— Афандим, тушликка қўнғироқ чалинган эди, овқатга чиқиб кетибди.

— Бўлмаса, ўзинг бу ёққа кел!

— Мен Ҳусайнман-ку, афандим.

— Ҳусайнмисан-Мусайнмисан, ҳозир бунинг фарқи йўқ. Мен сенларга минг марта айтаманки...

У ўн минутга яқин роса бақриб-чақирди. Соҳилда лангар ташлаб, буғини чиқариб юборган кемага ўхшаб, шундан кейингина енгил тортди. Бутунлай ўзига келгач, хонадан чиқиб кетди.

Хизматчи Ҳусайнбей идора хизматкорини тутиб олиб, роса адабини берди.

— Ойналар нега кир? Шифтда осилиб ётган ўргимчак инини нега супуриб ташламадинг? Столларнинг усти артилмаган, пол ифлос бўлиб ётибди. Қанақа ишлашни кўрсатиб қўяман сенга! Уқдингми?

Ҳусайнбей иссиқда қалин кийимини ечиб ташлагандай енгил тортиб, ташқарига чиқиб кетди.

Ғазабдан қони қайнаган хизматкор дарвозабонни қидириб қолди. Аксига юриб дарвозабон ҳам қуён бўлиб, уйига кетиб қолган экан. Энди нима қилиш керак? «Нима қилса ҳамки, одам боласи жаҳлидан тушиши керак».

Хизматкор трамвайга чиқди.

— Уҳ, оёғимни босиб олдинг. Кўзми бу ё пўстакнинг йиртиғими?

Хизматкорнинг оёғини босиб олган одам ғиринг демай тураверди. Хизматкорнинг олдига кондуктор келди.

— Қани, билет олинг!

— Э, нима деяпсан, тиқилинчни кўрмайпсанми? Вагонда қимирлаб бўлмайди-ю, бу тағин билет ол дейди-я!

— Бўлмаса билетсиз кетаверасанми?

— Одам камайганда оламан.

— Йўқ, бунақаси кетмайди.

— Кетади!

— Кетмайди!

Икки ўртада тўполон чиқди. Хизматкор ҳам шу жанжал туфайли анча енгил тортди.

Трамвай кондуктори ишини тугатиб, уйга қайтди. Қараса, хотини ошхонада тиржайиб турибди.

— Нега тиржаяяпсан? Хув ўша тиржайган...

Кондуктор хотинини роса дўппослади. Кейин зўр иштаҳа билан овқатни туширди.

Хотини боёқиш юм-юм йиғлади. Кейин оёғининг тагида ивирсиб юрган мушукни кўриб қолиб, оташкурак билан белига бир туширди. Қалтак еган мушук ҳам миёвлаганича тирақайлаб қочди.

Кондукторнинг хотини ҳам аламидан чиққач, эрига суйкалди. Кўз ёшидан кейин келган муҳаббат ширин бўлади. Эр-хотин иккаласининг илгариги ҳузур-ҳаловати яна жойига тушди.

«Ҳар нарсанинг бир сабаби бўлади». Агар министрни газеталар уриб чиқмаганда, мушук бечора ҳам кўчага миёвлаб чиқмасди.

Одамлар-ку, бир амаллаб аламдан чиқишади. Бечора мушук нима қилади!.. У югурганича миёвлаб олдимдан ўтиб кетганини ўз кўзим билан кўришга кўрдиму, ала-мимни кимдан олиб, жаҳлдан қандоқ тушишини билолмай турибман...

БЕЗОВТА БУЛМАНГ

Ҳайкалтарош Ҳикмат ёмон одам эмасу, лекин бечоранинг битта айби бор-да: ҳаддан зиёд сертакаллуф. Икковимиз ўн беш йиллик қадрдон бўлишимизга қарамай, доимо мени «ҳазратлари», «афандим» дейди. Баъзан такаллуфни шунақаям ошириб юборадик, назарингда худди сени калака қилаётганга ўхшайди. У билан биринчи танишганимда мен ҳам шунақа бўлгандим. Кичик одам бўлишимга қарамай, мен билан худди ҳукумат бошида турган партиянинг каттакон амалдорига гапираётгандек «ҳазратлари» деб қуллуқ қилаверганидан бирам хижолат бўлман, бирам ўсал тортаманки, асти қўяверинг.

Ҳайкалтарош Ҳикматнинг нега бунчалик сертакаллуф бўлиб қолганлигининг сирини кейинчалик билиб олдим. Унда айб йўқ экан, бир вақтлари саройга яқин юрган оиланинг фарзанди бўлганлиги учун лутф-назокат қонқонига сингиб кетган экан. Буvasининг отаси султон Азизнинг бош қайиқчиси, яъни султон тушадиган қайиқда эшкакчиларга буйруқбардор бўлган экан.

Бош қайиқчи деганда кишининг кўз ўнгига кўкракларини жун босган, қоядек қоматдор, қўл-оёқлари ғўладек бир паҳлавон келади. Бизнинг ҳайкалтарош Ҳикмат эса, бунинг акси... пачоққина. Бувадан то набирага қадар бўйнинг кичрайиб бориши худди ҳозирги турмуш даражамизни акс эттиргандай. Ҳукуматимиз амалга оширган кейинги иқтисодий тадбирнинг таъсири остида бўлса

керак, Ҳикмат ҳам шу сиёсатдан «баҳраманд» бўлаётган демократик граждaннинг ўзи бўлиб қолган.

У чуваккина, ёқимтой, назокатли, артист табиат одам. Бошқача айтганда, турмушда бирор нарсани эплай олмаслик ва оч қолиш учун инсонга нимаики керак бўлса, шуларнинг ҳаммасидан топилади.

Тунов куни шу қадрдон дўстимнинг уйига бордик. Кўз кўзга тушиши билан одатий қилиғини бошлади:

— Ҳазратлари!

— Э, Ҳикматбей, қўйсанг-чи шу ҳазратларингни...

— Жоним билан, афандим.

— Афандингни ҳам йиғиштириб қўй.

— Хўп бўлади, тақсир.

— Нега одамни хуноб қиласан, тақсир демасанг ту-ролмайсанми?

— Айтмаслигим мумкин, афандим, нега мумкин бўлмасин, тақсир.

У, фақат менга эмас, дўкондорга ҳам, этик мойлайдиганга ҳам, қўшнисига ҳам, хуллас, дуч келганга шунақа мурожаат қилаверади. У шунақа қилавергандан кейин сен ҳам муомалани нозиклаштиришга мажбур бўласан. Аммо бунақасига ҳеч менинг тилим келишмайди, у эса расмана гап айтолмайди.

Унинг хоналари катакка ўхшаган шинамгина уйи бор. Бизни у катта хонага олиб кирди. Энди курсига ўтирай дегандим, югуриб келиб:

— Йўқ-йўқ, худо ҳаққи, бу ер бўлмайди, яйраб ўтиролмайсиз,— деб қолди.

— Қўйсанг-чи, бўлаверади...

— Бўлмайди, афандим, қани бу ёққа марҳамат қилинг.

Ноилож туриб кўрпачага ўтирдим.

— Оҳ, бу жой ҳам менга ёқмаяпти.

— Овора бўлма, менга маъқул.

Югуриб кириб, ичкаридан уч-тўртта болиш олиб чиқиб, белимга, тирсагим тагига қўйди.

— Утиниб сўрайман, безовта бўлмай ўтиринг...
— Узинг безовта бўлма, азизим, мен жуда яхши ўтирибман...

— Ёзилиб ўтиролмаясиз-да.

— Йўқ, жуда яхши ўтирибман.

— Азбаройи худо, тўғрисини айтинг, безовта бўлаётганингиз йўқми?

— Йўқ-йўқ, асло.

Ошнам сира оғиз очишга имкон бермайди.

— Ноқулай жойда ўтирибсиз, қани, бу томонга ўтинг, суяниброқ ўтирасиз.

Ўзим яхши ўтиргандим, уни ҳадеб безовта қилавермаслик учун деворнинг нариги бурчагига ўта қолдим. У яна бир талай ёстиқ келтириб ташлади.

— Тўғрисини айтинг, ташвиш чекаётганингиз йўқми?

— Йўқ, биродар, асло. Узинг оворагарчиликни қўй, жуда яйраб ўтирибман.

— Назаримда азият чекаётганга ўхшайсиз...

— Нега энди, азизим, жуда яхшиман.

— Шабада кириб безовта қилаётган бўлса, деразани ёпиб қўя қолай?

— Йўқ-йўқ, шабада яхши бўляпти.

— Каминаи камтаринингизнинг назарида ҳазратлари безовта бўлаётгандек туюляптилар, тақсир, ўтирган жойингиз ноқулай...

— Жойим яхши.

— Ичкарига марҳамат, ўша ер қулайроқ.

Нариги хонага кўчдик.

— Жон афандим, айбга буюрманг...

— Йўғ-э, нега ундай дейсиз, жуда соз, оғайнижон!

— Ишқилиб, айб қилмасангиз бўлгани.

— Айб дейсизми? Ҳеч қанақа айбли иш йўқ-ку...

— Яхши ўтиролмаясиз-да...

— Яхши ўтирибман-ку.

— Ҳа, ўтиргандай бўлмаясиз... Чамамда, безовта

бўляпсиз. Ўтирган жойингиз анча зах, қани, бу ёққа марҳамат қилинг!

Хонадан хонага, хоналарда эса бурчакдан бурчакка ўтавериш жонимга тегди. Бурма болишлар устма-уст келиб турибди.

— Қалай энди, яхши ўтирибсизми?

— Яхши, жуда яхши.

— Ишқилиб, азият чекманг-да.

— Йўғ-э,

— Айбга буюрманг, ўзим билиб турибман...

— Хўп.

Ундан безовта бўлмаслик, айбга буюрмасликдан бўлак гап эшитмай қолдим.

Хайрият, охири дастурхон ёзилди.

— Дастурхонга қаранг, афандим.

Ошнам тушмагур қилиғини яна янгидан бошлаб юборди:

— Курсида яхши ўтиролмаёпсиз, мана бунисига ўтинг.

Шўрвага қошиқ солиб энди ичай деб турган эдим:

— Йўқ, тақсир, азият чекаёпсиз, тагингизга болиш келтиришсин,— деб қолди.

— Ҳожати йўқ, шундоқ ҳам яхши ўтирибман.

— Марҳамат қилиб овқатдан олинг, илтимос қиламан!

— Оляпман, Ҳикматбей.

— Марҳамат қилинг, худди ўзингизнинг уйингиздагидек еб-ичиб ўтиринг...

— Раҳмат.

— Шакароб оғзингизга ёқмади шекилли...

— Йўғ-э, еб ўтирибман-ку.

— Тузи кам бўлса...

— Йўқ, тузи жойида...

— Хўп, айбга буюрмайсиз...

— Йўғ-э...

— Марҳамат қилиб олиб ўтиринг.

— Мерси... Бўлдим.

— Худо ҳаққи, олинг!

Қорним роса тўйган бўлса ҳам, олинг деб қистайвергани учун яна озроқ тотиндим.

— Кўриб турибман, овқат сизга ёқмади.

— Жуда ажойиб бўлибди, қўлингиз дард кўрмасин.

— Олинг, ош бўлсин... Пиёз билан қўшиб олинг... Лекин ҳеч емаяпсиз-да, афандим. Ҳазратларига бир илтимосим бор эди.

— Марҳамат, Ҳикматбей...

— Аммо айбга қўшмайсиз! Қорнингиз оч қолди.

— Йўғ-э, жуда тўйдим.

Овқатдан кейин қаҳва узатилди. Ҳикматбей менинг ғамимни еб, яна бир неча марта бурчак билан курси алмаштиришни таклиф қилди... Тоқатим тоқ бўлди, Ҳикматбей билан икки оғиз тузукроқ гаплаша олмай, уйга қайтдим.

Кеча намозшомга яқин эшик тақиллаб қолди. Қарасам, ҳайкалтарош Ҳикматбей. Кўриб жуда хурсанд бўлдим.

— Қелинг, марҳамат, Ҳикматбей...

— Ўзларини безовта қилмай қўя қолай, афандим.

— Йўғ-э, нега безовта бўлар эканмиз, қани, ичкарига марҳамат қилинг...

— Йўқ-йўқ, ортиқча овора қилмай қўя қолай.

— Хизмат...

— Афандим, ҳазратларини безовта қилишдан мақсад...

— Безовтаси борми бунинг...

— Бизнинг кулбада сиқилмай ўтирдингизми, шунин билмоқчи эдим.

— Жуда кўнгилдагидек бўлди, раҳмат.

— Тўғриси, сизни яхши кутиб ололмадик.

— Йўқ-йўқ, жуда яхши бўлди.

— Йў-ў-ўқ, ёзилиб ўтиролмадингиз.

— Улай агар, худонинг балосига учрай ёлғон гапирсам, остона ҳатлаб кўчага чиқолмай қолай, жуда яхши ўтирдим.

— Каминангиз билиб турибди, ҳазратлари кўнгил учун шундай деяптилар, аслида яхши ўтиролганлари йўқ.

Сабр косам тўлиб кетди. Ут ўчирувчи машинадек бир наъра тортиб юборган эканман, қўни-қўшининг ҳаммаси уйдан отилиб кўчага чиқди.

— Безовта бўлганим йўқ! Йўқ! Йўқ!

Ҳикматбей чуваккина гавдасини эшик орқасига олди. Шунда ҳам у:

— Йўқ, афандим, айбга буюрманг, яхши ўтиролмадингиз. Энди каминангизга ижозат, сизни анча безовта қилдим, — деб чулдирарди.

СИГАРЕТ ҚУТИСИДАГИ АРЗ-ДОДЛАР

Биз қишлоқ баққолининг каталак дўкончаси олдида тўхтадик. Шиша идишга лампа мой қуйдириб олаётган аёл ҳам, баққол ҳам бизни кўриб мийиғида кулиб қўйди.

— Рашид оға сизларни кутиб ўтирибди,— деди баққол бизга қараб.— Ҳув юқоридаги қаҳвахонага боравринглар. Манави тепаликдан ўтиб, ўнг қўлга буриласизлар.

Икковининг кулгиси ғалати туюлди; бу кулги ҳам пичинг, ҳам таънага ўшаб кетарди.

Ҳайрон бўлиб сўрадим:

— Рашид оға деганингиз ким ўзи?

— Тезроқ бора қолинглар. Кўзи тўрт бўлиб ўтирибди. Борганда биласизлар.

У кўрсатган тепаликка чиққан эдик, узоқдан қаҳвахона кўринди. Шу пайт олдимишга бир бола чопқиллаб келди-ю: «Рашид бувам кутиб ўтирибдилар»,— деганича изига қайтди.

Қизиқ, нима гап экан ўзи? Тўғри қаҳвахонага қараб юрдик. Одам билан лиқ тўлган қаҳвахонага кириб, ўтирганларга салом бердик. Қаҳвахўрлар бизни кўриб, бир кулиб қўйишди. Яна ўша истеҳзо аралаш кулги...

— Рашид оға ким бўлади?

— Ҳа, менман...

Деворга тақаб қўйилган узун курси устида чордана куриб ўтирган пахмоқ соқол, истараси иссиққина бир деҳқон шундай деди-ю. ўрнидан туриб, биз томон юрди.

— Хуш келибсизлар!

— Хуш кўрдик. Рашид оға сиз бўласизми?

— Ҳа, менман.

— Бизни кутаётган эмишсиз, йўлда кимни кўрсак шунақа дейди. Кутаётганингиз ростми?

— Қани, ўтиринглар, ўтиринглар. Кутаётганимиз тўғри-ю, лекин сизларни эмас. Устингиздаги шаҳар кийимини кўриб, сизларни ўшалар деб ўйлашибди. Бирор нарса ичасизларми?

Биттадан айрон сўрадик. Кейин машинамиз йўлда бузилиб қолганлигини, пиёда келаётганимизда дуч келган киши: «Сизларни Рашид оға кутиб ўтирибди», деганини айтдик. Рашид оға қаҳвахонани тўлдириб ўтирган деҳқонларга қараб:

— Биз кутган одамлар булар эмас. Ўтган йили кўрмаганмидингиз уларни?— деди.

— Ҳа, кўрганмиз, кўрсак албатта таниймиз. Булар эмас,— деб жавоб қилди бир неча киши.

— Ўзи нима гап, Рашид оға, кимни кутяпсизлар?

Рашид оға олдимизга бир тугунча келтириб қўйди. Сўнгра уни авайлаб очиб, ичидан тўрт дона бўш сигарет қутиси олди.

— Биз мана шу қутиларнинг эгаларини кутиб ўтирибмиз,— деди у сигарет қутиларини бизга узатар экан.— Омонат нарса бўлгани учун сақлаб қўйибмиз.

Қутиларнинг иккитаси «Ениже», қолганлари эса «Геленжак» ва «Бўғоз ичи» сигаретларидан бўшаган экан. Рашид оға улашаётганида менга теккан «Геленжак» қутисига разм солиб қарасам, аллақандай илон изи ёзувларга, турли-туман белги ва рақамларга кўзим тушди.

— Бу нима ўзи, Рашид оға?— сўрадим чолдан.

— Булар бизнинг арз-додларимиз бўлади.

— Қанақа арз-додлар?

— Бизнинг арз-додларимиз. Ҳозир одат бўлиб қолган, юртда сайлов яқинлашди дегунча барака топкур улуғларимиз қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқоннинг арз-додини эшитадиган бўлиб қолганлар.

Тунов йили шунақа бўлди. Улар қишлоғимизга келиб, кимнинг нима арзи бўлса, айтаверсин, дейишди. Тумонат одам йиғилди. Улар тўрт киши экан, аптамбилдан тушиб келишди. Ичларидан биттаси халойиққа хитоб қилди: «Оғалар, шу вақтгача ҳеч ким сизларнинг арзларингизга қулоқ солмаган эди. Демократия — халқнинг дилига қулоқ солиш деган гап. Шунга кўра, биз бугун ҳузурингизга келдик. Кимнинг дилида нима гапи бўлса, айтаверсин, қулоғимиз сизда».

Мана, сизга арз керак бўлса, деб дилимиздагини тўкиб солдик. Бизлар гапириб турибмиз, улар ёзиб олишяпти.

— Афандим, безгак тинкамизни қуришиб юборди, шундан қутқаринг бизни!— деган эдик, улар дарров ёзиб олишди.

— Ёлғиз ўзим беш синф боласини ўқитиб юрибман, қишлоққа ўқитувчи юборинглар!— Муаллимнинг бу гапини ҳам тўртталаси баробар ёзиб олишди.

Хуллас, улар кетма-кет сигарет тутатиб, биз нима десак, шуни ёзиб олишаверди. «Ҳозирча бунга имкон йўқ, тўхтаб туринглар», деган гапни эшитмадик. Мен ёнимда турган муаллимнинг қулоғига шивирлаб: «Буларга негадир кўнглим чопмаяпти»,— деб кўйдим. Чиндан ҳам кўзимга ғалатиноқ кўринишарди. Нимаики айтмайлик, ҳаммасига бирпасда рози бўлишаверди.

Уларни бир синаб кўрмоқчи бўлдим.

— Илоҳим кам бўлманглар,— дедим уларга қараб,— ҳамма дардларимизни ёзиб олдинглар, раҳмат. Энди охири илтимосимиз бор: қишлоққа поезд йўли тушса девдик.

Сигарет қутисининг орқасига буни ҳам ёзиб қўйишди.

Қош қорайди. Меҳмонлардан иккитаси қўлидаги қутиларни ташлаб юборди. Дарров бориб ердан олдим-да, чўнтакка солдим. Қаҳвахонадан чиқиб кетишаётганида улоқтирилган учинчи қутини ҳам ёнимга солдим. Улар аптамбилга минишди. Физиллаб юриб кетган аптамбил

орқасидан қўл силкиб турувдик, яна аллаёарса улоқтирилганини кўриб қолдим. Югуриб бориб қарасам, сигарет қутиси экан, дарров олдим. Уша тўртта сигарет қутиси шу бўлади. Энди тушунган бўлсангиз керак. Бизнинг жамики арз-додларимиз шу қутиларга ёзилган. Яқинда хабар келди, бу йил ҳам арз тинглагани келишармиш. Шуларни кутиб ётибмиз.

Қутиларни қўлга олдим. «Ениже» қутисининг устига олти марта «Шукрия! Шукрия!», бир марта «Шук» деб ёзилибди. Яна ёнма-ён тушган уч юлдузу, бир қайиқ сурати. Катта ва кичик қилиб бир талай учбурчак ва тўртбурчак шакллари солинган. «Бўғоз ичи» қутисининг устида мана шу ёзувларни кўрдим: «Қайнағамнинг ўртоғи ҳақида илтимос қилиш... Вофибейни дурустроқ ишга жойлаштириб қўйиш... Куёвни Италияга кетаётган делегацияга киритиш... Акс ҳолда, истеъфо беради, деган гапни тарқатиш... Уч юз минг можароси... Раққоса, раққоса» (беш жойда қайтарилган)... Саккизта юрак расми.

«Геленжак» қутисига каттакон кўз сурати солинган бўлиб, ичига қимор соққаси чизилган. «Бўлади, жуда яхши, бўлади, жуда яхши» деган сўзлар гоҳ ёзма, гоҳ босма ҳарфлар билан беш-ўн марта ёзиб қўйилган.

— Ана келишяпти!

— Келишяпти!

Қаҳвахонага жон киргандек бўлди. Унинг олдида тўхтаган машинадан уч киши тушди.

— Марҳабо, оғалар!— деди улардан бири.

— Ассалому алайкум, ватандошлар!— деди иккинчиси.

— Ҳорманг биродарлар!— деди учинчиси.

Деҳқонлар ҳозиргина бизни қандоқ кутиб олишган бўлса, уларни ҳам шу кулги билан қарши олишди.

Келганларнинг иккитаси Рашид оғанинг ёнига, учинчиси нарироқдаги узун курсига ўтирди. Улар ўнг қўлла-

рини кўкракка қўйиб, қаҳвахонадагилар билан бирма-бир сўрашиб чиқишди.

— Утган йилдан бери кўришмадик, қалайсизлар оғалар?— сўради ичида семизроғи.

Ҳамма учун Рашид оға жавоб берди:

— Раҳмат, яхшимиз. Ўзларингиздан сўрасак?

— Биз ҳам яхшимиз. Илгаригидан дурустмиз. Сизлар ҳам илгаригидан дурустга ўхшайсизлар. Ҳаммангиз қувноқ кўринасиз. Илоҳим вақтингиз чоғ бўлаверсин.

— Оғалар! — хитоб қилди уларнинг ичида ёши энг кичиги, — демократия — халқнинг дилига қулоқ солиш демакдир. — У «Геленжак» сигаретини чўнтакдан олиб, лабига қистирди. Қаҳвахоначи оташкуракда унга чўғ тутди. — Биз сизлардан олган илҳом билан ишлаймиз. Мана, яна ҳузурингизга келдик. Ҳеч тортинмай, дилингизда бор гапларни айтаверинг... Сизлар айтган нарсаларга қулоқ солиш бизнинг бурчимиздир. Кўнгилда нима муддао бўлса, барини андиша қилмай айтаверинглар!

Олдинига атроф сув қуйгандек жим бўлди-ю, кейин шивир-шивир гап бошланди.

— Аввало, шу безгак дастидан дод, — гап бошлади тик турган деҳқонлардан бири. — Ёстиғимизни қуриштиб кетяпти. Ботқоқ жойларни қуриштиш керак, дори сепган билан бўлмаяпти.

Учови ҳам бу гапни сигарет қутисига ёзиб олди. Шу пайт Рашид оға ёнидагининг ёзувига тикилди:

— Кечирасиз, афандим, нотўғри ёзиб олганга ўхшайсиз?

«Бўғоз ичи» сигарет қутисини қоралаб ўтирган одам ёзган нарсасини дарров ўчириб ташлади-да, шоша-пиша янгидан чизиқ тортди.

— Нега энди? — сўради «Геленжак» қутисининг эгаси. — Ахир ботқоқнинг қуриштирилиши..

— Дарвоқе, кўзимга янглиш кўринганга ўхшайди, — Рашид оға шу гапни айтди-ю, ёнидаги тугунчани тиззасига қўйиб, ичидан «Геленжак» сигарет қутисини олди, ке-

йин унинг устидагй аЖи-бужй җйзиқларни эгасйга кўрсатди. — Утган йили ҳам безгак деганимизда шунақа ёзган экансиз.

Қаҳвахонада «гур» этиб кулги кўтарилди.

Бошқа бир деҳқон арз қилди:

— Муаллим сўраймиз, қишлоқда муаллим етишмайди.

— Етишмайди! — деди «Ениже» қутисининг эгаси.

— Нотўғри ёздинг, афандим, — деди Рашид оға тугунчадан ўтган йилги «Ениже» қутисини олиб кўрсатиб. — Утган йили муаллимимиз шу ҳақда гапирганда сен «Шукрия! Шукрия!» деб ёзган эдинг.

Меҳмонлар сигарет қутиларини бирин-кетин чўнтакка солишди.

— Овора бўлиб ёзиб ўтирманглар, ҳамма гап бу ерда бор. Манави чизиқлар пабриканики, манави олти тюррак эса поездники бўлади, — деди Рашид оға қўлидаги қутиларни уларга узатар экан. — Манави қути бугун келмаган жанобники.

Бояги семиз одамнинг жаҳли чиқди:

— Булар нимаси?

— Нима бўларди, арз-додлар-да. Аммо сизникими ёки бизникими, бунисини билолмайман.

Улар ўринларидан туриб, чиқиб кетишаётганида чол яна гап қотди:

— Шукриянинг ишини унутманглар. Уч юз минг-а. Тагин бунинг устига, юлдуз билан қайиқнинг расми-я... Ҳамма қаҳвахонадан чиқиб машина томон юрди.

Олдинда бораётган уч кишидан бирини йўтал тутди:

— Сигаретни ташлаш керак.

Иккинчиси унга қўшилди.

— Мениям мазамни қочиряпти.

— Тўғри, ташламаса бўлмайди, зарари тегяпти, — қўшиб қўйди учинчиси.

Учови машинага ўтириб жўнаб қолди. Деҳқонлар эса ҳамон қотиб-қотиб кулишарди.

НАЗОКАТУ НАФОСАТ

Стол тагидан муқоваси кўк, мўъжазгина, усти зарҳал ён дафтарча топиб олдим. Қимники бўлди экан, деган хаёлда ичини очдим. Ия, бу нимаси? Дафтарчанинг биринчи бетига баобрў бир кишининг, жуда ҳам баобрў кишининг турар жойи, телефон номери ёзиб қўйилган. Қани, бу ёғини кўрай-чи! Войбўй, иккинчи бетиди бир эмас, нақ учта шунақа одамнинг номи бор-а. Дафтарни бетма-бет варақлаганим сари ҳайратим ошаверди.

Нега десангиз, мамлакатимизда сиёсат ва давлат тепасида турган нуфузли одамларнинг ҳаммаси дафтарга бирма-бир ёзиб чиқилган экан. Бундоқ қарасам, буларнинг ичида энг кичиги бош директорлик лавозимида. Қизиғи шундаки, номи дафтарга тушган сиёсат арбобларининг ҳаммаси ҳозир ҳокимият тепасида.

Шу топда ўрнимда бошқа одам бўлганида ҳам барибир боши қотиб гаранг бўлиши турган гап эди. Рост-да, казо-казоларимизнинг турар жойи аниқ кўрсатилган, бу дафтарча худди бирор фалокатни бошлаб берадиган бомбага ўхшайди. Буни менинг пайимга тушган бирор одам атайлаб ташлаб кетган бўлса керак. Улуғларимизнинг исму шарифлари битилган бу рўйхат ҳали бошимга қандай кулфатлар солишини аниқ билмасам ҳам шунисига аминманки, уни уйимдаги стол тагига холис ният билан ташлаб кетишмаган. Мени ваҳима босди. Назаримда, шу топда ҳозир эшик дукиллайдими-ю, уйга беформа полициячилар бостириб кириб: «Қани, дафтарни

чўз!» дея менга дўқ уради. Дир-дир қалтираб: «Қанақа дафтар?» деб сўрайдиган бўлсам, уйда тинтув бошлашади, кейин худди ўзлари илгари яшириб қўйгандай бирпасда стол тагидаги дафтарни топиб олишади.

Шундай бўлишига имоним комил. Менинг уйимга дафтарни ташлаб кетган ўша разил одам, албатта полицияга шипшитиб қўйган. Каттакон фитнага мен ҳам аралашиб қолганга ўхшайман.

«Қани, сайра энди! — дейди менга дафтарни топиб олган полициячилар. — Сен нима учун каттадан-кичик ҳамма улуғларимизнинг турар жойларини бу дафтарга ёзиб олгансан? Хўш, сен уларга махсус дафтар очганмисан? Еки товламачилик ҳунаринг борми? Тўғриси айт, ёки уларнинг жонига қасд қилганмисан?

Худоё мушкулимни ўзинг осон қил. Рост, агар шунақа деб қолишса, қўлимдан нима келади? Ҳозироқ дафтарга ўт қўйиб, кулини кўкка совуришим керак!

Мени домига илтирмоқчи бўлган пасткашнинг ўзи ким бўлди экан? Кеча кечқурун учта ошнам уйимга келган эди. Уларнинг қўлидан бунақа иш келмаслигига аминман. Сабаби, бири доцент, иккинчиси университет кутубхонасида хизматчи, учинчиси эса адабиёт ўқитувчиси.

Ваннахонага кириб, дафтарни энди ўтхонага ташлайман деб турган эдим, тўсатдан эшик дукиллаб қолди. Юрак ўйноғида бориб эшикни очган эдим, қарасам, кечаги улфатлардан бири, университет кутубхонасида ишлайдигани келган экан. Холид — йигирма йиллик қадрдон дўстим. Менга ўхшаб у ҳам жуда серташвиш кўринадди.

— Нима гап, нега рангинг қув ўчган? — деб сўради у.

— Ўзинг-чи? Ўзингга нима бўлди?

— Кеча шу ерда дафтарим тушиб қолмабдими?

— Манавими? — қўлимдаги дафтарчани унга кўрсатдим.

— Ҳа, ҳа, худди шунинг ўзи, — деди у дафтарга чанг солиб. — Шунинг ўзи. Йўқолиб қолдим деб ўтакам ёрилди. Шунақаям қўрқиб кетдимки, асти қўявер.

Қўлидан тутиб, уни ишхонамга олиб кирдим.

— Мени ўлдираёздинг-ку, — дедим унга қараб. — Тўғриси айт, бунақа баобрў кишиларнинг турар жойи сенга нимага керак бўлиб қолди?

Бу гал у ҳайрон бўлди:

— Ия, ҳали сен бунақа дафтарча тутмаганмисан?

— Йўқ.

— Ана холос, шу ҳам иш бўлдими. Мени дўстим десаңг, сен ҳам шунақа қил. Бунақа адреслар нимага кераклигини мен сенга ҳозир тушунтириб бераман. Мана, қулоқ сол:

— Бир вақтлари мен авторучка жинниси бўлиб қолган эдим. Гоҳ ўзим дўкондан сотиб оламан, гоҳ ўртоқларим менга совға қилишади. Бир пайт ёнимда ўн бештача ручка йиғилиб қолибди. Ўша кезлари Германиядан бир шоир ошнам келган эди, шунини йўқлаб меҳмонхонага бордим. У ҳам ручка жинниси эканлигини билиб, кетар чоғимда бир дона авторучка тақдим қилди. Меҳмонхонадан чиқиб муюлишга бурилган эдим, чидаб туrolмадим, ручкасини бир кўрай дедим. Ўзинг яхши биласан, мен ҳамини ёнимда лупа олиб юраман. Перони шу лупага солиб кўрган эдим, кўзимга қалинроқ ёзадиганга ўхшади. Ён дафтарчамни олдим-да, перони синиб кўриш учун дастлаб миямга келган сўзларни ёздим. «Назокату нафосат». Ҳа, майли, сал қалинроқ ёзар экан, уйга келиб қум қоғоз билан ишқаласам уни ингичка бўлар, деб ўйладим. Яна бир кўрмоқчи бўлиб қўлимга лупа олганимни биламан — икки елкамга икки қўл тушди:

— Нима қилипсан?

— Менми? Ўзим, шундай, авторучкани кўраётган эдим.

— Шунақами? Ручка кўряпман дегин. Қани, ўзини қаерда ишлайсан?

— Мен университетда... — гапим бўғзимда қолди.

— О, профессорман денг. Ҳали сиз профессор бўлдингизми? Ҳўв ўша профессор бўлган сени! Мана сенга профессор...

Биттаси чап биқинимга бир мушт туширди:

— Қани юр, талмовсирама!

— Бу қанақа гап, жаноблар... Бирон англашилмовчилик бўлганга ўхшайди!

Ўнг биқинимга яна бир мушт тушган эди, юришга мажбур бўлдим. Қани юрмай ҳам кўр-чи!

Полиция участкасига олиб келишди. Кейин тепибсуриб бир хонага қамаб қўйишди. Тоза кутиб ўтирдим, олдимга ҳеч ким кирмади. Бир пайт аллаким эшикни очиб:

— Ерга ўтир! — деб дўқ урди.

— Утиролмайман, тақсир!

— Ҳа, ҳа, ҳали ўтиролмайсанми? Вой профессор бўлган сени... Қани ағдар чўнтақларингни!

Чўнтакдаги бор нарсани чиқариб столга қўйдим: ўн тўрт дона авторучка, иккита китобча, битта ён дафтар, бир дона лупа билан иккита қум қоғоз чиқди.

— Бу нима? — сўради у авторучкаларга ишора қилиб.

— Буми? Авторучка!

— Ҳм, авторучка дегин! Вой профессор бўлган сени...

Мен профессор эмасман, университет кутубхонасида оддий хизматчи бўлиб ишлайман, дегим келди-ю, қани энди оғиз очирса. Столдан лупани олди:

— Ҳўш, манави нима?

— Лупа...

— Лупа дегин... Вой профессор бўлган сени...

Яна уч киши ичкари кирди. Тўрттови бир бўлиб столдаги нарсаларни синчиклаб кўздан кечирипти. Улардан бири қум қоғозни қўлига олиб сўради:

— Бу нима?

— Қум қоғоз.

— Бу қанақа қум қоғоз ўзи? Сип-силлиқ-ку... Бизни лақиллатмоқчимисан?

— Ўзи шунақа, махсус силлиқ ишланган.

— Қиҳ, қиҳ... Силлиқ қоғоз дегин! Вой профессор бўлган сени...

Елкамга бир мушт тушди. Бундоқ қарасам, аҳвол тобора чатоқлашиб кетяпти.

— Жаноблар, — дедим уларга қараб, — бу ерда бирор англашилмовчилик борга ўхшайди... Мени бу ерга нима сабабдан олиб келганингизни билмайману, лекин бутун университет, ҳамма журналистлар қандай одам-лигимни яхши билишади. Менга бундай муомала қилишингиз яхши эмас.

Ён дафтаримни титкилаб турган одам бақириб берди:

— Учир овозингни!

Кейин тўсатдан кўзи чақнаб кетди:

— Манави нима?

У авторучкани синаб кўриш учун ёзилган бояги «Назокату нафосат» деган сўзларга ишора қилаётган эди.

— Нима бўларди, «назокату нафосат».

— Назокату нафосат?

— Ҳа, «назокату нафосат!»

— Бунинг маъноси нима?

— Ҳеч нима...

— Ҳеч нима бўлса нега ёздинг?

— Перони синаб кўрмоқчи бўлган эдим...

— Шунақами ҳали! Хўш, унақа бўлса нима учун келиб-келиб шу сўзларни ёзасан? Гапир!

Тўғрисини айтсам, бу ҳақда ўйламаган эдим.

— Билмадим, калламга шу келувди, ёздим-қўйдим.

— Хўш! Назокату нафосат-а! Вой профессор бўлган сени... Назокату нафосат нималигини кўрсатиб қўямиз

сенга! Ҳали каллангизга шу келдимиз? Бошқаси топилмабди-да, а?

Бири машинистканинг ёнига келиб протокол ёздирга бошлади. Мени даҳшат босди. «Назокату нафосат» дегани бирор жосуслар ташкилотининг шартли белгиси бўлиб чиқса-я? Ун тўрт донга авторучка, ён дафтар, лупа, иккита китоб, қум қоғоз, бунинг устига «назокату нафосат» деган ёзув. Буларни кўрган ҳар қанақа одам ҳам шубҳага тушиши мумкин. Энди нима қилсамикин? Протокол бўлса шигиллаб ёзиляпти, ён дафтарим ҳали титкилаб бўлингани йўқ. Шу пайт дафтарни ковлаштириб ўтирган одам таққа тўхтади. Сўнгра ўзи кўраётган варақни ёнидаги шерикларига тутди. Урталарида пичир-пичир гап бошланиб, бир нимани келишиб олишди. Ҳеч кутилмаганда бирпасда вазият ўзгарди. Ҳалиги одам ён дафтарчага ёзилган бир адресни менга кўрсата туриб сўради:

— Айбга буюрмайсиз, бейафандим, бу киши сизга ким бўладилар?

— Синфдош ўртоғим бўлади, — дедим. — Тунов кунни учрашиб қолган эдик, қўярда-қўймай мени ресторанга олиб борди. Кета туриб уй адресини берган эди, шу дафтарга ёзиб олдим.

Тўғриси ҳам шу. Кўпдан кўрмаган ўртоғим билан учрашиб қолганим рост. Ҳаттоки мен унинг бош директор бўлиб ишлашидан ҳам беҳабар эдим.

У истиҳола аралаш кулган бўлди:

— Буни қаранг-а, демак, бош директор ўзларининг яқин ўртоқлари бўларкан-да.

— Ҳа, шунақа. Бирга ўқиганмиз, мактабда биз уни Риза тиртиқ деб чақирардик.

— Жуда хурсандман, бейафандим. Ия, ия, нега тикка туриб қолдингиз? Қани, марҳамат, ўтирсинлар!

Кейин шерикларидан сўради:

— Бейафандимни бу ерга нега олиб келдиларинг?

У сўроғига жавоб кутмай, яна менга мурожаат қилди:

— Қани, марҳамат қилинг, бейафандим!

Яхшилаб жиҳозланган хонага ўтдик. Эшикдан олдин мен, кетимдан улар киришди.

— Бугун ҳаво жудаям дим бўлди-я, — деди улардан бири менга кўз қирини ташлаб. — Жанобларига газоз¹ буюрайликми?

— Йўғ-э...

Газоз олиб келинди. Хонада икки киши қолдик.

Ёлғиз қолгач, у мендан сўради:

— Афандим, биз томонга ташриф буюрганларининг боиси нима? Бирор амри фармонлари борми бизга?

Ё тавба! Амри фармон дегани нимаси? Мени бу ерга уриб-сўкиб судраб келган шуларнинг ўзи эмасми?

Бу томонга мушт ва тепки зарби билан келганлигимни айтсам, ҳозир кўрсатилаётган илтифот олдида ҳурматсизлик бўлади. Шунинг учун бошқача жавоб бердим:

— Ўзларининг ҳол-аҳволларини бир сўраб ўтай деган эдим.

— О, миннатдорман, афандим, ғоят миннатдорман. Бошим осмонга етди. Биз учун катта бахт бу.

Вазият яхшиланди. Яна бирор ишқал чиқишини кутмай, иссиғида жўнаб қолганим маъқул. Шунини ўйлаб, кетишга рухсат сўрадим:

— Бейафандим, энди менга рухсат берсангиз.

У ўрнидан туриб, мени эшиккача кузатиб қўйди. Шу жойдан тезроқ чиқиб кетай деган мақсадда қадамни тезлатдим. Авторучкаларни, дафтарча билан лупани сўрай десам, бояги англашилмовчиликни эслатган бўлман. Айб бўлади!

— Бейафандим! Бейафандим! Профессор ҳазратлари! Буюмларингизни эсдан чиқарибсиз!

¹ Газоз — газли ширин сув.

Боягилардан бири ручка, қум қоғоз, лупа ва ён дафтарчани кўтариб орқамдан югуриб келди.

— Бир нарсани сўрамоқчи эдим, бош директор чиндан ҳам жанобларига ўртоқ бўладими?

— Ҳа, албатта! — жавоб бердим. — Нега суриштириб қолдингиз?

— Шунчаки... Ҳозир, биласизми, бир одат пайдо бўлган. Ҳар хил бўлмағур одамлар улуғларимизнинг исми билан турар жойини ён дафтарга ёзиб қўйишади, кейин ишқал чиқиб қолса, «бу менинг ўртоғим бўлади» деб сувдан қуруқ чиқиб кетишади. Тушундингизми? Биз бўлсак бу гап тўғри ё нотўғри эканлигини билмаймиз. Демак, сиз у киши билан чиндан ўртоқсиз-а?

— Ҳа, у менинг чиндан ўртоғим бўлади.

У менга бир парча қоғоз узатди...

— Бейафандим, ўзим ҳақимда икки оғиз сўз қоралаб қўювдим. Агар бош директор жанобларинг яна бир учратиб қолсангиз...

Холид воқеани гапириб бўлгач, қўшиб қўйди:

— Уша кундан буён мен улуғларимиздан қайси бирининг турар жойини эшитиб қолсам, шу дафтарга ёзиб қўядиган бўлдим. Кеча дафтарни йўқотиб қўйдимми, деб роса қўрқиб кетдим. Бу ердаги адреслар мол-мулкни, ҳаётни суғурта қилиш билан тенг. Биродар, сен ҳам албатта шунақа дафтар тутиб ол. Лекин бир нарсага эҳтиёт бўл: дафтарга ёзилган одамлардан бирортаси истеъфога чиқиб кетса, дарров унинг номини ўчириб ташла. Акс ҳолда, бошинг балога қолади. Демак, сен улуғ одамларимизни дафтарга ёзиб юриш одатидан беҳабар экансан-да...

— Ҳеч эшитмаган эдим.

— Лекин кўп нарсани бой берибсан, ошнам. Ҳозир шунақа замон. Ҳар бир киши ҳар эҳтимолга қарши ёнида мана шунақа дафтарча олиб юриши керак. Остона ҳатлаб кўчага чиққанингда бошингга қанақа бало тушишини олдиндан билиб бўладими? Қадимда одамлар ка-

салдан, ёмон кўздан сақласин деб ёнларнда дуо битилган тумор олиб юришарди... Ҳозир эса бунинг ўрнига мана шу адресли дафтарчалар чиққан. Дафтар бўлганда ҳам нафаси ўткир дафтар!

ҲАЗИЛКАШ ОДАМЛАР

«Ҳаёт — аччиқ нарса, жаноблар. Ҳаёт — тиканли йўл. Ҳаёт...» Ана шунақа чуқур маъноли гаплар ёзилган учта дафтарим бор. Буларнинг ҳаммаси ҳаёт фалсафаси билан тўла.

«Ҳаёт — бу турган-битгани уқубат демакдир. Ҳаёт — бу зўр машаққат билан чиқиладиган чўққи демакдир. Ҳаёт — бу орқасига қайтмайдиган оқар сув демакдир». Сўнгги дафтаримнинг сўнгги бетига «Ҳаёт нима ўзи?» деб ёзиб қўйдим.

Боя айтганимдай, ҳаёт — бу аччиқ нарса, жаноблар. Ишонмасангиз, мана мен ҳикоя қилиб берай, сиз ҳукм чиқаринг.

Мен ишсиз лақиллаб юрган эдим. Йўқ, отамдан катта мерос қолгани учун эмас, балки қидиравериш иш тополмаганим учун бекор эдим. Бу ёғини сўрасангиз, икки кундан бери фақат ҳаво ва сув билан тирикман. Шу аҳволда бир боққа кириб, ҳаёт ҳақида чуқур фикр суриб ўтирибман. Енимда ўтирган одам қўлидаги газетасини ўқиб бўлиб, саккиз буклаб чўнтагига тикаётган эди, сўраб олдим. Дарров эълонлар бўлимига кўз югуртирдим. Бир жойда эркак ва аёллар ишга қабул қилиниши ҳақидаги эълонни ўқидиму, баданимга қон югурди. Газетани эгасига қайтариб бердим. Вақтни бой бермаслик керак. Охирги кучимни тўплаб ўрнимдан турдим-да, ўша кўрсатилган жойни излаб кетдим. Мана, шаҳарнинг савдо маҳкамалари жойлашган катта бинонинг бешинчи

қавати. Ҳар хил таъналардан қўрқиб лифтга ўтирмай, зинадан чиқдим. Газетада кўрсатилган 18-хона олдида турибман. Одам кўп. Хонага кириб кетаётганларнинг юзида аллақандай умид порласа, ичкаридан қайтиб чиқаётганлар гамгин, ғариб кўринади.

Иш ваъда қилган одамларнинг олдига тетик кирай, деган мақсадда анча нафасимни ростлаб олдим. Кейин мен ҳам бошқаларга ўхшаб хонага кирдим.

— Газетадаги эълонни ўқиган эдим, — дея мурожаат қилдим кўринишидан эшикбонга ўхшаган одамга.

— Ичкари кириб кутиб тур, — деди у.

Хонада қатор курсилар қўйилган. Буларда олти аёл ва саккиз эркак ўтирибди, менга ўхшаган тўрт киши тика турибди. Кўриниши ўзимга ўхшаган бир одамдан сўрадим:

— Ўзи нима иш экан?

— Билолмадим, навбат билан ичкарига чақириб туришибди. Бирини ўн минутда, бирини ярим соатда бўшаб чиқяпти. Нима учундир ҳаммаси ҳам ичкаридан дарғазаб бўлиб чиқяпти.

Айтгани келди. Шу пайт эшик тарақлаб очилди-ю, ичкаридан башараси лавлагидек қизариб кетган семиз бир одам сўкиниб чиқди. У: «Беҳаёлар, ифлослар!» деганича югуриб ташқарига чиқиб кетди.

— Ҳар ҳолда ишга қабул қилишмагани учун жаҳли чиққан бўлса керак, — деб ўзимни юпатдим.

Ёнимда турган одам гапимга қўшилди:

— Шунақага ўхшайди, ҳаммасининг хуноби ошиб чиқяпти.

— Навбат кимники? — деб сўради эшикбон.

Юзига қалин упу сурган, олифта бир жувон «меники» деди-ю, лапанглаб хонага кириб кетди.

— Қизиқ, ичкарида нима қилишаётган экан? — сўрадим навбат кутиб турганларнинг биридан.

— Менимча, имтиҳон қилишаётган бўлса керак, — деб жавоб берди у.

Мактабда ўқиган нарсаларимни эслай бошладим. Бу ер савдо маҳкамаси бўлганлиги учун биринчи навбатда арифметикадан сўрашса керак. Миямда карра жадвални қайтариб чиқдим. Шундан кейин процент чиқариш ва нарх чегириш йўлларини ўйлаб турган эдим, ичкаридан бояги аёлнинг бақиргани эшитилиб қолди. Шу пайт эшик қарсиллаб очилди-ю, у ташқарига отилиб чиқди.

— Номуссизлар! Виддонсизлар! — дея бақирганича у ҳам хонадан югуриб чиқиб кетди.

Очиқ эшикдан бир гала эркак кишининг қий-чуви қулоққа чалинди.

— Нима гап ўзи, бу жувонга бирор нарса қилишдими? — деб ёнимдагидан сўрадим.

— Унақа бўлмаса керак. Агар бирор гап бўлганида бунчалик додлаб чиқмасди. Эҳтимол, қийинроқ бир савол тушгандир.

— Шундай бўлса керак, — гапга аралашди тикка турган йигит, — жавобга кучи етмаган кўринади.

— Эркак кишилар ҳам додлаб чиқяпти-ку, биродар, — унга қараб деди бошқа бири.

— Қимнинг навбати?

Ҳозиргина гапга аралашган йигит кириб кетди.

Мен яна процент чиқариш йўлларини эслаб турган эдим, «бу қандай бемаънилик!» деганича у ҳам югуриб ташқарига чиқиб кетди.

— Бу йигит ҳам бояги жувонга ўхшаб жавоб беролмабди-да! — деди ёнимдаги одам.

Мендан кейин яна тўрт киши навбатга турган. Келувчиларнинг кети кўринмайди. Навбати билан ичкари кирганлар эса терлаб-пишган, қизариб-бўзарган ҳолда чиқиб кетмоқда. Мен битта-битта одам қўйиб, дарров кўздан ғойиб бўлиб қолаётган эшикбонни тўхтатиб сўрадим:

— Қирган одамларни ичкарида нима қилишяпти?

У тиржайиб туриб:

— Синаб кўришяпти! — деди-да, яна кўздан ғойиб бўлди.

Мана, навбат кутиб турган бир кампир билан чол ҳам дод солиб чиқиб кетди. Қия очилган эшикдан яна қийқириқ, кулги эшитилди. Иш истаб келганлар сўкиниб, фарёд чекиб ташқарига чиқиб кетаверган сари ичимда суюнаман: нега деганда, рақибларим камайиб, менинг умидим ошиб боряпти. Лекин бир томондан, ичкарида нима воқеа рўй бераётганлигини ўйлаб, вужудимни қалтироқ босади. Тўғрисини айтсам, агар икки кундан буён оч бўлмаганимда, ҳозир шу ишини ҳам, шу синов-пиновини ҳам ташлаб кетардим. Зора омадим келиб, ишга олинсам, деган умиддаман. Навбатда мендан олдин турган чол киши ичкаридан ранги оппоқ оқариб чиқди. Бошқаларга ўхшаб бақиргани унда мажол қолмаган эди.

— Нима гап экан ўзи, амаки? — деб сўрадим.

— Э сўрамай. қўя қол, ўзинг кўрсанг биласан! — зўрға жавоб берди у.

— Қимнинг навбати?

Миқ этмадим.

— Сизнинг навбатингиз-ку, — менга қараб деди орқамда турган одам.

— Сиз кира қолинг, мен унча шошилаётганим йўқ. — дедим.

— Йўқ, йўқ, бировнинг навбати менга керак эмас! — эътироз билдирди у.

Трамвай ё автобус бўлганида бу хумпар навбатини кутмай уриб-суриб чиқиб олган бўларди-я.

— Илтимос қиламан, кира қолинг.

— Йўқ, олдин сиз киринг.

Эшикбон орқамдан итариб юборди-да, эшикни ёпди.

«Э, парвардигор, ишқилиб, ўзинг шарманда қилма! Узингга ишондим! Ишқилиб, шу тажриба ё имтиҳондан бир қутулиб олай, мен ҳам бу дунёда ишлик бўлай!» — дея кўнглимдан ўтказдим.

Қорним очлигиданми, ниҳоятда қўрқиб кетганимданми, ҳар ҳолда, кўзим тиниб кетяпти. Олазарак бўлиб атрофимга қарадим: яхши жиҳозланган, катта хона. Бу ерда ўтирган одамлар қийқириқ отиб кулишади, кулгидан намланган кўзларини дам-бадам артиб туришади. Санагани имкон бўлмади-ю, лекин ўн чоғлик одам бор. Улар бу ердан ҳозиргина чиқиб кетган одамни масхара қилиб кулишаётган экан. Ҳаммаси ҳам қорин қўйган, семиз бўлгани учун кулги уларга ярашар экан. Тепаси тошойнади стол олдида ўтирган одамга яқинлашдим.

— Ҳазилга тобингиз қалай? — Унинг менга берган биринчи саволи шу бўлди.

Ишга олиниш учун нима деб жавоб бериш керак? Хонадагиларга бирма-бир қараб чиқдим. Уларнинг орасида менга ўхшагани йўқ. Ҳаммаси ҳам яхши кийинган, ҳаммаси ҳам семиз, ҳаммасининг ҳам юзидан қон чак-чак томиб турибди. «Ҳар ҳолда булар ҳазилни ёқтирса керак» деган ҳаёлда зўраки кулги билан жавоб бердим:

— Ҳазилни жуда ёқтираман. Ҳазил деса ўлиб қоламан! Ахир ким ҳазилни севмайди дейсиз!

— Агар ҳазилни яхши кўрсанг, мана шу курсига ўтир, — деди у.

Қорним очлигидан оёқда туришга мажол қолмаган бўлса ҳам, ҳурматини жойига қўйиш учун:

— Зарари йўқ, афандим, мен тикка туравераман, — дея жавоб қилдим.

— Йўқ, униси кетмайди. Агар ҳазилни маъқул кўрсанг, шу курсига ўтирасан.

Курсида нима гап бўларди, дедиму гап қайтармаслик учун ўтирдим.

— Раҳмат, афандим.

— Йўқ, йўқ, у ерга эмас, манави курсига ўтир.

Айтганини қилдим.

— Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси ҳазилкаш одамлар.

— Жуда соз, афандим, Каминангиз ҳам ҳазилни жуда яхши кўради.

У мен билан у-бу ҳақда гаплаша бошлади. Берган саволларига одоб билан жавоб қайтариб турдим. Жавоб беряпману, аъзойи баданим ғалати бўлиб кетяпти. Ростини айтсам, тагим қизиб кетяпти. Худди лахча чўр устида ўтирганга ўхшайман. Ё раббий, нима гап ўзи? Нима бало, касал бўлиб қолдимми? Ундоғ десам, иситма дегани одамнинг тагидан эмас, бошидан чиқади-ку... Нима қиларимни билмай, тўлғанаман, ўзимни гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга ташлайман, лекин фойдаси йўқ. Мен ўтирган жойимда бесаранжом бўлган сари улар хандон отиб кулишади. Иложим қанча, улар кулгини яхши кўрадиган одамлар, қолаверса, менинг аҳволимдан кулмай бўладими ўзи.. Ўзим не азобдаману, лекин улар билан бирга кулишаман. Тагимдан шундай ўт пуркаяптики, гўё ҳозир жизғанақ бўлиб куйиб кетадиганга ўхшайман.

— Сизга нима, бўлди, тобингиз қочдимми? — сўради қаршимда ўтирган одам.

Бетобман десам, ишга олишмаслиги мумкин.

— Йўқ, соғлигим жойида, жуда саломатман.

— Нега бўлмаса бесаранжом кўринасиз?

Уларнинг қийқириғи авжга чиққан.

— Кечирасиз, чипқон чиққан эди, — дедим шу баҳонани топиб. — Рухсат этсангиз, мен тикка турсам.

Улар кулгидан ичаклари узиладигандай. Менинг эса аъзойи баданимдан дув-дув тер тўкилади. Пешанам жиққа ҳўл бўлиб кетган экан, уни артиб ўрнимдан турдим. Бу ерда маймун ўйнатяпманми, нега куласизлар, дея уларга бақриб бермоқчи бўлдим, лекин ўзимни босиб қолдим: ҳар қолда булар ҳазилкаш одамлар, шундоқ дейдиган бўлсам, мени ишга олмасликлари мумкин.

Стул олдида ўтирган киши тугмачани босиб, хизматкорни чақирди:

— Афандимга бир стакан чой келтир!

Буни эшитиб суюниб кетдим. Бундан чиқди, мен

уларга маъқул тушибман-да. Очликдан қорним ғулду-райди. Иссиқ чой ичсам эҳтимол босилар.

Хизматкор бир стакан чой келтирди. Мен тикка турганимча қўлидаги стаканни олиб, ичига икки чақмоқ қанд ташлаган эдим, чой бирдан вишиллаб кўпириб кетди. Қўрқиб кетганимдан жон ҳолатда стаканни отиб юбордим. Қийим-бошим кўпикка беланди, қўлларим куйди. Айб менда бўлса керак, қўполлигим қурсин. Хонадагилар энди қаҳқаҳа отиб кулишарди.

— Анави эшикни очиб, ичкари кирсанг, стол устида битта папка ётибди. Шунини бу ёққа олиб чиқ, — деб менга буюрди улардан бири.

У айтган эшикни очиб, қараган эдим, кўзимга ҳеч нарса кўринмади. Энди нима қилай, йўқ десам, буйруқни бажармаган бўламан-ку.

— Ҳеч нарса йўқ-ку, афандим, — дедим қўрқа-писа.

— Ҳа, майли, бу ёқда экан, келавер, — деди у ҳамон ўзини кулгидан тўхтата олмай.

Айтганини қилиб, олдига келган эдим, яна буюрди:

— Эшикни очиб келибсан, бор, ёпиб қўй!

Эшикни ёпиб келдим. Энди бошқа киши мени саволга тута бошлади. Лекин жавобни ўрнига қўёлмай қолдим — бирдан акса бошланса бўладими. Ҳеч тўхтамай акса ураман-а.

— Отингиз нима?

— Отим... Ап-ап-апшу... Меҳ-меҳ-ап-ап... апшу... Меҳмед.

Улар қийқириб кулишади. Менга нима бало бўлди экан-а? Қирқ ёшга кириб, энди иш топай деб турганимда ё тагим аланга олади, ё қўполлик қилиб чой тўкаман, ё бўлмаса акса тутади-я!

— Неча ёшдасиз?

— Қир... қир... апшу! Қирқ бирда! Апшу!

Кулгидан ўлаёзишди.

Биттасининг раҳми келиб:

— Бориб анави жўмрақдан юзингни ювиб кел, — деди.

Жўмракда юзимни ювиб олдим, лекин барибир ўзимга келолмадим. Бу гал нима учундир кўзим ёшлана бошлади. Кўзим ёшланияпти эмас, тўғридан-тўғри ҳўнг-ҳўнг йиғлаяпман. Ҳайронман, ҳеч бунақа бўлмаган эдим. Қорним очганидан бўлса керак, деб ҳам ўйладим. «Бўлди энди, буларнинг олдида роса шармандам чиқди. Бир ерда тинч ўтиролмайдиган, дам акса уриб, дам кўз ёши оқизадиган бунақа лапашанг одамни ишга олишармиди» деган хаёл миямдан кетмайди.

— Нега йиғлаяпсиз?

— Менми? Ўзим, шундай.. Онам раҳматлик...

Қийқириб кулишди. Худоё тавба, ўзим ҳам роса йиғлаяпман-а. Биттаси ўрнидан туриб шкафдан шиша-чада алланима олди:

— Мана бундан озгина ҳидланг, димоғингиз очилади.

Кафтимга қуйган нарсасидан ҳидлаб, чуқур нафас олдим. Асабни юпатадиган нарсага ўхшайди. Уҳ, димоғим сал очилди-я. Бугун ўзи менга бир бало бўлганга ўхшайди. Буни қаранг, энди ҳиқичоқ тутса бўладими. Ҳиқ-ҳиқ-ҳиқ... Булар мени жинни деб ўйлашса керак... Ҳа-да, дам йиғласам, дам аксирсам, дам ҳиқиллаб турсам. Мени ҳайдаб чиқаришмаганларига ҳайронман.

— Илгари нима иш қилардингиз?

Жавобга йўл бўлсин!

— Илгари... Ҳиқ... бў... ҳиқ... бўёқчилик... ҳиқ...

— Бўлди-бўлди, бас қил! — дея қотиб-қотиб кулишади.

— Манави шкафни оч!

Шкафни очганимни биламан, бир нарса замбарак отилгандай гумбурлаб берди. Қўрқиб кетганимдан ерга ағанаб тушдим. Омад юришмаса, шунақа бўларкан-да. Мана энди, ишдан ҳам қуруқ қолдим.

Хонадаги одамларнинг ичида биттаси жуда ҳам сўлақмон экан, ўша стол устидаги чангни мен томонга пуфлаб юборди. Кейин қиқирлаб мендан сўради:

— Нега ҳадеб қашинаверасиз?

— Худо ҳаққи, ифлос эмасман, кеча ҳаммомга тушган эдим, лекин нима учундир эгим қичишиб кетяпти.

Нима бало, бургами десам, ҳеч бургага ўхшамайди, ахир бурга одамнинг бир жойини қичитади-ку. Менинг эса ҳамма ёғим қичишиб кетяпти.

Уларнинг кексароғи савол берди:

— Маълумотингиз қандай?

— Университетнинг адабиёт факультетини тамомлаганман.

У қулоғини оғзимга яқин келтириб айтди:

— Қаттиқроқ гапиринг, қулоғим оғирроқ.

Қулоғи оғир кишилар тутадиган асбоби бор экан. Қирт-қирт қашиниб туриб, жавоб бердим:

— Адабиёт факультетини...

— А?

Лабларимни қулоғидаги асбобга қўйиб, «адабиёт» деганимни биламан, бирдан асбобдан сув отилиб чиқса бўладими. Эсанкираганимдан таппа ерга йиқилдим. Бир томондан қорним таталаб кетяпти.

Улар ҳам ерда думалаб-думалаб кулишади. Тутқаноғи тутган одамдай анча вақтгача ерда типирчилаб ётгач, ўринларидан туришди. Қулги тўхтади. Ҳаммаси жиддий. Ҳазил тугаган кўринади.

— Офарин сенга, — менга қараб деди улардан бири, — синовга яхши чидадинг. Сендан олдин қирқтача одам келди, лекин биттаси ҳам охиригача туриш беролмади. Ҳатто биринчи синовда ҳам қочиб кетганлар бўлди.

— Тушунмадим, бейафандим, мен қандай синовга чидадим?

— Америкада ҳазил учун қўлланадиган дорилар ишлаб чиқарадиган фабрика бор. Уша фабрика бизга баъзи бир дориларни юборган эди.

— Хўш?

— Бу дориларнинг баъзилари хатарли бўлади. Шунинг учун уларни олдин синаб кўрмоқчи бўлган эдик.

Кейин ўзаро гаплашиб кетишди:

— Америкада шунақа моллар сотиладиган ўн мингта магазин бор экан.

— Тўғри... Йилига йигирма миллион доллардан кўпроққа мол чиқаришаркан.

— Фабрика бизга эллик хил дори таклиф этяпти.

— Бошқа хилларидан ҳам олаверайлик. Катта пул ишлаб оламиз. Нега деганда, халқимиз америкаликларга қараганда кўпроқ ҳазилкаш. Биз ҳазилни яхши кўрадиган одамлармиз.

Уларнинг кексароғи секретарга ўхшаган бир кишига буюрди:

— Қани, ёз бўлмаса. Тагни қиздирадиган пластинкадан икки минг дона, қичитқи порошогидан ўн минг қути, ҳиқичоқ тутқазадиган атирдан беш юз қути, карларнинг асбобидан беш миллион дона, кўзни ачиштирадиган сувдан йигирма минг шиша, кўпирадиган қанддан беш тонна, пақ-пақ пистондан ўттиз минг қути. Ҳаммасини ёзиб юбор, дарров жўнатишсин.

Мени мақташганига қараганда ишга олинган кўри-наман. Лекин тўғрисини айтсам, нима қилишга ҳайронман. Улар гап билан бўлиб мени унутиб қўйишди.

— Бейафандим,— дедим мен билан кўпроқ мулоқот қилган кишига қараб,— ишга олиндимми энди?

— Ия, сени эсдан чиқариб қўйибмиз-ку,— деди у.— Ҳа, иш қидириб келганларнинг ичида энг чидамлиги сен бўлдинг. Сени ишга қабул қилдик.

Кейин у секретарига ўгирилди:

— Бухгалтерга айт, бу кишига кассадан икки ярим лира олиб берсин.

Яна менга қараб қўшиб қўйди:

— Бизнинг ширкатимиз ҳар ойда Америкадан шунақа дорилар олиб туради. Сиз ҳар ойнинг учинчи куни келиб турсангиз бўлади. Янги олган дориларимизни си-

наб берасиз, икки ярим лира хизмат ҳақингизни олаверасиз. Ёддан чиқарманг, ҳар ойнинг учинчи куни.

Ҳи-ҳилаб кулдим. У ҳам тиржайди.

— Жуда ҳазилкаш одам экансиз. Мен ҳам ҳазилни яхши кўраман.

Мен куляпман. У куляпти.

Очлик азобидан оёқда зўрға турган бўлсам ҳам, бор кучимни йиғиб баччағарнинг қоқ бурнига бир мушт туширган эдим, орқаси билан ағдарилиб тушди. Бурни қонаб кетди. Бошқалари эсанкираб қолди.

— Сиз билан сал ҳазиллашмоқчи эдим, — дедим унга қараб.

— Ҳе, ҳазилинг қурсин... Бунақа ҳазилни одам эмас, эшак қилади.

— Нима қилай, ахир биз камбағал бўлсак. Қўлимизга тегадиган икки ярим лирага ҳазил дориларингизни олишга қурбимиз етмайди. Ахир сиздек одамга ҳазил қилмай бўладими? Бизнинг дорисиз ҳазилимиз шунақа бўлади.

Эшикни шартта ёпиб чиқиб кетдим. Тўғри уйга бордим. Ҳаёт фалсафаси билан тўлган дафтаримни очиб, унинг сўнгги бетига шу сўзларни ёзиб қўйдим: «Ҳаёт — бу аччиқ ҳазил демакдир!»

ОРКЕСТР ОДАМ

Дунёда шундай одамлар борки, уларнинг ҳар бир бармоғида биттадан ҳунар бўлади. Бизга ўхшаш мулла қуруқларнинг бўлса ўнта бармоғида ўнта тирноқдан бошқа нарсаси йўқ. Дарвоқе, менинг қўлимдан ҳам бир ҳунар келади: одам кўп жойга тушиб қолсам, дарров қўлимни ишга солиб, атрофимдаги хотинларни эт-бетидан чимчилаб оламан. Лекин бу ҳунарим ҳозирча фақат менга шапалоқ ейшдан бошқага ярамай турибди, холос.

Менинг санъатим тилим билан бурнимга жойлашган. Сабабини сўрасангиз, димоғда хиргойи қилиб, бурундан чиқарсам, одамлар сурнай чалапти, деб ўйлашади. Кейин тилни такиллапти, унга оёқни жўр қилсам, нақ ноғора овозининг ўзи бўлади.

Лекин бурунни сурнай-ю, оғизни ноғора қилиб чалиб юрган билан тирикчилик ўтмас экан. Одамлар музикани яхши тушунавермаслиги, дидининг пастлиги учун мен ўз қадрини топмаган санъаткорга ўхшаб кўпинча оч қоламан.

Эҳ-ҳа, бир бурда нон топаман деб озмунча сарсон бўлдимми?

Қаерга бормай, мендан:

— Қўлингдан нима иш келади? — деб сўрашади.

Ҳаммага ўхшаб:

— Нима иш бўлса шунини қилавераман! — деб айтолмасам нима қилай?

Ҳар кимнинг ўзига яраша касб-кори бўлиши керак. Лекин менга қолса ҳар бир киши ўзига ярашадиган иш ни қилиши лозим. Модомики, менга бурунда сурнай чалиш санъати насиб бўлган экан, шуни қилишим керак-да.

Аmmo мен: «Жаноблар, менинг қўлимдан бурунда сурнай чалиш келади», — деб гап бошлашим биланоқ, «гур» этиб кулги кўтарилади, ҳамма мени калака қила бошлайди.

Шунда мен:

— Рухсат этинг, бир чалиб берай, ёқмаса йўлимни берасиз! — дейман.

— Қани, нағмангни эшитсак эшита қолайлик! — дейишади улар.

Куйнинг даромад қисмини бошлайман. Дам-бадам «ноғора» чаламан. Бунни кўриб, уларнинг оғзи очилиб қолади. Сизга ёлғон, менга чину, лекин мутлақо тишининг оқини кўрсатмайдиган не-не баобрў кишилар ҳам бунақа пайтларда қизишиб кетиб, ечиниб ташлайдиларда, қорин ўйинига тушиб кетадилар.

Мен чалиб берган «Сурнай навоси»дан кейин нима бўлишини айтиб берайми?

— Вой-бў, агар бу одам Европа ёки Америкада яшаса борми, бир зумда миллионер бўлиб кетар экан, — дейишади нуқул.

Мамлакатимизда оч-яланғоч одамларга нуқул шунақа дейишади.

Бунни қарангки, ўз ватанимизда эмасу, Европа ёки Америкада эмиш. Бундан чиқди, худойи таоло одамларни икки тоифа қилиб — бир тоифасини осиелик билан африкалигу, иккинчисини европалик билан америкалик қилиб яратган экан-да. Биз шўринг қурғур камбағал бечоралар яратилишимиздан ватангадо эканмиз, қисматимиз доим шунақа экан. Бисотингда қанчалик илму ҳунаринг бўлмасин, сен ва сенга ўхшаганларга барибир иш топилмас экан.

Бу ёғини сўрасангиз, ана шундай ҳиммат-илтифотлардан кейин қўлимга беш-ўн қуруш пул тутқазишади-да, кейин олдиларига солиб қувлаб беришади.

Мана, ўзингиз кўриб тургандек, мен санъатнинг ҳам-ма машаққатларини тотиб кўрган одамман. Худога минг қатла шукурки, агар мен меҳрибон, санъатсевар бир хўжайинни учратмаганимда умримнинг охиригача бурунда сурнай чаладиган ҳаваскор созанда бўлиб қолаверар эканман.

У билан учрашишимиз қизиқ бўлди. Ўша пайтларда мен сайёр театрда оркестр бўлиб ишлар эдим. Ия, бу гапга ҳайрон қоляпсизми?

Ҳа, мен чиндан ҳам оркестр бўлиб ишлардим. Ахир бир одам ҳам сурнай, ҳам ноғора чалишни билса, уни оркестр демай бўладими! Лекин менинг бошқа вазифаларим ҳам бор эди: мен ҳам саҳнага чиқар, ашула айтар, бунинг устига хотинчасига кийиниб, ўйинга ҳам тушар эдим. Устига-устак кассада билет сотиш, саҳна безаш, чодир бузиб, чодир тикиш, безакларни ташиш ҳам менга юклатилган эди. Мабодо бирорта артист бетоб бўлиб қолса, унинг ўрнига ҳам мен чиқишим керак эди.

Шекспирнинг «Гамлет»и қўйиладиган кун эди. Гамлет роли менга топширилган. Лекин нима сабабдандир бугун шу спектакль кетишини менга айтиб қўйишмабди, айтишган бўлса ҳам, ёдимдан кўтарилибди. Шундан бир кун олдин «Лабламачи Хорхор» пьесасини кўрсатганлигимиз учун бугун ҳам шу кетса керак, деб ўйлабман. Навбат менга келиши билан бурнимда сурнай, оғизда ноғора чалиб, Хорхор ролида саҳнага чиқиб келдим. Саҳна безаги билан артистларга бундоқ разм солиб қарасам, биз Даниядаги саройдамизу, мен даниялик шаҳзода эканман. Олдинига нима қилишимни билмай эсанкираб қолдим: лабламачининг ролини давом эттириб, сурнай билан ноғорамни чалаверайми ё Гамлетга ўтиб кетайми? Бир лаҳза иккиландиму, дарров қарорга келдим: томоша менинг саҳнага чиқишимдан олдин бош-

ланган, демак, Гамлет ролини ўйнашим керак. Скрипкачи Христоснинг хотини семиз Елена қаршимда турибди. У қизи Маронинг нейлондан тикилган кўйлагини кийиб олган, кампирнинг сигир елинини эслатадиган гумбаз кўкраклари қизғиш кўйлақдан хурмачага ўхшаб туртиб чиққан.

Мен дарров Гамлетнинг монологини бошлаб юбордим: «Мен онам аталмиш бу беномус қироличадан отамнинг қасосини оламан. Мен шаҳзода Гамлет бўламан! Отамнинг бу сирли ўлимнинг айбдори бир умр топилмаган жиноятлар ичида қолиб кетмайди. Мен жасадни табибларга текширтираман. Мен гўрни қазиб, отамнинг жасадини олдираман ва бу сирли жиноят жумбоғини ечаман. Ва мен амаким аталмиш қотилни полицияга топшираман».

Гапни тугатишим биланоқ, бор овозим билан қичқирдим:

— Офелия!.. Офе-е-лия! Офе-е-лия!

— Полициядан хабар келди: бемаҳалда бақиршман этилибди! — дея шивирлаб қолди шу пайт суфлёр.

Мен ўзимни семиз Еленанинг қучоғига отдим.

Халойиққа Гамлет роли манзур бўлмабди шекилли:

— Сурнайдан бўлсин! Сурнай! — дея шовқин кўтаришди. Бу жанжални кўриб хўжайин даргазаб бўлди. Дарров пардани тушириб, менга дўқ ура кетди.

— Ҳўв маҳмадана, бу ер сенга ваъз айтадиган жой эмаски, оғзингга келганини гапираверсанг. Бу ерни саҳна дейдилар!

Бирпасда паттамни қўлимга берди. Қўлимга осонгина патта текканлигининг сабаби шундаки, мен бу ерда ҳақ олмасдан ишлаётган эдим.

Одам бирор жойда ишласа, қарз олиши осон бўлади. Мана энди мен бошқаларни шилиб юришдан ҳам маҳрум бўлдим.

Гамлет ролида чиққанымда кийиш учун ҳарбийларнинг қишки кийимидан тикилган калта шимни, асли фут-

болчиларга аталган ола-була пайпоғимни ҳамда битта устара билан нимчани қўлтиқлаб, чодирдан чиқдим. Шу атрофда ўралашиб юрган бекорчи одамлар мени кўра солиб, бир-бирини турта кетди:

— Ана, ана бояги артист! Бурнида сурнай чалишни шундоқ бошлаб ташлайдики!

Шу пайт бир одам олдимга келиб, мурожаат қилди:

— Афандим, сизга икки оғиз гапим бор эди.

— Вақт масаласи чатоқроқ, — жавоб бердим унга. — Олдин мендан розилик олинг, кейин навбат кутинг.

— Сизга айтадиган зарур гапим бор эди-да!

— Қани, бўлмаса менга бир дона сигарет беринг-чи, сал ўзимга келиб олай.

У менга хушбўй сигарет узатди. Кейин унинг машинасига ўтириб, катта фабрикага бордик. У мени дабдаба билан ясатилган хонага олиб кирди.

— Айни Гамлет ўйнайдиган жой экан-а! — деб юборибман.

— Қани, мақсадга ўта қолайлик, — деди у менга қараб. — Мен шу фабриканинг эгаси бўламан.

— Бунақа нарсани олдиндан айтиб қўйиш керак, — дедим унга бир оз ўнғайсизланиб. — Ҳар ҳолда шунга қараб тўн бичган бўлардик.

— Сен бу ёғидан хотиржам бўлавер, мен демократ одамман, бунақа нарсаларга эътибор бермайман. Гапимни жон қулоғинг билан эшит. Мен фабрика эгаси бўлсам ҳам, ҳеч кимнинг ҳақиға хиёнат қилмайман.

— Ия, унақа бўлса, қорнинг нонга тўймас экан-да! Суҳбатдошимнинг жаҳли чиқди:

— Бемаъни гапингни қўй! Мен сенга эксплуатацияга қаршиман, деяпман. Агар ишонмасанг дуч келган ишчидан сўра!

Фабрикага кирган эдик, биринчи учраган ишчидан сўрадим:

— Сен нима дейсан, хўжайиннинг гапи тўғрими?

— Ҳа, хўжайин тўғри гапиряпти, — жавоб бер-

ди у. — Бу ерда оладиган кундалик иш ҳақимиз бошқа фабрикалардагидан икки ҳисса кўп. Ҳар йили бир ой меҳнат отпускасига чиқамиз. Отпускаи учун алоҳида ҳақ тўланади. Бундан ташқари, ортиқча қилинган иш учун мукофот бериб турилади. Байрам кунлари ва янги йилда ҳайитлик ҳам оламиз.

Бу гапларга ҳайрон бўлганимдан «ана холос!» деб юбордим.

Кабинетига қайтиб келишимиз билан ўзидан сўрадим:

— Мен тушунолмайд қолдим, сен ўзинг каллаварам одаммисан ё жинни-пинни бўлиб қолганмисан?

— Йў-ў-ўқ, — деди у. — Ақли ҳушим жуда жойида.

— Бўлмаса буни қандай тушунса бўлади?

— Мана, мен гапириб бера қолай, сен эшит. Илгари фабрикада уч юзта одам ишларди. Табиий, улар кам ҳақ олишарди. «Хўш, борди-ю, маошингизга ўн фоиз қўшиб берсам, иш унумингиз қанча ошиши мумкин?» деб сўрадим улардан. «Икки ҳисса ошади», деган жавобни олдим. Мен дарров ишчиларнинг сонини камайтириб, фабрикада икки юзта одам қолдирдим. Чиндан ҳам иш унуми икки баравар ошди. «Кундалик иш ҳақингизни яна ўн фоиз ошириб берсам, иш унуми қанча кўтарилади?» деб яна сўраган эдим. «Яна икки марта кўпаяди», деб жавоб беришди. Мен ҳам яна эллик кишини ишдан бўшатдим. Иш унуми тўрт ҳисса кўпайди. Ниҳоят, бора-бора фабрикада йигирма беш ишчи қолди. Ҳозир улар бир ой меҳнат отпускасига чиқишади, оладиган маошлари ҳам бошқа жойлардагидан анча кўп, қолаверса, мен ҳам илгаригига қараганда ўн ҳисса кўп даромад оляпман.

— Хўп, менга нима демоқчи эдингиз?

— Ҳовлиқма, ҳозир айтаман. Гап мундоқ. Мана энди ишчилар сонини бундан ортиқ камайтириб бўлмайди. Шунинг учун меҳнат унумдорлигини оширишнинг бошқа йўллари йўлаб юрибман. Фабрика ичинини жуда озо-

да қилиб ташлаганман, бошқа ердагиларга сира ўхшамайди. Одамлар тоза жойда яхши ишлашади. Иннайкейин, иш пайтида ойнани очтириб қўяман. Еруғ тушиб турса, иш баракали бўлади. Қолаверса, сен ўзинг ҳам кўрган бўлсанг керак, биноларнинг девори билан шифти янги бўёқдан чиққан. Рангнинг кишига таъсири катта бўлади. Мовий ва оқ ранг одамнинг асабини бўшаштиради, уни таскин топтиради, шунинг учун ҳам касалхоналарни мана шу рангларга бўяшади. Қора ранг кишини эзиб ташлайди. Пушти билан сариқ ранг хаёлни бўлади. Қизил ва яшил ранглар эса одамни қитиқлайди, ҳаяжонга солади, қонини жўштириб юборади. Шунинг учун ётоқхона деворлари доим қизил рангга бўялади. Мен ҳам фабрика биноларини шундай рангга бўятдимки, натижада меҳнат унуми яна икки баравар ошди.

— Хўп, майлику-я, лекин менга нима демоқчисан?

— Ҳовлиқаверма, ҳозир айтаман. Мен ҳеч кимни эксплуатация қилмай, иш унумини тағин ҳам оширмоқчиман. Бунинг учун эса ишчиларнинг музикага бўлган эҳтиёжини қондиришим керак. Одам музика тинглаб ишласа, ўзи ҳам сезмаган ҳолда баракалироқ ишлайди. Сенга айтмоқчи бўлган гапим мана шу. Оркестр ёлламоқчи бўлган ҳам эдим, лекин қимматга тушадиган кўринади.

— Пластинка қўйиб эшитаверсанг бўлмайдими?

— Ундан қуруқ товуш чиқади. Бу нарса кишининг асабига тегади, ишига халал беради. Эшитилаётган овоз табиий бўлиши керак.

— Жуда соз! Мен розиман.

— Лекин битта шартим бор: музика туркча бўлмаслиги керак. Фарб куйларини чалишни биласанми?

— Билганда қандоқ!

— Қани, бўлмаса венгер рапсодияларидан бирортасини чалиб бер-чи!

Бурунни сурнай, лабимни ноғора қилиб рапсодияни

боплаб чалиб берган эдим, хўжайиннинг ўзи ҳам қойил қолди.

— Лекин биласанми,— деди у менга қараб.— Сурнай билан ногора камлик қиларкан. Бурнинг билан ознинг ишлаётганда оёғинг бекор турмасин-да. Агар буни-сини ҳам эпласанг, маошингни икки ҳисса ошириб бераман.

— Хўп бўлади,— дедим.— Унг қўлим билан қорини чилдирма қилиб чалиб тураман.

— Жуда соз. Ия, оёғинг бекор қоладими унда?

— Ботинкамнинг тагидаги нағалини тақиллатиб турсам бўлади.

— Ажойиб! Яна?

— Янами? Яна... Яна... Топдим, топдим! Чап қўлим бўш-ку, уни орқамга уриб, музыкага жўр қилиб туришим мумкин.

— Хўш, яна?

— Яна бир-икки бўш жойим бору, лекин ўзимга ҳам керак-да!

— Хўп, майли бўлмаса, Демак, сен олтига созандадан иборат оркестрнинг ишини қиласан-да. Агар мен бундай оркестр ёллайдиган бўлсам, кунига икки юз лира ҳақ тўлашим керак бўларди. Сен бўлсанг эллик лирага ҳам розисан, шундайми?

— Илтифотларига раҳмат! Мен бир ҳафтада ҳам бунча пул олмаганман.

— Ундай бўлса келишдик. Ишчиларга бошқа жойдагиларга нисбатан икки-уч ҳисса ошиқ ҳақ тўлашимни энди ўзинг ҳам кўриб турибсан. Мен фақат ҳақ тўлаш билан чекланаётганим йўқ. Уларнинг иши унумли бўлсин деб қўлимдан келган нарсани қиляпман. Қани, айт, сенга нима керак? Утирадиган жойингнинг бўёғи яшил бўлсинми? Ёки сенга қизили маъқулми? Ҳа, тортинмай айтавер, ёки кийимингни янги қилиб берайми?

Маҳоватли хўжайиннинг бетига тикилиб айтдим:

— Менга ҳеч нарса керак эмас, шунисига ҳам раҳ-

мат. Лекин мени унумли ишласин десангиз, фақатгина бир илтимосимни бажо келтиринг.

— Гапиравер, дарров қилиб бераман.

— Рухсорингни кўзимдан нари қилсанг бўлди!

Хўжайин суюниб кетди:

— Қани, хўроз, қўлингни бер. Мана энди бу ёғига чалавер сурнайингни!

ШАРМАНДИЙ ҚАЧОН ТУҒИЛГАН?

— Қурмағурнинг ўзиям жуда катта олим-да.
— Нима, бирорта зўрроқ кашфиёт қилганми?
— Шу ҳам савол бўлди-ми? Шунини сўраб ўтирганингизга ҳайронман. Авомни авом десак, туппа-тузук зиёлиларимиз ҳам илму фанга қизиқмас экан-да. Бу олим адабиёт тарихига оид китобларда шу вақтга қадар нотўғри талқин этиб келинган бир санани аниқлаб берди.

— Хўш, қандай сана шу вақтга қадар нотўғри талқин этиб келинган экан?

— Ун тўртинчи асрда ўтган шоир Шармандий бор-ку...

— Эшитмаган эканман.

— Биласиз, катта девони ҳам бор. Номи кўп тазкираларда тилга олинган.

— Хўш, хўш?

— Адабиёт тарихига доир китобларнинг ҳаммасида мана шу шоир Шармандий май ойининг тўртинчи куни туғилган, деб ёзиб келинади. Устоз эса бу зотнинг тўртинчи майда туғилмаганлигини исботлаб бердилар.

— Қизиқ, қандай қилиб?

— Олти юз саҳифалик китоб ёздилар.

— Шу билан исботлаб бердимиз?

— Албатта йўқ! Бундай муҳим муаммони бир жилд китобда ҳал этиб бўладими? Китобнинг биринчи жилди масаланинг муқаддимаси, холос.

— Бу нима деганингиз?

— Айтмоқчиманки, биринчи жилда устоз Шармандий тўртинчи майда туғилмаганини хабар қиладилар.

— Иннайкейин?

— Иннайкейин, у киши асарнинг иккинчими, учинчими ёки тўртинчими — хуллас, кейинги бирор жилда тўртинчи май деб кўрсатилиши нотўғри эканлигини исботлаб берадилар. Кейин бешинчи ва олтинчи жилдларга келиб, Шармандийнинг аниқ туғилган кунини айтиб берадилар.

— Ҳаммаси неча жилд бўлади?

— Ҳали маълум эмас. Энди битта жилдни ёзиб тугатдилар. Шунинг ўзига ўн беш йил вақтлари кетди.

— Вой-бў, ўн беш йил дейсизми?

— Бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Фан соҳасидан батамом беҳабар экансиз, кўриниб турибди.

— Бунақада китобнинг қолган қисмларини қачон ёзиб тугатади?

— Устоз ҳозир олтиш тўрт ёшдалар. Худо умр берса, яна ўн беш-йигирма йилдан сўнг иккинчи жилдни ёзиб тугатишлари мумкин.

— Худо кўрсатмасину, лекин мабодо...

— У тақдирда бошқа олимлар келган жойидан ишни давом эттириб кетишади.

— Бир нарса сўрасам айбга буюрмайсизми? Мени жуда қизиқтириб қўйдингиз. Шу Шармандий деган шоирингиз майнинг тўртинчисида бўлмаса, қайси куни туғилган экан?

— Ҳа, балли, адабиётимиз тарихига аниқлик киришни талаб қилаётган нарса ҳам шу! Шармандий май ойининг тўртинчисида эмас, балки учинчидан тўртинчига ўтар кечаси туғилган экан. Аниқроғи, у соат ўн иккига қадар дунёга келган экан, демак, у учинчи май куни туғилган бўлади-да. Лекин адабиёт тарихчиларининг ҳаммаси ҳам бу масалада хатога йўл қўйиб, уни тўртинчи майда туғилган, деб келган.

— Бори шуми?

— Ия, бу ҳали камми сизга? Нима, қадимда яшаган бир шоирнинг туғилган кунини аниқлаб бериш осон иш деб ўйлайсизми?

— Ахир олим бу гапни икки-уч сатрда айтиб қўя қолса бўлмасмиди? Шунга ҳам олти юз бетлик китоб ёзиш шартми?!

— Ана холос, ахир у буни икки-уч йўл қилиб айтадиган бўлса, олим билан сенинг ўртангда қандай фарқ қолади? Ҳаммага маълум бўлган нарсани ҳеч ким тушунмайдиган қилиб ёзиш, беш оғиз гапни беш юз бетга чўзиш қўлидан келадиган одамга олим дейилади. Ҳа, худди шундоқ. Олим билан авомнинг фарқи ҳам шунда.

— Унақа бўлса, шоир Шармандий май ойининг тўртинчисида эмас, учинчисида туғилганини сиз қаердан била қолдингиз? Китобданми?

— Шу ҳам гап бўлдим! Олимнинг китобини ўқиган билан тушуниб бўладими. Илм шу қадар тубсиз нарсани...

— Буниси тўғрику-я, лекин сиз қаердан билдингиз?

— Китобдан эмас, албатта. Буни менга у кишининг ўзлари айтганлар. Бу ёғини сўрасангиз, бунақа китоблар одамларнинг ўқиши учун ёзилмайди.

— Ундай бўлса нега босиб чиқаришади?

— Фан ҳақида заррача тушунчангиз йўқлиги маълум бўлиб турибди. Ҳозир тушунтириб бераман. Айтайлик, бирорта асар китобхонга маъқул келиб, қўлма-қўл бўлиб кетадиган бўлса, бунақа асарнинг қиммати йўқолади деяверинг. Шунинг учун ҳам олимлар ўзлари ёзган китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиб юришини эмас, балки жавоьда чанг босиб ётишини яхши кўришади. Ҳа, китоб қанчалик кам ўқилса ёки мутлақо ўқилмаса, у қанчалик кам тушунилса ёки мутлақо тушунилмаса, муаллифнинг обрўси шунчалик баланд бўлади.

— Очигини айтсам, ҳайрон қолдим-ку!

— Ия, нимасига ҳайрон қоласиз? Биров тушунмайдиган қилиб ёзиш осон деб ўйлайсиз шекилли! Мана, қаранг, ҳозир икковимиз бир неча соатдан буён валақлашиб ўтирибмиз, бир-биримизни бемалол тушуняпмиз. Тўғрими? Қани, мард бўлсангиз, ҳеч тушунмайдиган қилиб беш минутча гапириб кўринг-чи! Қўлингиздан келадими шу иш?

— Қийин гап.

— Қийин эмас, иложи йўқ. Мана энди сиз беш минут гап сотишни эмас, беш юз саҳифа китоб ёзиш қанақалигини ўйлаб кўринг. Тағин ёзиладиган нарса бемаъни валдирашдан иборат бўлмаслиги керак. Тўғри, айрим жиннилар бир неча соатлаб, ҳатто кун бўйи сурункасига жавраб юришади ҳам. Лекин буларни ҳеч ким олим демайди. Олим билан жиннининг фарқи нимада? Олим беш юз саҳифалик асар ёзадиган бўлса, уни ҳеч ким тушунмайди, лекин сен бундан биттаям на имловий, на лугавий хато топасан. Унинг ҳамма ёғи силлиқ, мантиқли бўлади. Жиннининг эса бу иш қўлидан келмайди.

— Бир нарсани билмоқчи эдим. Шоир Шармандий тўртинчи майда эмас, балки учинчидан тўртинчига ўтар кечаси дунёга келганлигини устоз қандай исботлаб беради?

— Исботлаб ўтирмайди ҳам. Гап бундоқ: Шармандий ўзининг девондаги бир шеърида: «Мен дунёга кечаги кун билан бугунни қутлаб келганман», деган экан. Узи аниқ айтиб турибди, тўғрими? Кечаги кун билан бугунни қай пайтда қутлаш мумкин? Кечаси соат ўн иккидами? Эътибор қилинг, «қутлагач» эмас, «қутлаб» деяпти-я. Демак, у ҳали қутламаган бўлади. Бинобарин, тунги соат ўн иккига эҳтимол беш соат, эҳтимол икки минут вақт қолган бўлади. Маълум бўлишича, Шармандий тўртинчи майда эмас, учинчи майда туғилган экан.

— Хўп, азизим, гапларингга қўшиламан, лекин буни

исботлаб беришнинг нима кераги бор экан, шунисига ҳайронман.

— Бунинг кераги йўқ деб ўйлайсанми? Мана, масалан, дейлик. бирорта олим чиқиб, уч жилдлик асар ёзди-да, Шармандий, айтайлик, май ойининг учинчи кuni соат ўн биру ўттиз минутда туғилганлигини исботлаб беради. Иккинчи бир олим Шармандий соат ўн биру, ўттиз минутда эмас, балки ўн биру ўттиз беш минутда дунёга келганлигини айтиш учун беш жилддан иборат китоб ёзиб ташлайди. Қарабсанки, шоир Шармандийнинг қайси жой ва қайси соатда дунёга келганлиги аниқ бўлиб қолади.

— Кечирасиз, яна тушуна олмай турибман. Хўп, яхши, Шармандий май ойининг учинчисида бўлмаса, тўртинчисида, соат ўн биру ўттиз минутда бўлмаса, ўн биру ўттиз беш минутда туғилган бўла қолсин, лекин бунинг қандай нафи бор?

— Вой ошнам-эй, сиз нима деб ўйлайсиз? Агар шунақа бўлмаса адабиёт тарихи ҳам бўлмайди-ку! Бир олим чиқиб «учинчи майда» деса, иккинчиси туриб «йўқ, тўртинчи майда» дейди, қарабсанки, икки ўртада баҳс кўтарилади. Икковидан қайси бири тушуниб бўлмайдиган нарсаларни кўпроқ ёзса, ўшаниси каттароқ олим эканлигини кўрсатиб қўяди.

— Ақлим етмаяпти, бунинг амалий фойдаси нима ўзи?

— Ия, зап гапларни айтасиз-да. Ахир бунинг орқасида қанча-қанча одам худди хамирдан қил суғурган-дек осонгина профессор, кандидат бўлиб олади-ку. Лекин улар кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайдиган одам, деган ном олишади. Жонлари ҳузур-ҳаловатда, ўзлари иззатда бўлишади, исми шарифлари авлодлар тилида қолади. Бу ёғини сўрасанг, агар шу олимларимиз бўлмаганда биз кўп нарсалардан, чунончи, Шармандий қайси кун ва қайси соатда дунёга келганлигидан беҳабар ўтиб кетган бўлардик. Одамзод шу

тариқа олға қараб боради. Бирор олим бирор нарсани айтиб қолади. Иккинчиси «ундоқ эмас, бундоқ» деб унга қарши чиқади. Ораларида баҳс кўтарилади. Шунда учинчи бир олим баҳсга аралашади. Биз яшаётган дунё шу тариқа олға қараб одимлайди.

Жуда оқил гап! Бундоқ ўйлаб қарасанг, чиндан ҳам агар олимлар бўлмаганида биттаям ҳақиқатни билмай ўтиб кетган бўларканмиз. Олимлар бўлмаганида ҳеч нарсага ақлимиз етмай ўтиб кетарканмиз. Ҳатто шоир Шармандий қачон туғилганлиги ҳам биз учун қоронғи бўлиб қоларкан. Хайрият, бу дунёда олимлар бор экан, бўлмаса ҳолимиз нима кечарди?!

АЛИФБЕНИНГ БИРИНЧИ ҲАРФИ

Миям бир оз дам ола қолсин, деган мақсадда поездга ўзим билан газета ҳам, китоб ҳам олиб чиқмадим. Ниятим — купедаги ҳамроҳлар билан отамлашиб кетиш. Гоҳ пирдан, гоҳ муриддан деганларидек, навбатма-навбат шакаргуфторлик қилиб кетамиз, қизиқ-қизиқ воқеалардан айтишиб, манзилга етиб қолганимизни ҳам билмай қоламиз.

Йўлда ҳар хил одамлар билан танишиб кетиш жуда маза бўлади-да! Сиз мутлақо нотаниш кишиларнинг ички оламига кирасиз. Гўё янги бир мамлакатни кашф қилгандай завқланиб кетасиз. Янги орттирган танишингиз билан беш соатми, ўн соатми, бир кунми, икки кунми кўнгил очиб гаплашиб кетасиз. Кейин бирор станцияга келиб, у билан хайрлашасиз. Шундан кейин икковингиз ҳам бир умр қайта учрашмайсиз. Мабодо учрашиб қолган тақдирда ҳам, бир-бирингизни танимайсиз. Лекин тасодифан эшитилган бир гап, тасодифан эшитилган бирор воқеа бутун умр ёдда сақланиб қолади.

Шу орзу билан поездга чиқдим. Тўрт кишилик купеда атиги икки йўловчимиз. Шуниси ҳам маъқул. Одам тезроқ топишиб кетади. Юракдаги гаплар ҳам анча эркинроқ, бемалолроқ оқиб чиқади.

Биз икковимиз ҳам дераза ёнида юзма-юз ўтирибмиз. Ҳамроҳим эллик беш-олтмишларга борган, қорни анча дўппайган, семиз бир киши. Семиз одамлар одатда ориқларга қараганда серзавқ бўлади. Эҳтимол, бунинг

сабаби кулганда қоринчалари диркиллаб, бағбақалари ўйнаб туришидадир. Сирасини айтганда, бу қилиқ уларга ярашиб тушади ҳам... Ҳа, лоақал кулганда диркиллаб туриши учун одам боласида қорин бўлиши керак.

Купега киргач, семиз одам билан саломлашдим. Жавоб ўрнига аллақандай пишиллаган овоз эшитилди. Жойимга ўтириб ҳам улгурмаган эдим, у кўзойнагини бурнига қўнқайтириб, газета ўқишга тушиб кетди. Унинг сариқ бодрингга ўхшаган сўлақмондай бурни газетга шундай эгилиб тушганки, четдан қараган одам уни газетани ўқияпти эмас, искаяпти деб ўйлаши мумкин.

Қўлида авторучкаси ҳам бор. Газетани ўқир экан, йўл-йўлакай аллақандай белгилар чизади. Афтидан, муҳим жойларини қоралаб кетаётган бўлса керак.

Ен томонида бир қучоқ газета қалашиб ётибди. Узи-ям ўн беш кунлигини йиғиб олган кўринади. Газета ўқишни яхши кўрадиган одамлиги билиниб турибди. Каттароқ олим, профессор бўлса эҳтимол. Балки сиёсатчидир. Газетани бурнига илиб, ҳозирги сиёсий аҳволни искаб кўраётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Поезд юриб кетган эди, уни гапга тортмоқчи бўлиб: — Сафарингиз бехатар бўлсин, бейафандим! — дедим.

Бурнини газетадан кўтармай, яна алланима деб пўнғиллади.

Поезд биринчи станцияда тўхтаб, яна юриб кетди. Учинчи, тўртинчи станциялар ҳам орқада қолди. Бизнинг купе эса сув қуйгандек жим. Бунақада юрагим тарс ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас! Купедан чиқиб кетай десам, поездда одам тиқилиб ётибди, қимирлагани имкон йўқ. Қолаверса, шуники ҳам тўғри. Нима, гапирган билан гапнинг ёғи чиқармиди? Одам деган вақтнинг қадрига етиши керак. Ҳа, тинмай ўқиш керак. Йўлда улфатлашиб кетиш яхши нарсаку-я, лекин эзма одам жоннинг эгови бўлади. Минғиллайвериб мянгни қоқиб қўлингга беради. Бу одам чакаги очиқ ҳамроҳларга уч-

раб, роса таъзирини еган бўлса ҳам ажаб эмас. Лекин бир нарсага ҳайрон бўлиб ўтирибман, семиз ҳамроҳим битта саҳифага тикилганича кетяпти. Икки кўзи газетанинг бир жойига қадалган.

У миқ этмайди, вагон тебранади. Ноилож, мудроқ босиб, пинакка кетибман. Қаттиқ турткидан уйғониб кетдим.

— Бейафандим, бейафандим!

Бундоқ қарасам, семиз одам енгимдан тортқилаётган экан. Бирор фалокат рўй бердим, деб ўйладим, кейин тушадиган станциямдан ўтиб кетибман-да, деган хаёлга бордим. Сапчиб ўрнимдан турдим.

— Кечирасиз, сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим, — деб қолди ҳамроҳим.

Миямга: «Хайрият, энди суҳбатлашадиган бўлиб-миз» деган фикр келди.

— Марҳамат, афандим.

— Бемор нимадан қўрқади?

Мени калака қиляптими, деган хаёлда бетига тикилдим. Ҳазиллашаётган одамга сира ўхшамайди.

— Бемор нимадан қўрқади, дейсизми? — саволини қайтариб сўрадим.

— Шундоқ.

— Доктордан.

У газета бетига ниманидир ёзди-да, кейин деди:

— Тўғри келмас экан!

— Бемор касалхонадан қўрқади.

Қайтадан газетага бир нима ёзгач, тўнғиллади:

— Бу ҳам эмас!

— Докторга берадиган пулидан!

— Йўқ. Биринчи ҳарфи «о», иккинчиси «п» бўлиши керак. Ҳаммаси бўлиб саккизта ҳарф.

— Операция!

— Худди ўзи!

У яна газетага шўнғиб кетди. Аллавақтгача иккимиздан ҳам садо чиқмади.

Кейин яна ўзи гап бошлади:

— Кечирасиз, бейафандим, сизни яна безовта қил-
япман.

— Зарари йўқ.

— Бирор мамлакатда аҳоли кўпайса, нима ошиши
керак?

— Депутатлар сони.

— Йўқ, — деб мингиллади у.

— Қамоқхона!

Яна ручкаси билан ниманидир ёзиб кўрди.

— Тўғри келмаяпти!

— Чайқовчилар!

— Иккинчи ҳарфи «с», охиргиси «л».

— Истеъмол.

— Ҳм! Тўғри!

Яна анчагача жим кетдик. Бир пайт тўсатдан унинг
овози чиқиб қолди.

— Ассалому алайкум.

Мен ҳам алик олдим:

— Ва алайкум ассалом!

— Тўғри, тўғри! — деб юборди у.

— Нимаси тўғри?

— «Ассалому алайкумга» бериладиган жавоб-да.

Бу семиз одам жиннига ўхшайди. Ишқилиб, жазава-
си тутиб, бўғзимга ёпишмаса бўлгани.

— Бейафандим, сиздан бир нарса сўрамоқчи-
ман.

— Бемалол.

— Бир нотанинг номини айтиб беролмайсизми?

— До!

— Йўқ, у эмас.

— Ре!

— Тўғри келмайди!

— Ми!

— Йўқ!

— Фа!

— Бошқачароқ. Биринчи ҳарфи «с». Ҳзи икки ҳарфдан иборат.

— Си!

— Отангизга раҳмат-э!.. Икки соатдан бери тополмай гаранг эдим. Сизни етказганига шукур, музикадан анча бохабар экансиз.

— Ҳа, анча хабарим бор музикадан. Соль, ля деган бошқа ноталарни ҳам биламан.

Яна орага узоқ жимлик чўкди.

— Бейафандим!

— Лаббай, тақсир!

— Кураш тушиладиган жойга нима дейилади?

— Майдонча дейилади.

— Э, саломат бўлинг-э! «Бўзқир» деган сўзни ёзиб, нега чиқмаяпти, деб ўтирган эдим.

Қўлидаги газетани улоқтириб, бошқа бирини олди.

Яна менга савол ёғилди:

— Осмондан нима ёғилади? Тош, деб ёзган эдим, тўғри келмаяпти.

— Ёмғир.

— Худди ўзи! Бало экансиз!

Яна жимиб қолдик. Поезд уч-тўрт станцияда тўхтаб ўтди.

Семиз ҳамроҳим сўраб қолди:

— Бейафандим, маркабнинг туркчаси қандай бўлади?

— Эшак!

— Буни қаранг, айти ўзи-я!

— Бўлмағсам-чи!

— «Овқат»га араб тилида нима дейилади?

— Қанақа овқат?

— Ҳзимизнинг хонаки овқат-да.

— Хонаки овқатнинг номи бошқа, ёнида компоти бўлса яна бошқа.

— Уч ҳарфдан иборат экан!

— Акл¹.

— Вой, қўйиб қўйгандек-а!

Анқарага етиб келдик. Семиз одам кела келгунча кроссворд ечиш билан банд бўлди. Лекин кроссворднинг ҳар бир сўзини мендан сўраб турди.

— Мен ҳар куни ҳамма газеталардан олиб тураман, — деди у.

— Газетани ўқиб туриш маъқул гап! — деб жавоб бердим унга.

— Э, қаёқда дейсиз, — дея эътироз билдирди у, — бир сатрини ҳам ўқимайман. Газеталарда чиққан жамики кроссвордни топмагунимча кўнглим жойига тушмайди. Жуда ғалати эрмак-да бу! Ҳалигача менинг тишим ўтмаган бирорта кроссворд босилгани йўқ! Бирпасда қотириб ташлайман.

Тепадан чамадонимни олдим. Мен шу станцияда тушадиганман, у ўтиб кетади.

— Хўп, хайр!

Семиз одам газетадан бошини кўтарди.

— Алифбенинг биринчи ҳарфи нимади? — сўради у кўзларини бақрайтириб.

— «А», — деб жавоб бердим.

У суюниб кетди:

— Қойил! Худди ўзи!

¹ Акл — арабчада овқат дегани.

ҒАРОЙИБ БОЛАЛАР

Р о м а н

БИРИНЧИ ХАТ

Анқара, 12 ноябрь, 1963 йил

Дўстим Аҳмад!

Бир-биримиз билан тез-тез хат ёзишиб турамиз, деб ваъдалашган эдик. Негадир ўшанда менга унчалик ишонқирамовдинг... Зайнаб, сен Анқарада ўзингга янги ўртоқлар топгач, бизларни эздан чиқариб юборасан, деган эдинг.

Мана, сўзимнинг устидан чиқяпман. Демак, сизларни унутмабман.

Анқарага кўчиб келганимизга бир ҳафта бўлди. Янги уйга жойлашиб ҳам олдик. Сенга илгарироқ хат ёзишнинг иложи бўлмади.

Чунки янги мактабга энди қатнай бошладим. Янги адресимизни ҳам куни кеча дадамдан билиб олдим. Хат ёзишни сендан бошлаяпман.

Тўғрисини айтганда, ўқишлар авжи қизиб турганида мактабни ташлаб, Истамбулдан чиқиб кетишга ҳечам кўнглим бўлмовди, ҳам синфдош ўртоқларимга ўрганиб қолган эдим. Ахир тўрт йилдан кўп бирга ўқидик-да. Аммо иложим қанча, дадам Анқарага янги ишга ўтди. Уй ичи билан кўчиб келдик. Яқин оғайнилари дадамга Анқарадан яхшироқ иш топиб беришди, бу ҳақда сенга Истамбулда ҳам айтган эдим. Дадам учта синфдош ўртоғи билан ҳозир бир фирмада ишляпти. Учови ҳам оиласи билан бир бинода туришаркан. Улар дадамга ҳам иш, ҳам шу бинодан бўш уй топиб қўйишибди. Дадамнинг ўртоқлари ҳам бола-чақали экан. Бир бино-

да тўққиз бола бўлиб қолдик. Ёшларимиз ҳар хил. Бешта-тамит битта мактабга қатнаймиз. Ўзим тенги бир бола билан бир синфда ўқияпман. Укам Метин янги мактабдан, янги ўртоқларидан ётсираб юрибди. Мен бўлсам ҳаммасига дарров кўникиб кетдим.

Ҳаётда рўй берадиган муҳим воқеалар ҳақида ёзиб туришга келишиб олган эдик. Янги уй, янги мактаб, янги ўртоқлар — булар менинг ҳаётимда муҳим гап бўлди. Ҳаммаси шу, бўлак янгиликлар йўқ.

Истамбулдаги синфдош ўртоқларимни жуда тез соғиниб қолдим. Сизлар билан қачон ва қаерда кўришамиз энди?

Менга ўхшаб сен ҳам берган сўзингнинг устидан чиқасан, деб ишонаман. Ўртоқларнинг ҳаммасига мендан салом айтиб қўй. Ҳаммангизга муваффақият тилайман.

Синфдошинг *Зайнаб Елқир*

АМЕРИКАНИ ҚУРГАН МЕЪМОР

Истамбул, 15 ноябрь, 1963 йил

Қадрдон дўстим Зайнаб!

Хатингни олиб, жуда хурсанд бўлдим. Яшавор. Очиғини айтсам, Анқарага боргандан кейин бизни эсдан чиқариб юборасан, деб ўйлагандим. Хатингни синфдаги ҳамма болаларга ўқиб бердим. Тоза хурсанд бўлишди. Ҳаммалари сенга салом айтишди.

Мен ҳам сўзимнинг устидан чиқаман. Бу ерда юз берадиган муҳим воқеалар ҳақида сенга албатта ёзиб тураман.

Сен Анқарага кўчиб кетганингдан кейин, мен қизиқ бир ҳодисанинг гувоҳи бўлдим. Ҳозир сенга шуни ҳикоя қилиб бераман.

Ўқитувчимиз бир куни эрталаб синфга ҳовлиқиб кириб келди-да, бизни текширгани инспектор келаётганмиш, деди. Ўқитувчининг ранг-рўйини кўриб, бизни баттар қалтироқ босди.

Ўша куни эшитсак, инспектор қўшни мактабларда ҳам бўлган экан. У ерда нима ишлар қилганини дарров таниш болалардан суриштириб, билиб олдик. Маълум бўлишича, у тўғри синфга кириб бораркан-да, ўқитувчига доскага бирор масала ёзиб, ўқувчиларга ечтиришни буюраркан. Шундан кейин ўқитувчига айтиб, болалардан диктант олдиранкан. Диктантларни йиғиштириб, шахсан ўзи текшириб чиқаркан. Охири у савол жавобга ўтаркан. Нима савол беришини ҳам билиб олдик. Сўрайдиган нарсалари шу экан: «Америка қачон кашф этил-

ган?» «Энг севган одаминг ким?» «Истамбулни ким забт қилган?» «Сулаймония мачитини ким қурган?»

Ўқитувчимиз бизга янги дафтар тутишни буюрди. Шундан кейин у доскага қийин бир масалани ёзиб, шу ернинг ўзидаёқ уни ўзи ечди-да:

— Мана энди буни яхшилаб кўчириб олинглар, — деди.

Масалани ечими билан бошлаб кўчириб олдик. Ўқитувчимиз уни ўчириб, ўрнига шеър ёзди.

— Буниям айнан кўчириб олинглар!

Яна айтганини қилдик. Шундан кейин у ҳамманинг дафтарини кўриб берди. Хатолари бўлса, тузатиб чиқди.

— Болалар, жаноб инспектор синфимизга кирса, мен сизларга мана шу масалани бериб, шу шеърни диктантга ёздираман, — деди у охири.

Бу ёғидан кўнгли хотиржам бўлгач, ўқитувчимиз масаланинг иккинчи томонига ўтди.

— Энди баъзи саволларга бериладиган жавоблар билан танишиб чиқамиз. Инспектор жаноблари нимани сўраб қолса, шунга шариллатиб жавоб беришингиз керак.

Биз савол-жавобларни ёдлашга ўтдик.

— Америка қачон кашф этилган?

Бутун синф бараварига гувиллайди:

— 1492 йилда.

— Сен учун энг азиз одам ким?

Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб бергани учун синфда қий-чув кўтарилди. Баъзилар Отатуркнинг номини айтишса, қолганлари ойиси билан дадасини тилга олади.

Ўқитувчимиз кейинги саволга ўтади:

— Истамбулни ким забт қилган?

Дарҳол жавобни ёпиштирамиз:

— Султон Меҳмед Фотиҳ!

— Сулаймония мачитини ким қурган?

Ҳали у сўраб улгурмасданоқ, шариллатиб жавоб берамиз:

— Меъмор Синон.

Савол-жавобларни ёдлашга икки кун вақтимиз кетди. Уқитувчимиз ҳар икки гапнинг бирида: «Жавобларга эҳтиёт бўлинглар, тагин адашиб-нетиб ўтирманглар», деб огоҳлантириб қўярди.

Ҳаммасини қойиллатиб ёдлаб олдим. Жавобларни бир сафга тизиб, ўзимча қайтараман: «1492. Дадам. Султон Меҳмед Фотиҳ. Меъмор Синон. 1492. Дадам. Султон Меҳмед Фотиҳ. Меъмор Синон. 1492. Дадам...».

Азбаройи булар миямга қаттиқ ўрнашиб қолганидан юрган йўлимда пичирлаб гапирадиган одат чиқарибман.

— Ҳа, ўғлим, тобинг йўқми?— сўраб қолди ойим бир куни эрталаб.

— Йўқ, тузукман.

— Ҳайронман. Туни билан «1492, дадам, султон Меҳмед Фотиҳ, меъмор Синон...» деб алаҳлаб чиқдинг.

Биз кутган инспектор ўша куни эрта билан синфга кириб келди. Ўзинг биласан-ку, менда ҳовлиқиш одати йўқ. Лекин ўша куни нимагадир ичимдан титроқ келиб, юрагим ҳапириб кетаверди. Балки ўқитувчимизнинг аҳволини кўриб, шундай бўлгандирман. Боёқишни қалтироқ босиб, қўли титраётганини биринчи марта ўшанда кўрдим.

— Қани, ўқувчиларга диктант ёздиринг-чи! — деди инспектор.

Уқитувчимиз бизга маълум бўлган шеърни диктант қила бошлади. Болалар унинг айтганини ёзаётгандек бўлиб, ручкаларини жўрттага қитирлатиб қўйишарди. Ваҳоланки, бу диктант дафтарларимизга аллақачон бехато кўчириб қўйилган эди.

Диктант тугагач, инспектор дафтарларимизни бирмабир текшириб чиқди. Бирортамиздан ҳам заррача хато тополмади.

— Уқувчиларга яхши сабоқ берибсиз, ташаккур!— деди у боши осмонга етиб.

Инспектор чап қаторда ўтирган Чингизнинг дафтари-ни кўришни унутган эканми, бир пайт: «Қани, сени-киниям бир кўрай-чи!» деб қолди. Чингиз унга дафтари-ни узатди.

— Бу нимаси? — тутақиб кетди инспектор.

— Диктант, афандим.

— Қанақа диктант бу?

Инспекторнинг фиғони фалакка чиқди. Чингиз ўтир-ган томонга секин ўгирилиб қараган эдим, воқеа маъ-лум бўлди: бола бечора қўрқиб кетганидан дафтари-нинг тайёр масала ёзилган бетини очиб юборибди.

— Ҳозир ёзган диктантинг қани?

Чингиз сал бўлмаса диктантни очиб кўрсатай девди, яхшиямки, ўқитувчимиз инспекторнинг орқасида турган экан, Чингизга ҳар хил имо-ишоралар қилиб, зинҳор диктантни кўрсатмаслик кераклигини тушунтирди.

— Диктантни ёзолмадим, афандим.

Инспектор Чингизга сирли ишоралар қилаётган ўқи-тувчига ўгирилди:

— Доскага масала ёзинг, ечиб беришсин.

Ўқитувчимиз лавлагидек қизариб кетди.

Аслида биз инспектор олдин масала бериб, кейин диктант ўтказди, деб ўйлаган эдик. Қўшни мактаб болалари шундоқ дейишганди. Чингизнинг эсанкираб қолишига сабаб ҳам шу тартибнинг ўзгариши бўлди.

Чингизнинг дафтари ҳамон инспекторда эди, шунга кўра, ўқитувчи доскага бошқа бир масалани ёзишга мажбур бўлди. Узинг яхши биласан, арифметикадан нуқул аъло оламан. Лекин ҳамма қатори мен ҳам роса эсанкираб қолган эканман, масалани сираям ечолмадим. Дафтарларимизни кўриб, инспекторнинг қовоғи уюлди. Ўқитувчимиз қаңчалик хижолат бўлганини айтмайсанми! «Инспектор мендан сўрайдиганини сўрасину, ўқитувчи-мизнинг юзини ёруғ қилай», дейман ўзимга-ўзим. Кейин

аста пичирлайман: «1492. Дадам. Султон Меҳмед Фотиҳ. Меъмор Синон. 1492...»

Инспектор менинг ҳолатимни сезган эканми, тўсатдан:

— Қани, ўрнингдан тур-чи, — деб қолди.

Хурсанд бўлиб кетдим. Дарров дик этиб ўрнимдан турдим. Нима бўлганини болалар кейин гапириб беришди. Инспектор олдинига:

— Ёшинг нечада? — деб сўрабди.

Азбаройи юрагим типирчилаб турганидан саволи қулоғимга бошқача эшитилибди. Мендан Америка қачон кашф этилганини сўраяпти, деб ўйладим.

— 1492, афандим, — дедим овозни барала қўйиб.

Инспекторнинг кўзи ола-кула бўлиб кетди.

— Нима-а-а? Неча ёшдасан?

Назаримда, жавобни дўндириб қўйганман. Шунинг учун яна томоққа куч бердим:

— 1492, афандим.

— Истамбулни фатҳ этган ким?

Бериладиган жавобларни тартиб билан ёдлаб олганман. Шунга кўра навбатдаги жавобни айтдим:

— Дадам.

Инспектор нимани олдин, нимани кейин сўраши маълум эди. Энди бизга қолганда бу тартибни бузишини мен қаёқдан билай?!

Меҳмон полни гурсиллатиб бир тепди:

— Сендан Истамбулни ким фатҳ этган, деб сўраялман?

— Дадам-да, афандим.

— Даданг ким ўзи?

— Меъмор Синон.

— Нима деб валдираялсан, ўғлим? Дадангни сўрасам, меъмор Синон дейсан.

Иш пачава бўлганини шундагина тушундим. Аммо роса эсанкираб қолган эканман, бунинг устига инспектор бўкириб турибди, эс-ҳушимни йиғиб ололмадим.

— Хўш, меъмор Синон нима қилган?

Кутилмаган савол мени баттар чалғитиб юборди.

— Истамбулни фатҳ этган, афандим, — дедим жон ҳолатда.

— Ким фатҳ этган?

— Ким бўларди, меъмор Сулаймон-да, — дедим ҳозиргина йўл қўйган хатойимни тузатмоқчи бўлиб.

— Ундоқ бўлса Сулаймония мачитини ким қурган?

— Султон Синон Фотиҳ.

Жавоблар бир-бирига қоришиб кетганини ўзим ҳам сезиб турибману, лекин ноиложман: карахт бўлган одамга ўхшайман.

Инспекторнинг ғазаби қайнаб кетди. Жаҳл устида нима деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Уғлим, Американи қурган одам меъмор султон Меҳмед бўлади. Сулаймония мачитини эса Фотиҳ Синон кашф этган.

Болалар пиқирлашиб қолди. Инспектор нотўғри гапириб қўйганини сизди.

— Яъни айтмоқчиманки, Синония мачитини меъмор Сулаймон қурган, Фотиҳни меъмор султон Меҳмед фатҳ этган.

Яна қовун тушириб қўйди.

— Мени ҳам йўлдан урдинг, болакай, — деди у охири ўзини оқламоқчи бўлиб.

Инспектор бошини тебрата-тебрата жаҳл билан ташқарига чиқиб кетди.

Синф сув қуйгандек жим бўлди.

— Минг афсусл — деб юборди ўқитувчимиз анчадан кейин ўзига келиб.

Бу гапни у менга қаратиб айтдим, инспекторгами ёки ўзигами — яхши тушунолмадим.

Ўша куни роса юзим қора бўлди. Буни сенга таърифлаб беришга ожизман. Шу воқеа эсимга тушса ҳали-ҳали азоб чекаман. Ҳолбуки, ниятим холис эди. Мен инс-

пекторнинг сўраган нарсаларига шариллатиб жавоб бермоқчи ва бу билан ўқитувчимизнинг обрўйини сақлаб қолмоқчи бўлган эдим.

Сен ҳам ваъдага вафо қил. Янгиликлардан ёзиб тур. Хўпми? Хатингни кутаман. Сенга ям муваффақият тилайман, дўстим.

Синфдошинг Аҳмад Тарбай

ДАДАЛАР АЪЛОЧИ БҮЛАДИ

Анкара, 19 ноябрь, 1963 йил

Қадрли дўстим Аҳмад!

Жавоб хатинг учун катта раҳмат. Менга ёзган хатинг ҳамиша шунақа бир қулоч бўлсин. Бу ерда нима воқеа рўй берса, мен ҳам батафсил ёзиб тураман. Хатингни ўқиб турганимда сени кўз олдимда бир зум тасаввур қилдим. Шунда инспектор икковинг қаршимда намоен бўлдинглар. Кулавериб ичагим узилди...

Энди сенга уйимизни таърифлаб берсам. Биз тўрт қаватли бинода турамиз. Ҳар бир қаватда иккитадан квартира бор. Биз иккинчи қаватдамиз. Дадамнинг учала ўртоғи ҳам шу бинода оиласи билан яшайди. Бу ҳақда сенга олдинги хатимда ёзган эдим.

Уйнинг орқаси майдон. Катта бўлса ҳам, ҳувиллаб ётади. Кечқурунлари ҳаммамиз шу ерда ўйнаймиз.

Тунов куниям қий-чув кўтариб ўйнаб юрган эдик, дадаларимиздан гал чиқиб кетди. Ҳар ким ўзининг дадасини мақтайверди. Майда болалар айниқса тўполон кўтариб юборишди. Метин деган укам бор. Ҳозир учинчи синфда ўқийди. Ҳаммадан шу укам ошиб тушди. «Менинг дадам зўрла, менинг дадам билағонла» деяверди кўкрагини кериб.

Аслида ҳақ гап бу. Дадамиз мактабда нуқул аъло баҳолар билан ўқиган эканлар. Буни ўз оғизларидан эшитганмиз.

Икки ўртада баҳс қизиб кетди.

— Менинг дадам сизларниқидан зўр ўқиганлар. Синфдан синфга нуқул аъло баҳолар билан ўтганлар. Ҳа, мана шунақа, — дерди Метин бўш келмай.

Дадам бирга ўқиган ўртоғининг ўғли:

— Ҳо, роса олиб қочдинг-ку! — деди Метинни калака қилиб.

— Бу гапни кимдан эшитдинг ўзи? — сўради бошқа бир бола.

— Дадамнинг ўзлари айтганлар, — деди Метин керилиб. Кейин қўшиб қўйди:

— Қим ишонмаса, бориб дадасидан сўрасин. Ҳаммамизнинг дадамиз бирга ўқишган экан. Рост гапни айтиб беришади.

Каттароқ болалар даҳанаки жангга қўшилмай турган эди, мен билан бир синфда ўқийдиган қўшни қиз:

— Ёлғон гапиргани уялмайсанми, аълочи деб менинг дадамни айтса бўлади, — деб укамни койиб берди.

— Ўзинг ҳам алдоқчи экансан. Менинг дадам синфда ҳечам қолмаганлар. Нуқул аъло ўқиганлар. Тушундингми? — деди бошқа бир бола бўйинини чўзиб.

— Ғирт ёлғон бу. Даданг сени алдапти. Аълочи деб, менинг дадамни айтса бўлади.

— Дадам ҳечам алдамайдилар.

Катта болалар ҳам бунга қўшилганини кўриб, хунобим ошди. Баҳс тобора қизиб боряпти.

— Тўғрими, опа? Дадам аълочи бўлганлар-а? Ўзинг айт, булар эшитишсин, — деди укам мени мададга чақириб.

— Ҳа, тўғри, шундоқ бўлган, — дедим.

Қий-чув яна авжга минди.

— Қўй, хафа бўлма, ким нима деса деяверсин. Барибир фойдаси йўқ, — дедим укамни юпатиб.

Еши биздан анча катта бир бола:

— Ҳамманг нотўғри гапиряпсан,— деди маҳмадоналик қилиб. — Ҳеч кимнинг дадаси аълочи бўлмаган. Тўғрисини айтсам, уларнинг орасида фақат менинг дадам яхши ўқиганлар.

— Ол-а! — деди Метин қизишиб.

— Ишонмасанг, бориб дадангдан сўрашинг мумкин.

— Даданг лақиллатипти сени!

— Сени!

Метин ўзига иккита келадиган бу болага калла қилмоқчи бўлган эди, аранг ушлаб қолдим.

Уйга кетяпмизу, Метин ҳадеб:

— Алдоқчилар... Мактабда фақат менинг дадам аълочи бўлган! — деб ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

Уйга кира солиб, у ойимнинг олдига югурди.

— Дадам аълочи бўлмаганмиш. Дадам алдоқчи эмиш.

Ойимнинг жаҳли қўзиб, жеркиб берди:

— Учир овозингни! Бу нима қилиқ! Яна қайтарсанг, тилингни кесиб оламан.

Укам дарҳол жим бўлди.

— Нимага аччиқ қиласан, Метин, — дедим уни юпатиш учун. — Айб ўзимизда бўлиши ҳам мумкин. Дадамиз уларнинг дадалари билан бир мактабда ўқимагандир балки.

— Ўзлари доим бирга ўқиганмиз, дейишади-ку.

— Бўпти, кечқурун дадамнинг ўзларидан сўраймиз. Бор гапни айтадилар.

Ғулғулага тушиб қолдим. Бу масала мени ҳам қизиқтира бошлади. Кечқурун овқатланиб ўтирган эдик, дадамдан бояги гапни сўрадим.

— Ҳа, бирга ўқиганмиз, тўғри. Аслида тўртталамиз ҳам бир синфда ўқиганмиз. Мен улардан бири билан уч йил, қолган иккитаси билан беш йил бир синфда ўқиганман.

Кундузи оймнинг Метинга қилган пўписаси эсимга тушиб, бошқа нарса сўрашга юрагим бетламади.

Эртаси кун мактабга борганимда ёнимдаги партада ўтирадиган қиздан дадаси мактабда қандай ўқиганини сўрадим.

— Менинг дадам нуқул аъло баҳо билан ўқиган, — деди у.

Бу гапни орқамиздаги бола эшитиб қолди.

— Менинг дадам ҳам аълочи бўлган эканлар, — деди у керилиб.

Хуллас, бу масала бутун синфнинг оғзига тушди. Атиги уч бола дадаси ёшлигида қандай ўқиганлигини билмас экан. Қолган ҳамма ўқувчиларнинг дадаси аълочи бўлиб чиқди.

Аҳмад, хатимни олганингдан кейин сен ҳам дадангдан сўраб кўр — у кишиям мактабда аъло баҳолар билан ўқиган эканларми? Лекин аълочи бўлганларига ҳозирданоқ ишонаман. Чунки кимни олиб қарама, ҳамманинг дадаси негадир аълочи бўлиб чиқяпти.

Орадан икки кун ўтмаган ҳам эдики, бир пайт Метиннинг ўқитувчиси оймни мактабга айттириб юборди. Маълум бўлишича, укамнинг ўқиши пасайиб кетибди. Ишдан қайтгач, бу гап дадамнинг қулоғига етди. Дадам Метинни анча койиб бердилар, кейин эса уни олдиларига ўтқазиб, ётиги билан насиҳат қилдилар.

— Ахир мендан ибрат олсанг бўлмайдим, ўғлим? Мен сендек пайтимда ҳамма фанлардан аъло баҳо олиб ўқирдим. Бирор марта ҳам паст баҳо олмаганман. Синфда менинг олдимга тушадиган бола йўқ эди. Хўш, сен-чи? Уят эмасми, ахир! Нимага ўқишингнинг мазаси йўқ? Бола деган дадасига ўхшаши, ундан ибрат олиши керак-да, ахир.

Дадам анча ҳовуридан тушган эди, фурсатни қўлдан бергим келмади.

— Қўяверинг, дада, — дедим. — Метин ҳам катта

бўлганида болаларига мактабда зўр ўқиганман, деб айтиши мумкин-ку.

Илмоқли гапимни ойим фаҳмлаб қолиб, дарров танбеҳга ўтдилар.

— Бу нима беадаблик, қизим тушмагур? Энди сенинг тилингни кесиб олайми? Ўзингдан катта гапираётганда тек ўтирсанг бўлмайдим!

Бу ёғига индамай қўя қолдим. Дадам бошқа чурқ этиб оғиз очмадилар.

Хуллас, Анқарага кўчиб келганимиздан бери бундан бўлак йирикроқ воқеа юз бергани йўқ.

Мендан ҳамма синфдош ўртоқларга салом айт. Сенга ҳам муваффақиятлар тилайман.

Синфдошинг Зайнаб Елқир

ДАРСЛАР ЯНГИДАН БОШЛАНДИ

Истамбул, 23 ноябрь, 1963 йил

Дўстим Зайнаб!

19 ноябрда ёзган хатингни олиб, қаңчалик қувонганимни таърифлаб беролмайман.

Машъум бир янгилик бор: ўқитувчимиз мактабдан кетди. Бошқа вилоятга ишга ўтганмиш. Унга қаттиқ ўрганиб қолган эканмиз, эшитиб жуда хафа бўлдик. Охирги дарсида биз билан хайрлашди, шунда баъзилар кўз ёши тўкиб олишди. Ўпкам тўлиб, ўзимни аранг босиб ўтирган эдим, синфдан чиқаётиб бошимни силаши билан мен ҳам чидаб туролмадим. Ҳўнграб йиғлаб юбордим.

Аслида ўқитувчимиз ҳўв ўша инспектор келган кундаги воқеадан кейин менга унчалик рўйхуш бермай юрган эди. Шу хайрлашув куни бизга бир-икки оғиз ширин гап айтиб, ҳаммамизга муваффақият тилади.

— Яна кўришгунча хайр, болалар!

Шундай деди-ю, эшикка қараб юрди. Ёнимдан ўтиб кетаётганида эса бошимни аста силаб қўйди.

Янгиси ҳам эркак ўқитувчи. Биринчи дарсига кириши биланоқ нималарни ўтганимизни суриштира кетди. Ҳар қайсимишни бирма-бир турғизиб, кетма-кет саволлар берди. Жавобларимиздан сира қониқмади.

— Афсус... Минг афсус... Ҳеч нимани билмас экансизлар! — деди у охири бошини чайқаб.

Дамир бор-ку, Дамир, синфимизнинг аълочиси. Ҳатто шу Дамирнинг жавобларидан ҳам кўнгли тўлмади-я. Навбат менга келди. Билганимни гапириб бердим. У бўлса нуқул «эсиз, эсиз» деб тиззасини шапатиллаб ўтирди. Менга қолса, сўраган нарсаларига тўғри жавоб бердим.

Болалар бирин-кетин дарсларни гапириб беришяпти-ю, у бўлса дам-бадам:

— Шунча йил ўқиб, ҳеч нима ўрганмабсиз-да? Бекорга келиб-кешиб юраверибсизлар-да? Эсиз вақт, эсиз... Ўқиш эмас, уқиш керак эди, уқиш, — деб нолийди бошини чайқаб.

— Нима, сўраган нарсангизга тўғри жавоб бермадимми? — деди бир пайт. Мине ўпкаси тўлиб.

— Йўқ, жавобинг тўғри бўлди, — деди янги ўқитувчимиз. Кейин қўшимча қилди:— Ҳа, тўғри жавоб бердинг. Лекин юзаки, саёз. Ҳаммаларинг шунақа, билимларинг саёз экан.

Унинг бу гапидан қаттиқ ранжиган бўлсак ҳам индамадик. Эски ўқитувчимизнинг дарсларидан ёмон баҳо олиб юрган уч-тўрт бола бунга эшитиб ғимирлаб қолди. Янги ўқитувчининг гапи уларга мойдек ёққан эди.

— Эски ўқитувчимиз яхши дарс берарди, ёмон ўқимасдик, — деди Дамир ўзини туюлмади.

— Ҳа, жавобларингиздан билиниб турибди, — пичинг қилди янгиси.

Шундан кейин у стол атрофида бирпас айланиб юргач, мулойимлик билан гап бошлади:

— Болалар! Мана энди келишиб олайлик. Илгари ўқиган нарсаларингизни энди унутасиз. Мутлақо эсдан чиқаринглар. Ҳамма дарсларни янгидан бошлаймиз. Тушунарлими?

Дамир қўл кўтариб сўради:

— Ахир биз китобда нима ёзилган бўлса, шуни ўқиган эдик-ку?

— Мен сизларга энди ҳаммасини эсдан чиқаринг, деб айтяпман!

Янги ўқитувчининг биринчи дарси шундай ўтди. Та-наффусда болалар тарафма-тараф бўлиб кетишди. Баъзилар эски ўқитувчининг ёнини олган бўлса, бошқалар янгисини ҳимоя қилишди. Очигини айтсам, ҳеч кимга қўшилмай бетараф қолдим.

Бир пайт қўшни «5б» синф ўқувчилари билан гаплашиб қолдик. Маълум бўлишича, уларга ҳам ўқув йилининг бошида янги ўқитувчи келган экан. Худди бизникига ўхшаган воқеа юз берибди. Уларнинг янги ўқитувчиси ҳам дарсга биринчи кирган кунийёқ: «Илгари нима ўтган бўлсангиз, ҳаммасини эсдан чиқаринглар» деб бўюрибди.

Янги ўқитувчимизнинг бу услуби айрим болаларга жуда қўл келиб қолди. Ўқитувчининг бирор саволига нотўғри жавоб бериб, дакки эшитадиган бўлишса, дарҳол:

— Олдинги ўқитувчимиз бизга шундоқ деган эдилар, афандим, — дейишади.

Ўқитувчимизнинг эса баттар фиғони фалакка чиқади:

— Минг марта айтдим-ку сенларга, илгаригисини эсдан чиқаринглар деб!

Мияга ўрнашиб қолган нарсаларни унутиш қийин бўларкан. Бу иш фақат Дамирнинг қўлидан келди, холос.

Бир кун дарсга мактаб директори кириб қолди. Тарих дарси эди. Директор дарсларни қандай ўзлашти-

раётганимизни билмоқчи бўлди шекилли, Дамирни ўрнидан турғизиб, қатор саволлар берди:

— Ўрта аср маданияти нима?

Дамир индамади. Директор бошқа саволга ўтди:

— Қитоб босишни ким кашф этган?

Дамирдан садо йўқ. Директор унинг аълочилигини биларди, шунинг учун ҳайрон бўлди:

— Ҳа, нима бўлди, нега индамайсан?

— Ҳаммасини унутдим, — деди Дамир.

— Бўлмаса Америка қандай кашф этилганини сўзлаб бер.

— Унутдим, афандим.

— Уйғониш даври, деб нимага айтилади?

— Эсдан чиқардим, афандим.

— Бу қандоқ гап, ҳеч нарса эсингда қолмапти, — хуноби ошиб деди директор. — Хўш, нимани биласан ўзи, шунга гапириб бер.

— Ҳозир ҳеч нарса билмайман. Билганларимни эсдан чиқариб юбордим.

— Ҳа, нечук?

— Янги ўқитувчимиз шундоқ дедилар, эски ўқитувчингиз нимани ўтган бўлса, энди ҳаммасини унутиб юборинглар, деб айтдилар.

Директор мени чақирди.

— Ҳиндистонга денгиз йўлини биринчи бўлиб ким очган?

Ана холос! Аксига юриб, шу топда кашфиётчининг исмини унутиб қўйибман. Аслида тилимнинг учига турибди-ю, лекин ҳечам эслаёлмадим. Дамир боя жўрттага айтган бўлса, мен ростакамига унутган эдим.

— Эсимда йўқ, афандим, — дедим охири ноилож.

Директор кўзойнагининг устидан ўқитувчига бир қараб қўйди-да, индамай синфдан чиқиб кетди. Гўё ҳеч нима бўлмагандай, ўқитувчи дарсни келган жойидан бошлаб юборди:

— Хўш, ёвуз Салим султонга келсак...

Танаффусда болалар Дамир икковимизни ўраб олиб, тасанно айтишди. Аслида эса Ҳиндистонга денгиз орқали борадиган йўлни ким кашф этгани мутлақо ёдимдан кўтарилган эди.

Мендаги бу паришонхотирлик касали бошимга яна кўп савдолар солди. Мана, яна бир шингилини эшит. Жуда шарманда бўлдим.

Воқеа бундай бўлди. Узинг биласан, мактабда ота-оналар кенгаши — оила-мактаб иттифоқи, деган нарса бор. Бир куни ота-оналар мажлисидан кейин қўлбола концерт қўйиб беришга аҳд қилдик. Менга декламация қисмини топширишди.

Илгариги ўқитувчимиз бир дарсда қўйни жуда мақтаб гапирган эди. Қўй ғоят фойдали жонивор, сут беради, ёғ қилади, гўшти лаззатли бўлади, жунидан матолар тўқилади, терисидан иссиқ пўстин чиқади, суякларидан илик бўлади, унинг қийи ўғитнинг зўри ҳисобланади, деб айтган эди.

Ўша куни дарсдан чиқибоқ битта шеър ёзиб ташлаган эдим. Мана ўша шеърим:

Қўй

Думбаси бор жиққа мой,
Елиники сутга кон.
Майингина жуни бор,
Кийимбоп экан обдон,
Соп чиқада шохидан,
Гўшти — лаззат уяси,
Териси пўстин берар,
Ўғитман, дер қийиси.

Қўклам келса қўзилар,
Суякка илик тўплар.

Ёзган шеърим эски ўқитувчимизга жуда маъқул бўлди. У, ота-оналар мажлисидан кейин концерт бўлади, ўшанда албатта ўқиб берасан, деб тайинлади.

Ўзимда йўқ суюниб кетдим. Шундан кейин шеърни пухта ёдлаб олмоқчи бўлдим. Беш-олти кунгача шу иш билан овора бўлдим. Мақсад — ўзим ёзган шеърни концерт пайтида шариллатиб ўқиб бериш эди. Аммо омадим келмади — мени концертга чиқармоқчи бўлган ўқитувчимиз лоп этиб бошқа мактабга ишга ўтиб кетди. Ўнинг ўрнига келган янги ўқитувчи менинг тайёргарлигимдан хабар топган экан, шеърни ўз қулоғи билан эшитмоқчи бўлди. Ўқиб бердим.

— Бу шеъринг мутлақо ярамайди, — деди у. — Илгари ўқиган нарсаларни миядан чиқариб ташланглар, деб айтган эдим-ку, ахир. Бошқа шеър бераман, концертда шунини декламация қиласан.

У менга ўқиш китобини очиб «Ватаним» деган шеърни кўрсатди.

— Мана шунини ёдлаб ол. Концертда яхшилаб декламация қиласан!

Аммо ёдлашга вақт қани! Мажлис эртага белгиланган. Бир кунда уни ёдлаб бўладими. «Ватаним» шеърини сен билсанг керак. Ўқиш китобларимиз бир хил бўлса, ўша саҳифани очгин, кўрасан. Тополмасанг, мана, ўқиб кўр:

В а т а н и м

Эй, заррин либосларга зап ўралиб олган,
Эй, бўлиқ бошоқлару боғ-роғларга тўлган
Ва осмон бўйи дoston битган ватаним, ҳей!

Эй, ўша буюк инсонни берган онанинг,
Эй, жабру жафо, кураш, имон ҳамда ноланинг
Ва Синон битган чўнг қуббанинг ватани, ҳей!

Хуллас, «эй» билан бошланиб, «ҳей» билан тугайдиган оддий бир шеър! Аммо қанчалик ҳаракат қилмай, вақт жуда оз бўлгани учун уни яхши ёдлаб ололмадим.

Эртасига мактабга келишим билан ўқитувчимиз:

— Қани, концертдан олдин бир репетиция қилиб кўрайлик-чи. Ўқи шеърни, эшитамиз, — деб қолди.

Узим билганимча ўқиб берган эдим, унга маъқул бўлмади:

— Ярамайди. Шеър деган бундай декламация қилинмайди, — деди у норози бўлиб.

Яна қайтариб декламация қилдим. Барибир унга ёқмади.

— Шеърни шеърдек ўқиш керак, бўтам. Бу сенга кўчада ўтган-кетгандан адрес сўраш деган гап эмас. Жойига қараб овоз янграб чиқиши ёки майин бўлиши лозим. Баъзан пардани титратиб бос. Лозим бўлса овозинг ипакдек майин бўлсин, керагида эса арслондек наъра торт. Шуни ҳам айтиб қўяйки, шеър ўқиётганигда чап қўлни белга тираб, ўнг қўлни тўғрига узатиб тур. Иннайкейин, «ҳей» деган ундов келганида оёғинг билан полни қаттиқ дўпиллатиб ур. Мана, ҳозир сенга кўрсатаман, кўриб қўй. Шеър декламация қилиш мана бунақа бўлади.

Уқитувчимиз шеърни ўзи айтганидек қилиб ўқиб берди. «Хей» деган жойга келганида ўнг оёғини даст кўтариб, полни зарб билан бир тепди.

— Гап деган бундоқ бўпти. Фанимларнинг бошини янчиб, ер билан яксон қилмоқчи бўлган одамдек, бор кучинг билан полни тепишинг керак.

Айтганини қилдим. Аммо хаёл оёққа кетиб, шеърнинг баъзи мисраларини унутиб қўя бошладим. Аслида-ку ўз билганимча декламация қилаверганимда ҳечам янги-лишмасдим-а...

Шеърни айтган усулида боплаб ўқиб бердим, аммо тепинишларим унга ёқмади. Ҳар гал полни дукиллатиб тепганимда: «Қаттиқроқ, қаттиқроқ теп! Пошна билан, пошна билан!» деб турди.

Кўп уриниб кўрдим, барибир кўнгли гўлмади. Охири сабри чидамади:

— Мана, қараб тур, яна бир марта кўрсатиб бераман!

Уқитувчи «ҳей» деб ўкирганича полни гурсиллатиб бир тепган эди, синфнинг дераза ойналари шарақлаб кетди.

— Ана, кўрдингми энди. Турк боласи депсинганида ер мана шундай ларзага келмоғи керак. Ҳа, шундоқ бўлсин.

— Сиздай қилолмайман, ўқитувчим. Чунки сиз энг камида юз кило келасиз, мен бўлсам бор-йўғи қирқ икки киломан,— жавоб бердим унга ўзимни оқлаш учун.

Меҳнати зое кетди, айтганини ҳечам эплломадим. Қаттиқ дарғазаб бўлди. Яна бир гал: «Ва осмон бўйи дoston битган диёрим, ҳей!» деганича жаҳл билан оёғини кўтариб, полга бир урган эди, қаттиқ додлаб юборди.

Ўзинг яхши биласан, синфимизнинг поллари чириб кетган. Шу чириган тахталардан бири синиб, оёғи кириб қолипти. Дарҳол ёрдамга келдим. Икковлашиб оёғини ковакдан зўрға тортиб олдик. Шовқинни эшитиб, бошқа ўқитувчилар ҳам чопиб келишди. Ҳамма: «Нима бўлди, тинчликми?» деб сўрайди.

— Энди кўрдингми, бўтам, — деди ўқитувчи бир оёғини судраб ташқари чиқар экан. — Оёқ ҳар гал ерга текканида ҳамма ёқ ларзага келсин, худди ер қимирлаганга ўхшаб чайқалиб кетсин.

Уқитувчи чиқиб кетганидан кейин бундоқ оёғимга разм солиб қарасам, ишнинг пачаваси чиқипти, ҳадеб ҳейлайвериб товонни шишириб қўйибман.

Концерт нақ икки соат давом этди.

Мен ўзим ёзган «Қўй» шеъримни салкам бир ой ёд олиб юрган эдим. Шунинг учун ҳам унинг сатрлари миямга қаттиқ ўрнашиб қолган экан, ҳадеб эсимга тушаверади. «Ватаним» шеърини ёдлаб юрганымда ҳам бенихтиёр ўзимнинг сатрларим кўз олдимда турди. Бу янги шеърни бир амаллаб ёдлаб олдим, лекин ҳадеб оёқ кўтараверганим учун сатрларини адаштира бошладим.

Афтидан, оёққа зўр бериб, мияни ишдан чиқариб қўйганга ўхшайман.

— Навбатинг келди! Тез бўл, саҳнага чиқ! — деб болалар мени орқамдан туртиб саҳнага чиқаришди.

Зал ота-оналар билан лиқ тўла экан. Уқитувчимиз саҳна ортида бизга суфлёрлик қилиши керак.

Мен саҳнага чиқдим. Меҳмонларга бошимни силкиб, салом бердим. Аммо бошимни қимирлатишим биланоқ декламациянинг сарлавҳаси хаёлдан қочди. Бу қандай бедаволикки, Зайнаб, шу топда миямга ўзимнинг «Қўй» шеърим келса бўладими! Мен тушмагур илгари ёдлаб олган нарсаларимни унутиш ўрнига, янги ўрганган шеъримни эсдан чиқариб ўтирибман-а.

Қанчалик мушкул аҳволда қолганимни ўзинг бир тасаввур қилиб кўр. Мен саҳнадан туриб залда ўтирганларга термиламан, улар эса менга. Хуллас, анча вақтгача бир-биримиз билан кўз уриштириб туравердик.

Хайрият, ўқитувчимиз жонимга ора кирди — орқадан шеърнинг номини пичирлаб айтди. Дарҳол овозимнинг борича «Ватаним!» деб қичқирдим. У ёғи яна эсда йўқ. Нима қилиш керак? Индамай турган билан бўлмайди. Сарлавҳани яна бир қайтарай, зора унгача бу ёғи эсга тушиб қолса, деган мақсадда яна бир марта «Ватаним!» деб ҳайқирдим. Яна жим бўлдим. Залда қарсақлар янгради. Ҳайрон бўлдим. «Ватаним!» деганимда нимага чапак чалишганига тушунолмадим. Шу пайт яна ўқитувчимизнинг ним овози эшитилди. Келган жойидан бошлаб юбордим. Аммо олдинги гал томоққа қаттиқ куч бериб қўйган эканман шекилли, овоз чиқмай қолди, хириллаб зўрға «Эй!» деёлдим, холос. Яна чапаквозлик бўлди. Очиғи, гангиб қолдим. Миямда сатрлар бир-бирига қоришиб кетди. Зўрға ўзимни қўлга олиб, декламацияни бошлаб юбордим. Болалар кейин гапириб беришича, бу ажойиб шеърни шундоқ деб бошлабман:

«В а т а н и м!»

Эй, заррин либосларга зап ўралиб олган,
Эй, бўлиқ бошоқлару боғ-роғларга тўлган
Ва дoston бўйи осмон битган ватаним, ҳей!

«Ҳей»ни айтган заҳоти полни зарб билан бир тепган эдим, турган жойимда бир газ осмонга сакраб юбордим. Биласанми, нимага? Боя ўқитувчи билан репетиция қилаётганимизда пошнада бир мих жойидан кўчган экан, билмабман. Ўша мих шу топда шарт этиб товонга кириб кетса бўладими?! Кўзимдан ўт чақнаб кетди. Товонимга биров бигиз қадаб, ўпкални тешиб юборгандек бўлди.

Азобнинг зўрлигидан ёд бўлиб қолган сатрларни ҳам паққос унутдим-қўйдим. Мен нима аҳволдаману, томошабинлар қийқириб кулишади. Ўқитувчимдан мадад келар, деган умидда ўқтин-ўқтин орқага ўгирилиб қараб қўяман. Ўқитувчи ҳолимни сизди, шивирлаб айтса барибир қулоғимга кирмаслигини фаҳмлаб, овозини бемалол қўйиб юборди:

«Эй, ўша буюк инсонни берган онанинг».

Дарҳол илиб кетдим.

— Эй, ўша буюк инсонни берган онанинг... Онанинг... Онанинг...

Кейин нима келади, эслаёлмайман. Зора лоп этиб эсимга тушса, деган хаёл билан яна икки-уч марта шуни қайтариб айтдим. Бўлмади. «Онанинг» дейману, игнаси юрмай қолган пластинкага ўхшаб у ёғига ўтолмайман. Вужудимни қалтироқ босди. «Онанинг... Онанинг...» деб йиғламоқдан бери бўлиб турган эдим, қўқ-қисдан ўзим ёзган сатрлар миямга келиб қолди. Таваккал қилиб бу ёғини улаб кетдим:

Онанинг... Онанинг... Онанинг...
Думбаси бор жиққа мой,
Елиники сутга кон,
Майингина жуни бор...

Ўқитувчимиз ҳам сатрларни кетма-кет етказиб турибди. Олдин ундан эшитганимни қайтараман-да, кейин ўзимникини тиркаб юбораман.

Эй, жабру жафо, кураш...
Соп чиқади шохидан,
Гўшти — лаззат уяси.
Ўғитман, дер қийиси, ҳе-ей!

Декламацияни тугатдим, ўзимни ичкарига урдим. Гулдурос қарсақлардан мактабимиз чайқалиб кетди.

— Нима қилиб қўйдинг ахир, Аҳмад? — деди ўқитувчимиз синиқ овоз билан.

— Иложим қанча, афандим, — дедим унга қараб. — Одамзод билган нарсасини дарров унутиб юбора олмас экан, жуда қийин бўларкан.

Яна бир нима дейдиган бўлсам, аламимдан йнглаб юбораман. Ўпкам тўлиб турибди. Ўқитувчи икковимиз чўлоқланиб кетдик. Яна миҳ кириб кегидан қўрқиб, зўрға оёқ босаман.

— Катта истеъдоднинг бор экан-ку, ўғлим, — деди уйга қайтгач дадам. — Қулдиравериб ҳамманинг ичагини узинг-ку.

Ойим унинг гапига қўшилди:

— Ешим қуриб қолди кулавериб. Нақ жинни бўлаёздим-а...

Шеърларни янглишиб аралаш-қуралаш қилиб юборганимни ҳеч ким сезмабди. Ҳамма жўрттага қиляпти, деб ўйлабди.

Хуллас, Зайнаб, кейинги кунларда шунақа машмашалар бўлди.

Сенинг даданг ҳам мактабда нуқул аъло олиб ўқиганми, деб сўрабсан. Йўқ, дадам, афсуски, аълочи бўлмаган. Нега десанг, у ўқимаган. Агар мактабга қатнаган бўлганида менга аъло баҳолар билан ўқиганман, деб айтган бўларди, албатта.

Мен завқ билан ўқийдиган хатларингни кутаман.
Соғ бўл.

Собиқ синфдошинг *Аҳмад Тарбай*

ИШЛАГАН — ТИШЛАЙДИ

Анқара, 26 ноябрь, 1963 йил

Дўстим Аҳмад!

Менга ҳамиша шунақа узундан-узоқ хатлар ёзавер. Хўпми? Узундан-узоқ деганимни кўнглингга олма, аслида уни бир зумдаёқ ўқиб чиқдим. Синфда бир-икки болага ҳам ўқиб берган эдим, тоза мириқиб кулишди.

Бу томонларда салқин тушиб қолди. Энди олдимиздаги майдонда ўйнамай қўйдик. Мактабдан келиб, дарсларимни тайёрлайман, ойимга қарашиб юбораман. Опамнинг бунақа ишларга ҳуши йўқ. Супургини кўрса ўтакаси ёрилади. Унинг энг яхши кўрган иши — ошхонага кириб олиб, пирожное ёки кекс пишириш. Аммо опам ошхонага кирса, ойим юрак ўйноғида юради. Нега деганда, опам бир кун ошхонага киргудек бўлса, ойим бир ҳафтагача қийналади — ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетгани учун қўйган буюмини жойидан топалмайди.

Шу опамни узатмоқчи бўлиб юришувди, фотиҳаси бузилди. Кейинги пайтларда уйимизда ҳамманинг оғзида шу тўй масаласи эди. Укам Метиннинг бир оғиз сўзи опамнинг фотиҳасини бузди-қўйди...

Баъзан кечқурунлари дадамнинг ўртоқлари бизникига тўпланишади ёки биз уларникига чиқамиз. Хуллас, ҳафтада камида икки кун меҳмондорчилик бўлади. Тўрт оғайни бир жойга йиғилди дегунча, дарров Зайналбейдан гап очилади. Зайналбей деганлари — бу дадамгилар ишлайдиган идоранинг хўжайини.

— Жонимга тегди шу гап. Нуқул Зайналбей, Зайналбей дейсизлар. Бошқа гап қуриб қолганми ахир, — дейди ойим норози бўлиб.

Шундан кейин гап бошқа мавзуга кўчади. Лекин орадан сал ўтмай яна Зайналбей тилга тушиб қолади. Ҳаммалари уни ёмонлаб кетишади.

Зайналбейнинг яна икки-уч жойда идораси бор экан. Ўзи жуда бадавлат эмиш. Бунинг устига мол-дунёси кун сайин ортиб бораётганмиш. Зайналбей аслида мияси ишламайдиган, қовоқбош бир одам экан. Бошланғич мактабни амал-тақал қилиб, зўрға битирган экан.

Дадамнинг ошналаридан бири Зайналбейга элат бўларкан. Ўша бир воқеани гапириб берди.

— Зайналбей аслида биздан ўн ёш катта, — деди у. — У учинчи синфда ўқиб юрганида, мен эндигина мактабга қатнай бошлаган эдим. Демак, бир синфда неча йилдан ўтириб чиққанини хомчўт қилиб чиқиш мумкин. Мен бошланғич мактабни битирганимда у ҳамон тўртинчи синфда ўқирди. «Ўғлинг шу ернинг ўзидан домла-имом бўлиб чиқади», деб одамлар унинг отасини калака қилишарди. Ўша кезлари Зайналнинг соқол-мўйлови сабза уриб, йигитча бўлиб қолган эди. Бир куни денг, мактабга инспектор келиб қолди. Тўғри Зайнал ўқийдиган синфга кирибди. Ўқитувчиси ёшгина йигит экан. Инспектор бундоқ қараса, муйловли Зайнал ўтирибди-ю, ёшгина йигит тик турибди. «Нега ўрнингдан турдинг, ўғлим, ўқитувчинг ҳеч нима демади-ку», дебди инспектор ўқитувчи йигитга. У ўсал бўлиб, қипқизариб кетибди. Зайналдай бефаросат, қовоқбош болани кўрмаганман.

— Нима, ҳозир ўзгариб қолганми? Илгаригидан бешбаттар мияси суюлиб кетган-ку, — дейди дадам.

«Кундузи чироқ ёқиб топиб бўлмайдиган овсар», «Тентаклар ичида дунё чемпиони...» Ва ҳоказо ва ҳоказо.

Сендан ўқиб одам чиқмайдиганга ўхшайди, яхшиси, кўзим тириклигида ёнимда юр, савдо-сотикни ўрган, деб отаси уни мактабдан қайтариб олибди. Шу-шу Зайнал

савдо ишларига шўнғиб кетибди. Тез фурсатда катта бойлик орттирибди.

Уларнинг гапига қараганда, Зайналбей ўтакетган дангаса, алифни калтак деёлмайдиган хом қовоқ бир одам бўлсаям, унинг зўр бир қобилияти бор экан-у, одам ишлатишни қийвораркан. Зайналбейнинг қўша-қўша идора ва ширкатларида бир талай меъмор, инженер, адвокат, врачлар ишларкан.

— Ўқимаган ҳам маъқул экан. Хўш, бизлар ўқиб нима бўлдик? Охири шу саводсиз Зайналбейга келиб ялиндик-да. Мана энди унга ишляпмиз, — дейди шунда дадам чуқур уҳ тортиб.

Зайналбейнинг калтабинлиги ҳамманинг оғзига тушган экан. Бир пайт у ёнида одамлари билан Фелеменкка сафар қилган экан. Бу ерда у анча туриб қолибди.

Кейин жўнаб кетишаётган экан, шерикларига қараб:

— Фелеменк дегани ҳам яхши мамлакат экан, менга жуда ёқди. Энди Голландияни¹ бир бориб кўриш керак, ажойиб жой дейишади, — дебди.

Польшада ҳам худди шу воқеа рўй берган экан.

— Мен Польшага келдик, десам, бу ер Лаҳистон экан-да. Энди шунинг жазосига Польшани ҳам бир кўриб келмасам бўлмайди, — деб тоза кулги бўлган экан.

Тунов куни бизникида яна Зайналбейнинг устидан кулиб ўтиришган эди. Метин тўсатдан:

— Бу одам шу қадар аҳмоқ, ишэкмас, калтабин экан, қандоқ қилиб бой бўлган бўлмаса? — деб гап қотиб қолди.

— Катталарнинг ишига ёш болалар аралашмайди, айб бўлади, — деди ойим Метинга танбеҳ бериб.

— Сен ҳали ёшсан, бунақа нарсаларга тушунмайсан, — очигини айта қолди дадам.

Опамни мана шу Зайналбейнинг ўғлига унаштириб

¹ Турк тилида Голландия ҳам, Фелемент ҳам Голландия тарзида қўлланилади.

қўйишди. Тўғрироғи, иккала томон қуда бўлиш ҳақида келишиб олди.

Опамни ҳеч кўрганмисан? Менга сираям ўхшамайди. Яъни мен унга ўхшамайман. Жуда барно қиз.

Бу ҳақда бизларга биров оғиз очгани ҳам йўқ. Опамнинг ўзиям чурқ этмади. Аммо чала-чулпа гапларни эшитиб юрибмиз. Уйдагилар ғимирлаб қолганини дастлаб Метин сизди. Ойим бирор юмуш қилсаям оғзидан ашула тушмайдиган бўлиб қолди. Опамнинг бўлса боши осмонда. Буни биздан яширмоқчи бўлади-ю, лекин хатти-ҳаракати билан сирни ошкор қилиб қўяди.

— Эшитдингми, опамизни яқинда унаштиришармиш, — деб қолди бир куни Метин.

— Яхши гап, унаштиришаверсин.

— Қимгалигини биласанми?

— Кимга экан? — ўзимни гўлликка солиб сўрадим.

— Зайналбейнинг ўғлига.

Индамаган эдим, хафа бўлди.

— Ҳа, эшитяпсанми? Зайналбейнинг ўғлига беришармиш.

— Хўш, нима қипти? Нега аччиғинг келяпти?

— Нима қипти эмиш-а! Бундан чиқди, сен ҳам уларнинг томонида экансан-да?

— Тўйи билан менинг нима ишим бор.

Метин уйда ҳаммадан кўра кўпроқ менинг гапимга ишонарди. Шунинг учун баттар тутақиб кетди.

— Нимага ишинг бўлмайди? Мен хоҳламайман. Бўлмаган гап бу!

Яна кўпириб кетмаслиги учун индамай қўя қолдим. Укам ичидаги гапларни тўкиб солди:

— Зайналбейни ўзлари нуқул ҳўкизга ўхшаган одам, калласи йўқ, деб айтишарди-ку! Нима, опамни келиб-келиб шу ҳўкизнинг ўғлига беришадими?

— Ўғлининг йўриғи бошқа.

— Ҳо! Нега бошқа бўларкан? Ҳатто лицейни ҳам

тугатолмапти-ку. Отаси уйига ўқитувчи ёллаб, пулнинг кучи билан зўрға гувоҳнома олиб берган экан. Кейин ўғлига энди ўқишни йиғиштир, ўғлим, бўлмаса миянг суюлиб, савдо ишига ярамай қоласан, дебди. Хўш, ёлғонми шу? Дадамнинг ўртоқлари айтишди, ўз қулоғим билан эшитганман.

— Бу гапни зинҳор ойимга айта кўрма, Метин. Ҳар ҳолда катталар биздан кўра кўпроқ нарсани билишади, — дедим уни бир оз совутиш учун.

— Ҳа, биламан, сен ҳам шуларнинг ёнини оласан, — деди Метин зарда қилиб.— Аммо дадамга ҳайронман.

— Нега?

— Нега эмиш! Бу қандоқ гап ўзи — ҳам Зайналбейни ёмонотлиқ қилишади, ҳам ўшанинг идорасида ишлашади.

Метин шартта ўгирилиб чиқиб кетди. Кўз ёшини кўрсатгиси келмади, чамамда. Чунки охирги жумлани гапирганида ўпкаси тўлиб турган эди.

Уша кундан бошлаб Метин тамоман ўзгариб қолди. Илгаригидан ҳам бебош, кўрс ва баджаҳл болага айланди. Бирор кун йўқки, ўқитувчилари ундан шикоят қилишмасин. Утакетган тўполончи, ялқов бола, деган таъналар ёғилиб кетди. Ўқиши жуда пасайиб кетибди. Дадам қаттиқ ташвишга тушиб қолди. Метинга яхшиликча насиҳат қилиб кўрди, бир-икки марта савалаган ҳам бўлди, барибир фойдаси тегмади. Бунинг устига Метин мактабдан қочадиган одат ҳам чиқариб олди. Ойим уни эрталаб мактабга элтиб қўяди, Метин бўлса у кетиши билан жуфтакни ростлайди. Дадам минг ширин муомала қилгани билан у чурқ этмай ер чизиб тураверади.

Бир куни уни гапга солиб, кўнглидагиларни билиб олмоқчи бўлган эдим:

— Бунақа ишларга сен аралашма, ҳали ёшлик қиласан, — деб жеркиб берди.

Метинни деб уйимиздан ҳаловат йўқолди. Ойим тез-тез кўз ёши тўкиб оладиган, дадам эса қовоғини солиб юрадиган бўлиб қолди.

Бир кун и кечқурун Метин уйга келмади. Қош қорайиб, кеч бўлди ҳамки, ундан дарак йўқ. Ҳаммамиз уни қидиришга тушдик. Суриштирмаган жойимиз қолмади. Ноилож уйга қайтдик. Дадамнинг ўртоқлари ҳам хавотир олиб, бизникига келишди. Ойим «энди нима қиламан» деб юм-юм йиғлайди. Эркаклар Метинни яна қаердан суриштириш мумкинлигини ўйлаб ўтиришибди. Тўсатдан қўнғироқ чалинди. Ҳамма дув этиб эшикка югурди. Эшикни очсак, Метин экан. Ундан хавотирланиб, ҳамма юрагини ҳовучлаб ўтирибди-ку, Метиннинг бўлса парвойи палак. Ўртоқлари: «Келганида ҳозир уришма, қўй», дейишгани учун дадам ноилож индамади. Ҳамма ўз иши билан овора бўлиб ўтираверди.

Бирпасдан кейин дадам Метинни ёнига чақириб, унга насиҳат қилди.

— Мактабдан қочадиган, дарсларини қилмайдиган боланинг охири вой бўлади, ўғлим, — деди дадам мулойимлик билан. — Қимки меҳнатсевар бўлса, ўша одам кўп пул топади, кейин унинг роҳатини кўради. Сен ёш пайтингда кўп ишлашинг, яъни ўқишинг керак, токи катта бўлганингда роҳат-фароғатда яшагин.

Дадамнинг гапи ҳамиша шу. Ўртоқлари ҳам уни қувватлаб гапиришди.

— Меҳнатнинг таги роҳат, жиян. Ишлаган — тишлайди.

— Ҳа, омаднинг калити ҳам меҳнатда.

Қовоғини уюб, ерга қараб турган Метин бирдан ҳуш-ёр тортди:

— Меҳнат қилинса, қанча пул ишлаб топса бўлади?

— Қим кўп тер тўкса, ўша кўп пул топади.

— Хўп, кўп тер тўккан киши Зайналбейчалик бадавлат бўла оладими?

Ҳамма жим бўлди. Метин бу билан нима демоқчи бўлгани равшан эди.

— Бизлар ҳам бир пайт сенга ўхшаган бола бўлганмиз, — деди дадам салдан кейин ноқулай жимликни бузиб. — Бизлар ҳам болалик нималигини тушунамиз. Аммо биз болалик пайтимизда...

Метин гапни чўрт кесди:

— Тер тўкиб дарс қилмаган одам кўп пул топади.

Дадам тутақиб кетиб, ўшқириб берди:

— Ҳа, энди даданг сенга ёлгончи бўлиб қолдимиз?

Метин ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Йўқ, унақа демоқчи эмасман, — деди у пиқиллаб. — Ахир ўзингиз ҳар куни Зайналбей ишққмас, Зайналбей аҳмоқ, Зайналбей овсар, дейсиз-ку. Бўлмаса нега унинг қатор-қатор фабрикаси, ширкати, идора ва магазинлари бор? Машинасиям кўп, уйлариям кўп. Уғлиям ўзига ўхшаган, ёмон ўқиган.

Йиғи зўрайган сари Метин авжга чиқди:

— Энди мактабга бормайман. Зайналбейга ўхшаб бой бўламан. Қўл остимда уникидан ҳам кўп одам бўлади. Ҳаммасини ишлатаман. Сергайрат, ўқимишли одамларни мен ҳам идорамга ишга оламан.

Метин жойига кириб кетди. Гапининг охирини ўша ердан эшитдик.

Дадамнинг кўнгли бузилиб кетди.

— Майли, ўғлим, билганингни қил. Уқинг келмаётган бўлса, майли, ўқима.

Ҳозирча хўп деяйлик, деган маънода ўртоқларига кўзини қисиб қўйди.

Ойим Метинни юз-қўлини ювишга олиб кетди.

— Ҳамма айб ўзимизда, — деди дадамнинг ўртоғи. — Бола-чақанинг олдида андиша қилмай гапираверамиз. Булар бор жойда ҳамма гапни ҳам гапириб бўлавермайди.

Шу ерда ўтирган хотини унга кўзи билан мени имо қилиб кўрсатди.

Яна бири луқма ташлади:

— Жияннинг гапида жон борга ўхшайди. Чиндан ҳам шунча йил ўқиб, биз нима бўлдик... Зайналбейга ёлландик, холос.

Метиннинг хулқи нега ўзгариб қолганини ойим билан дадам яхши билишарди. Ҳаммасига Зайналбейнинг ўғли, яъни опамнинг бўлажак қаллиғи сабаб бўлди. Шу воқеадан кейин орадан бир неча кун ўтгач, фотиҳани бузишди. Опам ишга кирди. Ҳозир бинойидай ишлаб турибди. Ўзиям бўлғуси куёв болага кўнгли йўқроқ эканми, ҳар ҳолда ҳозирги мустақил ҳаётидан мамнун эканлигини кўриб юрибман.

Метин ичидаги гапларни тўкиб солган кунининг эртасидан бошлаб ўқишига кетди. Ҳозир у ипакдек мулоим бўлиб қолган. Тўйни барбод қилгани учун юраги бир оз ғашланади шекилли, уйда қўйдек беозор юради. Дарсларидан ҳам етишиб олди. Уй ичидагиларнинг ҳаммаси билан муросани тиклади-ю, лекин менга ҳамон ола қараб юрибди. Ҳа, қаттиқ хафа бўлганга ўхшайди. Нега деганда, ўша пайтда. уни қўллаб-қувватламадим-да. Аслида-ку мен ҳам худди шу фикрда эдим-а; аммо унинг қўллаган усули менга тўғри келмаса нима қилай. Ҳа, майли, тез кунларда ярашиб кетармиз. Шунга умид қилиб юрибман.

Хатни кечки овқатдан кейин ёзипман. Энди уйку келяпти, ёта қолай. Эртага дам олиш куни. Ойим Метин икковимизни болалар театрига олиб бораман деган.

Ўртоқларимнинг ҳеч қайсисини унутганим йўқ. Ҳаммангизни соғиндим. Баъзан бирга тушган расмларимизни кўриб, сизларни бир-бир эслаб ўтираман. Ҳамма ўртоқларга салом айт. Ўзингга ҳам катта муваффақиятлар тилайман.

Ўртоғинг Зайнаб Елқир

ФИДОЙИ БОЛАЛАР

Истамбул, 30 ноябрь, 1963 йил

Қадрдон Зайнаб!

Хатингни олганимга икки кун бўлди. Уша кунидек жавоб ёзгим бор эди-ю, лекин ўқитувчи уйга кўп вазифа бериб юборгани учун улгуролмадим. Шунга кўра энди жавоб ёзаяпман.

Янги ўқитувчи менга маъқул бўлиб боряпти. Директор синфимизга кириб қолганида. Дамир нима ҳунар кўрсатганини сенга айтиб берган эдим. Ушанда ҳаммамиз Дамирнинг шўри қуриди, деб ўйлаган эдик. Йўқ, ўқитувчи унга ҳеч қандай чора кўрмади. Ўзимнинг ҳам ўтакам ёрилиб юрган эди. Акси бўлиб чиқди. Ҳозир у мен билан жуда яхши муносабатда.

Сўнгги пайтларда фидойилик мавзуи ўқитувчимизнинг оғзидан тушмай қолди. Фидойилик ҳақида эшитган-билган гапларини айтиб беради-да, кейин:

— Хўш, буни қандоқ тушундинглар? Бу ҳақда нима дейсиз? Қиссадан ҳисса нима? — деб биздан фикр сўрайди.

Ўқитувчимизга мен нега маъқул келиб қолганимнинг сирини айтайми? Мен ҳамиша унинг кўнглидаги гапни топиб айтаман — қиссадан чиқадиган ҳиссани топиб гапираман. У ҳикоясини бошлаши биланоқ кўзланган муддаони сезиб оламан-да, сўраганида дарров жавобни ёпиштираман. Бундан у жуда мамнун. Ҳар сафар жавобимдан кейин: «Офарин, Аҳмад!» деб қўяди, сўнгра:

— Сизлар ҳам ҳаётда мана шундай фидойи бўлинглар, болалар! — деб бутун синфга ўғит беради.

Кунлардан бирида шу мавзуда қаттиқ тортишиб қолдик.

Ўқитувчининг кўнглига қараб жавоб беравериш мени ниҳоятда зериктириб юборди. Бир ҳикоя айтиб берган эди, шуни ўз билганимча таърифламоқчи, бу ҳақда ўзимнинг фикримни билдирмоқчи бўлдим.

Буниси ҳам фидойилик ҳақида эди. Мен сенга унинг қисқача мазмунини гапириб берай.

Уруш пайти. Қишлоқ мактаби. Қишлоқда бизнинг аскарларимиз турибди. Бизлар тенги бир бола душманни кўриши билан аскарларимизга хабар қилиши керак. У шу ҳақда топшириқ олади. Бола бир дарахтга чиқиб олиб, кузатиб туради. Узоқдан душман кўринади. Бола-кай шоша-пиша ерга тушиб қишлоқ томонга югуради. Йўлда ўқ еб яраланади. Аmmo шунга қарамай чопиб кетаверади. Қишлоққа етиб олгач, командирга душман келаётганини айтади ва йиқилади. Шу ернинг ўзида жони узилади.

— Қани, Аҳмад, тур ўрнингдан, — деди ўқитувчи одати бўйича. — Хўш, бу ҳикоянинг биз учун қандай тарбиявий аҳамияти бор?

— Олдин битта саволим бор, ўқитувчим, — дедим ўрнимдан туриб. — Шу воқеа чиндан ҳам бўлганми ўзи ёки фидойиликка намуна сифатида уни катталар ичидан тўқиганми?

Ўқитувчи мендан буни кутмаган эди. Шунинг учун анча довдираб қолди. Нима дейишини билмай бир оз ўйланиб тургач:

— Бу билан нима демоқчисан? — деди жаҳл аралаш. — Биров буни ичидан тўқиганми ёки бўлган воқеа-ми — сенга бунинг нима дахли бор?

— Агар шу бўлган воқеа бўлса ишониш қийин.

— Нимага?

— Душманни кузатиб туриш — бу муҳим топшириқ. Келиб-келиб ўн бир яшар болага шу иш топширилади-ми? Нима, бошқа одам йўқмиди? Мен шунисига ҳайрон бўлиб турибман. Қолаверса, болаларнинг келажаги учун ҳаёт-мамонт жанги кетаётган бир пайтда ёш болага ҳарбий топшириқ бериб, уни...

— Бу шунчаки бадиий бир ҳикоя, албатта, — деди ўқитувчи сўзимни бўлиб. Кейин бутун синфга мурожаат қилди. — Хўш, Аҳмаднинг гапи тўғрими? Сизлар нима дейсиз?

Қий-чув кўтарилди. «Нотўғри, нотўғри» деган овозлар эшитилди.

Чингиз деган бола дик этиб ўрнидан турди.

— Бизлар ҳам фидокор бўлмоғимиз керак, афандим. Ҳикоя бизни шунга ўргатади.

Худди ақлли гап айтгандай керилиб менга қараб қўйди.

Менинг ёнимни олган ёлғиз Дамир бўлди.

— Мен ҳам Аҳмаднинг фикрига қўшиламан, афандим.

Ўқитувчи яна бутун синфга юзланди:

— Қани, айтинглар-чи, нима учун Аҳмад билан Дамирнинг фикри бошқа?

Чингиз яна сапчиб туриб, чийиллаб кетди:

— Уларга теккан касал бу, афандим. Доим ўзларини кўрсатмоқчи бўлишади.

Шу пайт танаффусга қўнғироқ чалиниб қолди.

— Бу ҳақда танаффусдан кейин яна гаплашамиз,— деди ўқитувчимиз чиқа туриб.

Зайнаб, ростини айтсам, шу топда қўнғироқ чалиниб қолганига жуда суюндим. Акс ҳолда, қизишиб кетиб, ўқитувчимизга бирор оғир гап айтиб қўйишим ҳам мумкин эди.

Дарсдан чиқдик. «Ҳа, билагон, қалайсан энди!»— деди Чингиз кесатиб. «Бедаво касалга йўлиққан!»— деб Салима яна ярамга туз сепди. Қим билади, балки чиндан ҳам катта кетворгандирман. Аммо ҳикоянинг ўзи менга ёқмаган бўлса нима қилай ахир...

Фидойилик ҳақида жуда таъсирчан қилиб ёзилган эди у аслида. Ҳикоя ҳаммамизга шу қадар сингиб кетибдики, катта танаффусда ҳовлига чиқиб «уруш-уруш» ўйнадик. Болалар дарахтларнинг тепасига чиқиб олишди. Уша ердан туриб душманга қарата пулемётлардан тариллатиб ўт очилди. Ҳовлидаги дарахтлар бизга камлик қилиб қолди. Баъзиларимизга кузатиш нуқтаси етмади. Мен деразадаги панжарага осилиб, деворга чиқ-

дим. Кейин водопровод қувуридан юриб, йўғон ходанинг устига миниб олдим. Танлаган жойимдан мамнун бўлдим. Бундоқ қарасам, рўпарамдаги акация дарахтининг устида Чингиз билан Ҳусайн жой талашяпти. Иккови ади-бади этишиб туришибди. «Топшириқ сенга эмас, менга берилди!» — деб бақиради Ҳусайн.

Бирдан Ҳусайннинг додлаган овози эшитилиб қолди. Ҳаммамиз ерга тушиб югурдик. Ҳўқитувчилар ҳам чопиб келишди.

— Дарахтда нима қилиб юрувдинг ўзи?— ўшқириб берди иккинчи синф ўқитувчиси.

— Душман аскарларига кўз-қулоқ бўлиб турган эдим.

Бу гапни эшитиб, у роса ҳайрон бўлди.

— Эсинг жойидами? Бу ерда душман нима қилади?

Ҳайтовур, Ҳусайн енгил йиқилган экан, ярасини боғлаб қўйишди. Чингиз боёқиш қўрқиб кетганидан қўлоёғи қалтирайди. Айб Чингизда эканини ҳаммамиз билиб турибмиз. Аммо Ҳусайн мард бола экан, уни сотмади. Ҳўқитувчи: «Нега йиқилдинг, ким итариб юборди?» деб сўроққа тутган эди, Ҳусайн: «Айб ўзимда, оёғим тойиб, йиқилиб тушдим», деб туриб олди.

Ҳусайннинг бу ҳаракати мени жиддий ўйлантириб қўйди. Танафусдан кейин яна дарсга кирдик. Фикр-хаёлим ҳамон Ҳусайнда эди, ўқитувчи тагин бояги гапни сўраб қолди.

— Бирор киши бошқаларга ўзини кўрсатиб қўйиш ёки ном чиқариш учун фидойилик қиладиган бўлса, буни чин маънода фидойилик деб бўлмайти, — дедим шартта ўрнимдан туриб.

Мен бу билан Ҳусайннинг чинакам мардлигини назарда тутган эдим.

Эртаси куни ўқитувчимиз шу хусусда бошқа бир ҳикояни гапириб берди. Бир камбағал бола бўларкан. Боланинг онаси ётиб қолади. Унга дори керак, уйда эса пул йўқ. Бола дори сотиб олиш учун ўғрилиқ қиладди,

уни тутиб олишади. Уртоғи эса бутун айбни ўз бўйнига олади. У қутулиб кетади.

Яна билағонлик қияпти, деб ўйлашмаслиги учун бу гал индамай қўя қолдим, фикримни айтмадим. Ваҳоланки ушбу ҳикояда ғирт тентакликнинг номи фидойилик деб кўрсатилган эди.

Уқитувчиларимиз келишиб олишибди. Бизнинг синф билан «5б» синфи ўқувчилари ўртасида энг яхши иншо учун конкурс ўтказиладиган бўлди. Иншонинг мавзуи — фидойилик. Бу конкурс мактабда катта шов-шув кўтариб юборди. Ҳамма ким ғолиб чиқишини билгиси келади. Уқитувчимизга қолса, конкурсда мен ютиб чиқишим керак. Бунга унинг имони комил. Мен шу иншода фидойилик ҳақида ўз билганларимни ёзишга жазм қилдим. Ўзиниям нақ уч кун ёздим. Тайёр бўлгач, уйдагиларга ўқиб бердим. Ёзганларим ҳамиша дадамга маъқул бўларди, лекин буниси унга ёқмади. Амакимга ҳам ўқиб берувдим, энсаси қотди.

Аслида ёзган иншомнинг мазмуни бундай. Бир боланинг укаси оғир бетоб бўлиб қолади. Бола бундан қаттиқ эзилиб юради. Укасининг оғирини енгил қилмоқчи бўлади, лекин иложини тополмайди. Охири ўйлаб-ўйлаб бир йўл топади. Ҳар куни ўринга ётар чоғида: «Ё худо, укамни ўз паноҳингда асра. Дардини менга бера қол, розиман», деб пичирлайдиган бўлади. Кунлардан бирида кечаси у туш кўради. Баҳайбат бир дев: «Мана, қилган дуонинг ижобат бўлди. Қани, жонингчи менга таслим қил!» деб турган эмиш. «Мен укамга фидойилик қилмоқчи бўлувдим, жонимни олма!» деб бола қичқириб юборади. Онаси уйғониб кетади. Кўрпанг очилиб кетибди, ёмон туш кўрган бўлсанг керак, ўғлим, деб унинг устини ёпиб қўяди. Бола яна ухлаб қолади.

Фидойиликни қандоқ ўйлашимни тушунтира олибманми? Мен бу иншода фидойилик учун қилинадиган фидойилик устидан кулмоқчи бўлган эдим.

Тўртинчи ва бешинчи синф ўқувчиларини катта залга тўплашди. Ўқитувчилар ҳам йиғилди. Бизнинг синфимиздан олти, «5б» дан эса беш бола конкурда қатнашадиган бўлди. Қуръа ташланди. Номеримизни библиб олдик. Мен саккизинчи бўлиб иншони ўқиб бердим. Директор билан ўқитувчиларнинг юзи бурушгандай бўлди, демак, маъқул келмапти. Лекин залдаги болалар энг кўп менга чапак чалишди. Ҳамма ўз иншосини ўқиб бергач, ўқитувчилар баҳо чиқариш учун бошқа хонага ўтишди.

Улар чиқиб кетиши билан залда тўс-тўполон кўтарилди. Ҳар ким ёнидан резинка рогаткани олди, ўзаро отишма бошланди. Тўғриси айтсам, шу кунларда рогатка мактабимизда расм бўлиб қолган. Рогаткасиз юрмайдиган ўғил бола йўқ. Ўқини қоғоздан қилишадую, лекин теккан жойи бирам ачишадики.. Мен ўзим бу масалада сал ношудроқман, отган ўқим ҳечам мўлжалга тегмайди. Ҳатто тош ирғитишни ҳам билмайман. Уртоқларим нуқул мени қиз болага ўхшаб тош отасан, деб калака қилишади.

Бир пайт гарданим игна санчилгандек қаттиқ ачишиб кетди. Жон ҳолатда ёнимдаги боланинг қўлидан рогаткасини тортиб олиб, тез-тез ўқладим. Резинкани обдан чўзиб туриб, бир отдим... Биласанми, Зайнаб, ўқ кимга тегди? Шу пайт залга ўқитувчилар билан директор бошлашиб кириб қолса бўладими! Мўлжаллаган одамим бир чеккада қолиб, ўқим тўғри директорнинг гарданига бориб тегди-я! Ана расвогарчилик!

Директор жаноблари гарданларини ушлаганларича бизга даргазаб бўлиб ўқрайдилар.

— Кимнинг иши бу? Ким отган бўлса, бу ёққа чиқсин! — деб ўшқирди «5б» синф ўқитувчиси.

Бошимни эгиб, энди тураман деганимда ўқитувчимиз:

— Агар гуноҳкор ўрнидан турмаса, ҳаммангиз унинг касрига қоласиз. Ҳеч кимни бу ердан чиқармаймиз! — деб дағдаға қилди.

Конкурс мусобақаси бир ёқда қолиб кетди.

— Мен отгандим, — дедим ўрнимдан туриб.

Директор юзимга тикилиб қаради.

— Йўқ, отган сен эмассан!

— Мен эдим.

— Мен одамларни бир қарашда билиб оламан. Сен гуноҳкорга ўхшамайсан. Кўриб турибсанки, айбни ҳеч ким бўйнига олмаяпти, ўртоқларингни оғир жазодан қутқариш учун энди сен ўзингни тутиб беряпсан. Сен бу номаъқулчиликни қилмагансан.

Ҳолбуки бу гап менинг хаёлимда ҳам йўқ эди.

— Атайлаб қилганим йўқ, афандим... Тасодифан бўлди... Бошқа одамга отмоқчидим. Қўлимдан чиқиб кетди...

Директор саҳнага чиқиб олди.

— Мана, болалар, кўрдингизми, фидойиликнинг асл намунаси бу. Гарчи айбдор бўлмаса ҳам, ўртоғингиз сизларни жазодан қутқариш учун ўзини фидо қиляпти. Ундан ўрнак олсангиз бўлади. Шу олижаноб ҳиммати эвазига сизларга энди жазо бермайман. Гуноҳингизни кечирдим. Ёзган иншоси унчалик яхши бўлмаса ҳам, мана шу ибратли иши учун уни бугунги конкурснинг голиби деб эълон қиламан.

Нима аҳволда қолганимни тушуняпсанми, Зайнаб? Фикрларим чувалашиб кетди. Айбдор бирпаснинг ичида қаҳрамон бўлиб қолганига нима дейсан? Наҳотки фидойилик билан шўхликнинг ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаса?!

Мактаб жуда жонимга тегди. Тезроқ китоб-дафтардан қутулсам дейману, лекин дадам ўзи ўқимагани учун бутун орзу-умидини менга тиккан. Лицейни битирганимдан кейин мени олий маълумот олиш учун чет элга юбормоқчи. Шу хусусда ҳозирданоқ дадам билан оймнинг мурасиси келишмай турибди. Оймнинг мени юборгани кўнгли йўқ, соғиниб қоламан, дейди.

Билмадим, сенга қанда-ю, лекин менинг назаримда вақт жуда секин ўтаётганга ўхшайди. Қагга имтиҳонларга неча кун қолганини ҳисоблаб юриш учун ўзимга қўлбола календарь қилиб олганман. Якшанба ва каникуллар ҳисобга олинмаса, имтиҳонларга кўпам вақт қолгани йўқ. Лекин ҳар ҳолда кунлар жуда имиллаб ўтяпти-да.

Сенга ҳамиша шод-хуррамлик ва сиҳат-саломатлик тилайман.

Аҳмад Тарбай

СЕНДАН БУНИ КУТМАГАН ЭДИМ

Истамбул, 7 декабрь, 1963 йил

Аҳмад!

Менга канда қилмай хат ёзиб турганинг учун раҳмат. Энг сўнги хатингни ўқир эканман, қизиқ-қизиқ воқеалар фақат сенда учрар экан-да, деб ўйлаб қолдим. Еки сен буларни атайлаб бўрттириб ёзипсанми? Ҳар гал хатларингни завқ билан ўқиб чиқаман. Энди мен ҳам қўлимдан келганича сендан ўрганишга ҳаракат қиламан.

Ўтган куни бизнинг синфимизда ҳам қизиқ бир ҳодиса рўй берди. Танаффусга чиққанимизда роса мириқиб кулдик. Дарсда кулишга имкон бўлмади, чунки ўқитувчимиз ҳаддан ташқари жиғибийрон бўлган эди.

Менга тақлид қилмоқчи бўлиб, ҳақиқатни бўрттириб ёзипти, деб ўйлама. Мен бор гапни оқизмай-томизмай айтиб бераман. Ичимдан ҳеч нарса қўшмасликка ҳаракат қиламан.

Дастлаб мен сени шу воқеанинг қаҳрамони билан таништириб ўтай.

Синфимизда Усмон деган бир бола бор. Ўзи аълочи. Арифметикага айниқса уста. Ҳамиша саранжом-сарош-та юради. Довотида нуқул ранг-баранг қаламлар бўлади, ҳаммасининг учи силлиқ қилиб очилган. Нега унинг қаламлари ҳечам синмайди, деб ҳайрон бўламан. Мен

бундай қилолмайман. Қаламларим ўзидан-ўзи ерга тушиб, синаверади. Керак бўлиб қолганида папкамдан бирорта ҳам учи бутун қалам тополмайман. Ойим шунисига ҳам шукур қил, деб мени юпатади. Чунки опам ўқиганда папкасида умуман қалам турмас экан, доим йўқотиб юраркан. Демак, мен опамга қараганда анча саришта эканман.

Усмоннинг ёзма ишлари бирам кўркем бўладики! Ҳарфлари марварид донасига ўхшаб алоҳида-алоҳида ажралиб туради. Ёзма ишининг ҳар бир бетини у рангли қаламлари билан чиройли қилиб безайди. Кўрган кишининг ҳаваси келади. Ўқитувчимиз унинг ишларини ҳамиша бизга ўрнак қилиб кўрсатади. Мен ҳам Усмонга ўхшаб чиройли ва озода ёзмоқчи бўламану, лекин нуқул хатим суйкалиб, бўёқлар чаплашиб кетади.

Сизларда қандоқ, билмадиму, аммо бизнинг ўқитувчимиз худонинг берган куни синфда ёзма иш ўтказди. Бу ҳам етмагандек кун ора уйга ҳар хил саволлар бериб юборади. Буларга ҳам ёзма жавоб беришимиз керак.

Бир куни Усмон:

— Ўқитувчи ҳамма ёзма ишларимизни ўқишига кўзим етмайди, — деб қолди.

Мен ҳайрон бўлдим.

— Ўқимайдиган бўлса нега бизни овора қилади?

Усмон фикрида қатъий туриб олди.

— Хўш, ўқимаслигини нима билан исбот қиласан? — луқма ташлади бир бола.

— Кўриниб турган нарса бу. Мана, хомчўт қилиб кўрайлик. Ҳар куни бир марта ёзма иш ўтказадими?

— Тўғри, — бир оғиздан тасдиқлади ҳамма.

— Кун ора уйга ҳам ёзма иш бериб юборадими?

— Шундоқ.

— Мана энди ҳисоблаб кўраимиз. Синфда неча кишимиз? Эллик иккимиз?

— Ҳа.

— Демак, ўқитувчимиз бир кунда эллик иккита иншони ўқиб чиқиши керак. Бундан ташқари, кун ора уйга ҳам вазифа беради. Бир кунга йигирма олтитадан тўғри келади. Бояги эллик иккига йигирма олтини қўшсак, етмиш саккиз бўлади. Демак, бир кунда у етмиш саккизта ишни ўқиб чиқиши керак экан. Қани, айтинг-чи, уйига қайтгач, у ёзма ишларимизни қачон кўра бошлайди?

— Ўзи билади. Сенга нима?

— Ҳисобга керак ахир. Битта ишни неча минутда кўриб чиқиш мумкин?

Усмон дарров ҳисоблаб чиқди. Маълум бўлишича, ҳамма ёзма ишларни кўриб чиқиш учун камида ўн бир соат вақт керак бўларкан. Ўқитувчимиз кечаси билан мижжа қоқмай чиққан тақдирда ҳам бунга қурби етмас экан.

Буни эшитиб, болалар чурқ этмай қолишди.

— Ҳар ҳолда ўқиса керагов, — дедим жимликни бузиб.

— Ҳа, албатта, ёзма ишларимизни кўришга кўради, — жавоб берди Усмон. — Лекин ҳаммасини эмас. Танлаб кўради.

Орадан бир-икки кун ўтган эди, қизлардан бири менга:

— Усмоннинг тахмини тўғрига ўхшайди, — деб қолди. Кейин бир воқеани айтиб берди:

Дугонамнинг уйи ўқитувчиникига яқин экан. Эрталаб мактабга келаётганида бирдан шамол кўтарилибди. Бундоқ қараса, ерда ҳар хил қоғозлар сочилиб ётганмиш. Керакли нарса бўлмасин тагин, деган хаёлда у энгашиб бир варақ қоғозни олибди. Бундоқ ўқиб қараса, ўзининг кечаги ёзма иши эмиш. Олдинига ҳайрон бўлибди. Бу ерга қаердан келиб қолдйкин, деб атрофига аланглабди. Кейин ўқитувчимизнинг уйи олдидаги ахлат қутисига кўзи тушибди. Қути тўла қоғоз эмиш.

— Ишонмасанг, мана, ўзинг кўр! — дея у менга қўлидаги ғижим қоғозни узатди.

— Ёзма ишларимизни кўриб чиққанидан кейин бирор ерга ташлайди-да. Нима, уларни сандиққа бисот қилиб босиб қўйсинми? — дедим пинагимни бузмай.

Тарих дарси эди.

— Ҳозир ўқитувчимизни бир синаб кўраман. Қани, ёзма ишларни кўрармикин ёки йўқми, — деб қолди бир пайт Усмон.

— Нима қилмоқчисан?

— Кейин кўрасан.

Ўқитувчимиз саволларни доскага ёзди. Ҳаммасига ёзма жавоб беришимиз керак. Мана, ўша саволлар: «Дафтардор, нишончи, бейлербейи, ажамиўғлон деб кимга айтилган? Султон Иброҳим даврига характеристика беринг».¹

Усмон танаффусда нима иш қилганини гапириб берди. Роса кулишдик. Гапига қараганда, у султон Иброҳим даврига характеристика бераётганида озгина тўғри гап қилибди-да, бу ёғини ичидан тўқибди. Кейин султон Иброҳимга атаб бир хат ёзибди. Хатнинг бошига: «Тен-такларнинг тентаги бўлган султон Иброҳим тоғал!» деб ёзиб қўйибди.

Шундан кейин бошқа саволларга ўтибди. Ёзган жавоблари шу эмиш.

«Бейлербейи — Босфор бўйидаги бекатнинг номи».

«Дафтардор — дафтари бор одам».

«Нишончи — мерган дегани. Синфимиздаги Четин деган боланинг лақаби шунақа. Биз уни кўр мерган, деб чақирамиз. Чунки футбол ўйнаб қолсак, дарвоза

¹ Изоҳ. Бу сўзларнинг ҳаммаси Туркия тарихига оид. Дафтардор — бирор вилоятнинг молия ишлари билан шуғулланган шахс. Нишончи — подшоҳ аъёнларига инъом этилувчи имтиёз қоғозларига сарой муҳрини босадиган шахс, муҳрдор. Бейлербейи — кичик вилоят ҳоқими, тўра. Ажамиўғлон — ҳали ҳарбий таълимни тугалламаган аскар. (Тарж.).

бир чеккада қолиб, у нуқул тўпни деразага қараб тепади. Унинг дастидан мактабда бугун ойна қолгани йўқ».

«Ажамиўғлон синфимиздаги Ризо деган боланинг нақ ўзи. Ҳечам ланка ўйнашни билмайди. Нуқул бизга малайлик қилгани қилган».

Усмоннинг гапларига унча ишонмадик. Ҳар ҳолда аравани қуруқ олиб қочган бўлса керак.

Эртасига у тоза ҳадиксираб қолди. Икки-уч кунгача юрагини ҳовучлаб юрди-ю, лекин ўқитувчи бир оғиз бир нима демаганидан кейин анча ўзини босиб олди. Шу-шу у кўзбўямачиликка ўрганиб қолди. Айтишича, саволларга бир-икки қатор тўғри жавоб бераркан-да (ўқитувчининг кўзини шамғалат қилиш мақсадида), бу ёғига лоҳлаган нарсасини ёзавераркан.

Усмон бизни лақиллатяпти, деб ўйлаб юрган эдик, лекин кечаги воқеадан кейин сира шубҳа қолмади.

Воқеа бундай бўлди: Биринчи дарсга кириб, синфда ўтирган эдик. Салдан кейин эшик очилиб, ўқитувчимиз кириб қолди. Доим хушчақчақ юрадиган одамнинг бугун қовоғидан қор ёғилиб турибди. «Салом, болалар!» деб ўдағайлаганича жойига бориб ўтирди.

— Қани Усмон, ўрнингдан тур-чи!

Усмон жойидан кўзғалди.

— Яқинроқ кел!

Усмон унинг олдига борди.

— Болалар! Икки кун олдин мен табиёт дарси бўйича сизлардан ёзма иш олган эдим. Эсингиздами? Мана ҳозир синфдошингиз Усмон ёзган ишини ҳаммамизга ўқиб беради.

Усмон лавлагидек қизариб кетди.

— Қани, ўқиб бер-чи! Нима ёзган бўлсанг, барини ўқи! Саволларни ҳам қўшиб ўқи! — деб ўқитувчи қўлидаги ишни унга узатди. Усмон ноилож ўқий бошлади.

«Савол 1. Шамол нима? У қандай ҳосил бўлади?»

Жавоб. Ҳаво исигандан кейин унинг ҳажми кенгаяди, оғирлиги камаяди, натижада у тепага кўтарилади».

— Уқи, ўқи, давомини ўқи!

— Телага кўтарилган шамол... шамол... шамол...

Усмон ғўлдираб қолган эди, ўқитувчи ўшқирди.

— Ҳа, шамолга нима қипти?!

— Шамол «Галатасарой» командасига кўп халақит берди. Ўйиннинг биринчи ярмида «Галатасарой» командаси шамолга қарши ўйнади. Лекин шунга қарамай галатасаройчилар чиройли комбинациялар ишлатиб, зўр маҳорат кўрсатишди. Ўйин жуда шиддатли бўлди. «Анқаракучи» командаси галатасаройчиларнинг зарбига бардош беролмади. Қаттиқ кураш вазиятида ўтган бу ажойиб ўйинда галатасарой футбол командаси 2:1 ҳисоби билан ютиб чиқди.

«Савол 2. Бўрон деб нимага айтилади?»

Жавоб: Секундига йигирма метрдан кўп тезлик билан эсадиган шамол бўрон деб аталади. «Галатасарой» командаси «Митхатпошо» стадионида чинакам бўрон ясаб турган эди. Аммо судья ўз вазифасини яхши эпложмади. Метин Шукрига бўрондек ҳамла қилган эди, Шукри оёғида туролмай йиқилиб тушди. Судья бунинг учун пенальти берди. Стадионда ўтирган футбол ишқи-возлари бундан қаттиқ ғазабландилар».

Кулгидан ўзимизни зўрға тийиб ўтирибмиз. Орамизда пиқирлаб кулганлар ҳам бўлди. Усмоннинг овози титрай бошлади. Хижолатпазликдан йиғлаб юборадиган ҳоли бор.

— Бу нима қилганинг, Усмон?

Усмон ўқитувчига жавоб бериш ўрнига юзини тескари олди.

— Мен сени яхши ўқувчим деб билардим. Бу ишни сендан кутмаган эдим. Бор, жойингга ўтир!

Ростини айтсам, Усмон қўлга тушганидан ич-ичимдан хурсанд бўлдим.

— Хўш, қалайсан энди! — деб танаффусда уни майна қилдим. — Ёзма ишларимизни текширар эканми?

Иттифоқо ўша кунни кечқурун уйимизга меҳмон кел-

ди. Ойимнинг дугонаси экан. Мен уни илгари ҳечам кўрмаганман. Меҳмон қайси мактабда, нечанчи синфда ўқийсан, деб мендан сўраб қолди. Мен жавоб бердим.

— Муаллимнинг яқин дўстим бўлади, — деди у жавобимни эшитгач. Кейин ойимга ўгирилиб, қизиқ гапни айтиб берди.

— Кеча бир кўриб ўтай, деб ўшанинг уйига борган эдим. Антиқа бир иш бўлди. Столининг устида бир қучоқ қоғоз уюлиб ётган экан. Бу нима, деб сўрасам, ўқувчиларимнинг ёзма иши, деди. Шунча ишни қачон ўқиб чиқасан, улгурмайсан-ку, деб ҳайрон бўлдим. «Ажойиб ўқувчиларим бор. Бирортасининг дафтарини берайми, ўқиб кўрасанми?», деб қолди. Танлаб-танлаб, бирини узатди. Боланинг хати чиройли экан, жуда равон ёзибди. Сарлавҳаларнинг остини рангли қалам билан эринмай чизиб чиқибди. Муҳим сўзларнинг остига ҳам қалам тортилган. Ёзма иши шамолдан экан. Озгина ўқишим билан оғзим очилиб қолди. Боласи тушмагур шамолни тушунтириб бериш ўрнига, «Галатасарой—Анқаракучи» командалари ўртасидаги футбол ўйинини таърифлабди. Ўзиям тоза мириқиб кулдим. Дўстим ҳайрон бўлди. Негача кулаётганимни сўради. Ёзма ишни ўзига бердим. Ўқиб чиқди-ю, тепа сочи тик бўлиб кетди. Мен уни яхши ўқувчим деб юрардим, шу ишни қилади, деб ўйламовдим, деди.

Усмон яна ҳақ бўлиб чиқди. Очигини айтсам, мен ҳам ўқитувчимиздан шу ишни кутмаган эдим. Қаттиқ ранжидим.

Мана, бўлган воқеанинг ҳаммасини ёздим.

Омон бўл, қадрдон дўстим Аҳмад. Тез-тез хат ёзиб тур. Хўпми? Синфдош ўртоқлардан ҳам дарак бер. Хатингни кутаман.

Зайнаб Елқир

ВИЖДОН АЗОБИ

Истамбул, 7 декабрь, 1963 йил

Зайнаб!

Нима ёзсам, шуни мақтаяпсан. Бу билан сен мени яхшироқ ёзишга даъват этияпсан. Илиқ гапларинг учун раҳмат. Бир хатингда: «Сен нуқул куладиган нарсаларни ёзасан» деган эдинг. Эсингдами? Бу галгиси кулгидан йироқ, юракни эзиб юборади. Воқеани ўқитувчидан эшитдик. Бизга жуда-жуда таъсир қилди.

Тунов куни дарсда Ҳусайн китобдан бир нимани ўқиб бераётган эди, виждон азоби, деган бирикмага дуч келди. Ўқитувчимиз уни тўхтатиб, виждон азоби нима эканини бизга роса тушунтириб берди. Кейин: «Мана шунга виждон азоби дейилади. Тушунарлими?» деб сўраган эди, ҳаммамиз «тушунарли, тушунарли», деб айтдик.

— Тушунарли бўлса, энди бунга мисол келтирамиз.

Яшар қанақа бола эканини ўзинг биласан. Ҳозир ҳам орқа партада ўтиради. Фикри дарсда эмас, бошқа нарсаларда. Дам ёнидаги маркаларини санаса, дам қогозга расм кизиб ўтиради. Ўқитувчи тўсатдан Яшарни чақириб қолди.

— Қани, Яшар, сен айт-чи, виждон азобига ҳеч учраганмисан?

Яшар ўқитувчининг олдинги гапларини сира эшитмаганди. Чунки ўйин билан овора эди. Лекин қув бола эмасми, «Ҳа, дедим, тутилдим, йўқ, дедим, қутулдим» қабилда иш кўрганим маъқул, деб ўйлади. Шунинг учун:

— Йўқ, ўқитувчим, сираям виждон азобига учрамаганман, — деб жавоб берди.

— Ия, бу қандоқ бўлди? Виждонинг ҳечам азоблачмаганми?

— Ҳечам, ўқитувчим.

Нашъа ҳамиша маҳмаданалик қилади. Ўқитувчининг кўзига бўзрайиб, қараб туради-да, секин қўлини кўтаради. Шундай тинч ўтиролмайди, ҳадеб:

— Мен айтиб берай. Менга сўз беринг, менга сўз беринг, — деб жаврайверади.

— Ҳа, майли, Нашъа, сен айтиб бера қол. Қани, неча марта виждон азобини тортгансан, нима воқеа рўй берган, эшитайлик.

— Виждон азобига кўп учраганман, — жавоб берди Нашъа керилиб.

— Бўлмаса эшитайлик.

— Қайсисини айтиб берай?

Синфдагилар шарақлаб кулиб юборди. Шўринг қургур Нашъа вақтдан ютмоқчи бўлган эди-да.

Ўқитувчимиз ҳам мийиғида кулиб қўйди.

— Оббо Нашъа-ей! Виждонинг жуда кўп азоб торган экан-да? Майли, ўзингга маъқулини гапириб беравер.

Нашъа одатдагидек гўлдирай бошлади. Одатини ўзинг биласан, ҳамиша шунақа қилади. Гапни роса резинкадай чўзади. Бу сафаргиси айниқса ошиб тушди. Охири:

— Каттага иззат, кичикка ҳурмат кўрсатиш керак, — деб минғиллади.

Унинг бу насиҳатомуз гапи ўқитувчини ҳам қизиқтириб қўйди.

— Хўш, иннайкейин? — сўради у Нашъани баттар ҳовлиқтириб.

— Бир хотин ўғлига шу гапни айтиб турган экан, кўққисдан кўча эшиги тақиллаб қопти. Бояги хотин деразадан мўралаб қараса, қайнатаси эмиш. Дарҳол ўғлини чақирибди-да: «Бор, эшикни оч, буванг келди, мени сўраса, уйда йўқлар деб айт», дебди. Бола югуриб бориб эшикни очипти, кейин: «Буважон, ойим уйда йўқлар, кўчага чиқиб кетувдилар», дебди. Буни эшитган чол неварасига: «Ўғлим, ойингга бориб айт, кўчага чиқиб кетадиган бўлса калласини деразага қўйиб кетмасин», деб орқасига ўгирилиб кетаверибди.

Нашъа гапини тугатгач, чуқур тин олди.

— Бу гапнинг сенга алоқаси борми?

— Йўқ, мен буни бир журналда ўқиган эдим.

— Ундай бўлса, бунинг сенга нима дахли бор?

— Менга эмас, ўша боланинг онасига дахли бор. Виждон азобини у тортган.

Ўқитувчимиз ҳаммадан бир-бир суриштириб чиқди. Маълум бўлишча, орамизда ҳеч ким виждон азобига учрамаган экан. Ҳамма бировларни мисол қилиб келтирди.

— Демак, сизлар виждон азоби нималигини ҳали билмас экансизлар, — деди ўқитувчи савол-жавобдан кейин. — Бирор шахс бирор ножўя иш қилган ва кейин ўзи пушаймон бўлган тақдирда, у виждон азобига дучор бўлади. Унинг бу ножўя ҳаракати кимгадир оғир боши керак.

Ўқитувчи бир оз ўйланқираб турди-да, кейин қўшимча қилди:

— Ҳозир мен сизларга бир воқеани айтиб бераман. Виждон азоби учун типик мисол бу.

Ҳаммамиз жим бўлдик.

— У пайтлари биз лицейда ўқирдик. Дирекгоримиз жуда баджаҳл одам эди. Ўқишларни бошлаб юборганимизга энди икки-уч кун бўлган. Синфимизда янги бола пайдо бўлди. Бошқа мактабдан ўтган экан. Ҳали унинг исминиям билмасдик. У доим бир қўлини шимининг чўнтагига тиқиб юарди. Ҳали яхшироқ танишиб олмаганимиз учун нега бундай қилиб юришини сўрамаган эдик.

Бир куни катта танаффусда лицей ҳовлисида ўйнаб юрган эдик, бирдан директор келиб қолди. Янги болага кўзи тушган бўлса керак, дарҳол уни чақирди. Бола югуриб олдига келди. Келишга келди-ю, лекин чўнтагидан қўлини олмади.

Ўйин таққа тўхтади. Боланинг қўли ҳамон чўнтакда. Ҳаммамиз хавотирга тушдик. Чунки директор қанақа баджаҳл одам эканини биламиз.

— Нега қўлингни чўнтакка тиқиб турибсан? — ўда-гайлади у.

Янги бола бошини қуйи солганича чурқ этмай тура-верди.

— Чиқар қўлингни!

Директор қаттиқ ўшқирди. Бола қимир этмади.

— Қармисан, сенга айтяпман!

— Эшитдим, афандим, — зўрға жавоб берди у.

— Эшитган бўлсанг, нимага серрайиб турибсан? Ол қўлингни!

Бола секин бошини кўтариб, атрофини ўраб олган тенгқурларига, кейин қаршисида турган директорга мўл-тираб қаради. Аммо чўнтакдаги қўлини қимирлатмади.

— Безорихона эмас бу ер! Айтган гапни қил, аблаҳ!

Қони қайнаган директор қулочкашлаб туриб бола-нинг бетига қаттиқ тарсақи туширди. Бола гуп этиб ерга ағдарилди. Шимининг чўнтагига тиқилган чап енги шалвираб, ёнига тушди.

Ҳамма турган жойида қотиб қолди. Ўртага мудҳиш сукунат чўкди. Директор сурат бўлиб қолган эди.

Бола қўлсиз экан. Бир қўли йўқлигини бизга бил-дирмаслик учун енгини шимининг чўнтагига қайириб юаркан.

Директорнинг кўзига ёш келди. Ерга энгашиб бола-ни ўрнидан турғазди. Кейин синиқ оҳангда:

— Шун илгарироқ айтсанг бўлмасмиди, бўтам, — деганича уни қўлтиғидан олиб, хонасига бошлаб кетди.

Ўша кунги воқеадан кейин қўлсиз болани мактабда қайта кўрмадик. Бола бечора умуман мактаб остонаси-га бошқа қадам босмабди. Директор унинг уйига бориб ўзидан ва ота-онасидан кечирим сўради. Мактабга қай-тиб келсин, ўзим унга қараб юраман, деб ялинди ҳамки, бола бу даргоҳга қайта қадам босмади.

Ўқитувчимиз ҳикоясини тугатгач, синфга чуқур жим-лик чўкди. Ҳаммани оғир хаёллар чулғаб олди.

Танаффусга қўнғироқ чалинди.

— Шу воқеадан кейин лицей директори бир умр виждон азобини тортиб юрган бўлса керак. Мана, кўрдингизми, виждон азоби шундоқ бўлади, — деди ўқитувчи синфдан чиқаётиб.

— Ўқитувчининг ўзиям бошқа одамларнинг виждон азобини гапириб берди-ку, — ҳайрон бўлди Нашъа анча сергакланиб олгач.

Дарвоқе, тўғри. Ўқитувчимиз ҳам худди бизга ўхшаб бировларнинг бошидан кечган воқеани айтиб берган эди.

Ўғилбола гапни Яшар айтди:

— Масала равшан, болалар. Виждон азоби деган нарса эгасининг эсида турмас экан. Ҳамма бировларникини айтиб юраркан.

Эртаси куни Дамир янги гап топиб келди.

— Мен буни дадамдан сўрадим. Дадам болаларда виждон азоби бўлмайди, чунки улар ҳали балоғатга етмаган, деб айтдилар. Виждонга тўғри келмайдиган ишлар катталарнинг қўлидан келаркан.

— Биламан, энг тўғри гап шу. Хўш, сенинг фикринг қалай? Шунга қўшиласанми?

Ҳар куни ўқишдан келгач, ойимдан менга хат борми, деб сўрайман. Мени хурсанд қилмоқчи бўлсанг, тезроқ жавоб ёз. Яхши кунлар ёр бўлсин сенга, Зайнаб.

Аҳмад Тарбай

САККИЗ ҚИЗНИНГ ОТАСИ

Анқара, 10 декабрь, 1963 йил

Аҳмад!

7 декабрда ёзган хатингни кеча олдим. Ўқитувчингиз жуда аламли воқеани гапириб берган экан. Директордан калтак еб, ерда чўзилиб ётган ногирон бола ҳа-

мон кўз ўнгимда турибди. Бирам юрагим эзилиб кетдики...

Синфимизда Ҳикмат деган бир қиз бор. Шу дугонам яқинда менга бир гап айтган эди, сенга ёзайми-йўқми, деб роса иккиландим. Охири унинг айтганларини хагга солишга қарор қилдим. Сабаби шуки, Ҳикмат бу гапни синфда ҳеч ким билмасин деган эди. Мен ҳам ҳозиргача бировга айтганим йўқ, сир сақлаб юрибман. Сен Ҳикматни танимайсан, бинобарин, унинг сирини сенга айтган билан сўзимдан қайтган бўлмайман. Шундайми?

Мен бу билан дугонамнинг гийбатини қилмоқчи эмасман. Масала анча жиддийроқ, мени жуда ўйлантириб қўйди. Бу ҳақда сенинг фикрингни ҳам билмоқчиман.

Мақтабга янги келган кунларим Ҳикматга унча эътибор бермаган эканман. Беозоргина юрадиган, камгап бола эди. Олдинига мен уни ўғил бола деб юрган эдим. Кўрган одам уни чиндан ҳам ўғил бола дейди. Ўғил болаларга ўхшаб кийиниб юради, сочлари ҳам калта қилиб қирқтирилган. Жуда нимжон. Танаффус пайтида қизларга ҳам, ўғил болаларга ҳам қўшилмайди, анча одамови. Қимлигини отига қараб ҳам билиб бўлмайди — Ҳикмат деган исм ўғил болалардаям, қизлардаям бор.

Бир куни физкультура дарси кетаётган эди. Ўқитувчи болаларни икки тўпга бўлди — қизлар бир томонда, ўғил болалар бошқа томонда. Ҳикмат қизлар тўдасига бориб турди. Олдинига тушунолмай ҳайрон бўлдим. Шундагина унинг қиз бола эканини билдим. Жуда қизиқиб қолдим.

Бир куни Ҳикмат мактабга руҳи қаттиқ эзилган ҳолда келди. Сабабини сўрасам, айтмади. Жуда қўймаганимдан кейин охири:

— Ростини айтсам, мен ҳам бор гапни айтиб, бир оз енгил тортгим келади, — деди. — Аммо ҳамманинг оғзи-га туришдан қўрқаман.

Мен ҳеч кимга айтмасликка сўз бердим. Шундан кейингина у бутун дардини тўкиб солди.

Отадан улар саккиз фарзанд экан. Ҳаммаси қиз бола эмиш.

Ҳикматни баъзан мактабга ўзидан каттароқ бир бола олиб келгувчи эди. Мен акаси бўлса керак, деб ўйлаб юрардим.

— Бўлмаса у бола сенга ким бўлади? — деб сўрадим.

— Опам-ку у. Қийимини кўриб ҳамма уни ўғил бола дейди.

Ҳамма опалари шунақа кийиниб юришаркан. Сабабини сўрадим.

— Дадамнинг раъйи шу.

— Хўш, нима қипти? Шунга ҳам хафа бўлсанми?

Гапига қараганда, отаси ўғил кўришни орзу қиларкан. Тўнғичига қиз туғилганда роса кўнгли ўксиб юрибди. Ҳа, майли, кейингиси ўғил бўлар, деб ўзини овутибди. Ҳатто ирим қилиб, чақалоқ туғилмасданоқ отини тайёрлаб қўйипти. Танлаган исми ўғил боланики экан. Гўё бола исмга қараб туғиладигандек... Унинг яна омади келмаптими ёки аксига олибми, хуллас, иккинчисига ҳам қиз кўрибди. Ота неча ҳафтагача кар-соқов бўлиб юрибди. Таниш-билишлари уни юпатиб, «ҳали ёшсан, яна кўп фарзанд кўрасан» дейдиган бўлса, «булар ҳам қиз бўлса нима қиламан» деб ич-ичидан куюнармиш. Яна фарзанд кўрадиган бўлишибди. Учаласи ҳам кетмакет қиз бўлмас ахир. Ота шу умид билан яна ўғил боланинг исмини мўлжаллаб қўйибди. Ўзига ишониб юборганидан хотинини туғруқхонага жўнатиши билан ошна-оғайнилари уйга чақириб, зиёфат қилиб берибди. Зиёфат айни қизиб турганида туғруқхонага телефон қилган экан, яна қиз кўрганини айтишибди. Бунинг эшитиб, ҳуши бошидан учибди. Лекин номуси зўрлик қилиб, меҳмонларга бунинг билдирмабди. Ҳаммага ўғил кўрдим, деб

эълон қилибди. Хотини билан қизларига пўписа қилиб, бировга гуллаб қўймасликларини қаттиқ тайинлабди.

Ўғилталаб ота ўйлаб-ўйлаб охири хотинидан ажралишга қарор қилибди. У ўғил туғмайдиган хилидан экан, деб ўйлаган хотинини қўйиб, бошқасига уйланибди. Тақдирнинг тақозосини қараки, янги келинчак бир йўла эгизак қиз туғиб берибди... Олдинги хотини бошқа кишига турмушга чиқиб кетган экан, арслондай ўғил кўрибди. «Аҳмоқ эканман, хотинимнинг энди ўғил туғадиган пайти келганда қўйиб юбориб, чакки иш қилган эканман», деб боёқишнинг ичидан роса қиринди ўтибди.

Ўғил доғида куйиб юрган ота бешта қиз кўрганига номус қилибди. Энди нима деган одам бўлдим, ошна-оғайнимнинг юзига қандоқ қарайман, деган андиша билан бошини олиб, бошқа юртларга кетибди. Орадан анча вақт ўтгандан кейин уйига қайтиб, иккинчи хотинини ҳам талоқ қилибди.

Ҳикмат бу тафсилотларни бошқалардан эшитган экан, менга ҳам шу эшитганларини гапириб берди.

Ўғил кўришни ният қилиб олган бу одам энди бева бир хотинга уйланибди. Бева учта ўғил кўрган экан, шунинг учун ўғил туғишнинг қонун-қоидасини билса керак, деб ўйлабди.

Карнай-сурнай билан тўй қилишибди. Эр яна бир исмни тахлаб, орзу-умид билан хотинини туғруқхонага кузатиб қўйибди. Бу гал ҳам ошна-оғайнилариغا катта ўтириш қилиб берибди. Дам-бадам дастурхон тепасидан туриб, туғруқхонага телефон қоқармиш. Хуллас, ярим кечага борганда натижа маълум бўлибди. Қовоқ-тумшуғи осилибди-ю лекин сирни бой бермабди. Меҳмонлар:

— Ҳа, қалай, ўғилми, ҳолва? — деб сўрашган экан:

— Эркакнинг хўрозига хўроз муносиб-да, ҳа! — дебди керилиб. Аммо боёқишнинг ичига чироқ ёқса ёримасди ўшанда.

Дугонам Ҳикмат шу зайлда дунёга келган экан.

Олтинчисига ҳам қиз кўрган шўрлик ота ноилож кейингисидан умид қилишга мажбур бўлибди. Пешанаси шўр эканми, яна умиди пучга чиқибди — қиз кўришибди. Шундан кейин анча вақт хотини туғмай юрибди. Эри энди бўлди, қўяман, деб юрганида хотини яна оғир-оёқ бўлибди.

— Яна қиз туғадиган бўлсанг, ўшанақаси кетавер, уйга қайтиб келма! — деб пўписа қилибди эри уни туғруқхонага элтиб.

Ҳикматнинг онаси ҳам «илоҳим ўғил бўлсин» деб кўп зорланибди-ю, аммо дуоси ижобат бўлмабди. Яна қизмиш. Бунисига Суад деган исмни танлаб қўйишган экан. Суад бўлса Суад-да! Ўғил болагаям, қиз болагаям бўлаверади бу исм.

Ҳикматнинг онаси туғруқхонанинг бош ҳамширасига йиғламоқдан бери бўлиб аҳволини тушунтирибди. Мабо-до эрим телефон қилиб қолса, қизлигини айтманг, деб ялинибди.

— Суюнчини чўзаверинг, ўғиллик бўлдингиз, — дебди бош ҳамшира ҳам отани қутлаб.

Боши осмонга етган ота ўпкасини қўлтиқлаб туғруқхонага югурибди.

— Қани, қани, азамат ўғлимни бир кўрай! — деб туриб олган экан, йўрғакланган чақалоқни кўрсатишибди.

— Уч ойгача уйимиз тўйхонага ўхшаб тўлиб турди, — ҳикоясини давом эттирди Ҳикмат. — Дадам ҳаммаша чақалоқни «валиаҳдим», «шаҳзодам» деб чақирарди. Шаҳзоданинг онаси — маликага кунига ҳар хил совға-саломлар келарди. Биз ҳам эркин нафас ола бошладик. Қиз бўлиб туғилганимизни дадам энди юзимизга солмасди. Дадамиз Суадни яланғоч ҳолда кўриб қолмасин, деб ҳаммамиз ўлиб-қутулардик. Дадам келгунча ойим чақалоқни ювиб-тараб, тагини алмаштириб қўярди. Дадам бор пайтларида Суадни чўмилтирмасдик! Бир кунмас-бир кун сир ошкор бўлиши аниқ эди-ку, лекин биз

Ўша машъум кунни қўлдан келганча нарироқ суришга ҳаракат қилардик. Унгача дадамиз анча ҳовуридан тушиб қолар, деб ўйлардик.

Дадам ширакайф бўлиб келган кунлари «ҳаммаларинг ўғлимдан айланиб-ўргилларинг», деб қоларди. Кейин шаҳзодани бир чўмилтираман, деб оёғини тираб туриб олар, ойим эса қўйинг ҳозир, ўзи сал шамоллаб турибди, деб уни зўрға шаштидан қайтарарди. Эҳ, бундан икки кун олдин уйимизда қиёмат қойим бўлди... Ҳаммамиз ухлаб ётган эдик, бирдан шовқин кўтарилди. Уйғониб кетдик. Дадам овозининг борича бақирар, ойим эса ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Кечаси дадам нима бўлиб ҳам Суад ўғил бола эмаслигини билиб қолибди. Роса тўполон қилди. Чақалоқни оёғидан даст кўтариб олганча, ҳадеб: «Мени алдабсанлар... Ўғилларинг шуми ҳали» деб бўкирарди, Суад бечора биг-биг йиғлайди.

Охири дадам чақалоқни ойимга қараб ирғитиб юборди.

— Йўқолларинг кўзимдан! Мени роса чув туширибсанлар... Эсиз-эсиз кетган пулларим... Жўналаринг уйимдан!

Дадам бизни уйдан ҳайдаб чиқарди. Қўшнимизни-кида тунни ўтказдик.

Ҳикмат ҳўнграб йиғлаб юборди. Дадаси билан ойиси энди ажралишармиш.

Кетма-кет саккизта қиз кўрган одамга олдинига кулдим, кейин Ҳикматга қўшилиб, мен ҳам йиғлаб олдим.

Ўша куни мактабдан қайтгач, ойимни сўроққа тутдим.

— Ойи, опам туғилганида дадам хурсанд бўлганми-лар?

— Ҳа, албатта.

— Мен туғилганимда-чи? Ундаямми?

Ойим жеркиб берди:

— Кўп вайсама! Бор, ишингни қил!

Мен ойимни ўз ҳолига қўймадим.

— Айта қолинг, ойижон, дадам мени эшитиб, хафа бўлганларми-йўқми?

— Буниси ўгил бўлади, деб ўйлаган эди.

— Метин туғилганида роса суюнган бўлсалар керак-а?

— Ҳа, ўзини қўярга жой тополмай қолган. Уртоқларини чақириб, катта ўтириш қилиб берган.

— Борди-ю, Метиннинг ўрнига яна қиз кўрганингизда нима бўларди, ойи?

— Қайдам.

— Дадам ўгил бўлсин, деб туриб олармидилар?

— Ким билади дейсан... Эҳтимол шундайдир. Хўш, намунча суриштириб қолдинг бунини?

— Ўзим, шундоқ.

Томоғимга бир нима қадалгандай бўлди. Ташқари чиқиб кетдим.

Ҳикматнинг бошидан ўтган воқеа мени жуда ўйлан-тириб қўйди. Ушандан бери бир фикр менга тинчлик бермайди — хўш, бахтсиз одам қиз бола бўлиб туғилди-ю, пешонаси ярқирагани ўгил бўлибми?

Бу хусусда сен нима фикрдасан? Шунини билмоқчиман.

Ойим боядан бери «ёт энди, кеч бўлди» деб қўймапти. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Майли, ётсам ёта қолай. Эртага мактабдан қайтишда хатни почтага ташлайман.

Омон бўл, дўстим Аҳмад.

Зайнаб Ёлқир

ҲАЛИ ЕШЛИК ҚИЛАСАН

Истамбул, 14 декабрь, 1963 йил

Зайнаб!

Хатингни ўқир эканман, йиғлашимниям, кулишимниям билмай қолдим. Дугонанг Ҳикматга қаттиқ ачин-

дим. У бечоранинг аҳволи нима кечади энди. Оила-сида бирор янгилик рўй берса менга ҳам хабар қил, билай.

Бахт деган нарса қиз ёки ўғил бўлиб туғилишга боғлиқ экани илгари ҳечам хаёлимга келмаган экан. Шунинг учун дадамдан фикр сўрадим. Дадам буни узоқ тушунтириб бердилар. Гапларининг асосий мазмуни шу бўлди: ўртада ҳеч қандай фарқ йўқ, инсоният эркак ва аёлдан ташкил топган.

— Гапингиз тўғри, дада, — дедим. — Аммо сиз қиз бола бўлишни хоҳлармидингиз?

Дадам ўшқириб берди:

— Бу нима бемаънилик!

Нимага жаҳли чиққанини тушунолмадим. Гўё ҳозир дадам қайта туғиладигандай.

Айни шу саволни оймга ҳам бердим.

— Кошкийди эркак бўлиб туғилсам, — деди у уҳ тортиб.

Кеча ўқитувчимиз бизни музейга олиб борди. Қайтишимизда ундан ҳам шунни сўрадим.

— Нега сўраяпсан буни? — ҳайрон бўлди у.

Мен бор гапни айтиб бердим.

— Бу — катталарнинг иши, сен ҳали тушунмайсан, қўй бу гапни, — деди у охири.

Шунақа гапни эшитсам, қоним қайнайди. Бизни нуқул ҳеч нарсага ақли етмайди, деб ўйлашади.

Бир куни уйимизда қизиқ гап бўлди. Укам ниманидир тушунмай дадамдан сўради. Дадам бўлса:

— Сен ҳали ёшсан, бундай нарсаларга тушунмайсан, — деб қўя қолган эди, укам яна қисгаланг қилди:

— Сиз тушунтиришга уриниб кўринг, дада тушуниб қоларман балки.

Дадам унинг гапини ҳали-ҳали эслаб қўяди.

Мен бир нарсага ҳайронман. Катталар бирор гапни тушунтириб бериш ўрнига нега бизга нуқул «ҳали ёшсан, ақлинг етмайди» дейишаркин-а?

Яқинда қизиқ бир гап бўлди. Мана эшит, гапириб бераман.

Ойим укамни олиб, қўшниларникига чиқибди. Бир гала хотин-халаж ўтирган экан. Шулардан бири ҳомиладор бўлиб, бола кўришни истамас экан. Ҳамма ўз билганича унга маслаҳат берибди. Укам буларнинг гапига парво қилмай бир бурчакда тинчгина ўйнаб ўтирган экан, бир жувон: «Ҳой, овсин, ёш бола бор-а, эшитиб қолмасин тағин», дебди. Укам бу гапни эшитиб, қулоғини динг қилибди. «Э, парво қилманг, гўдак нарса нимани тушунарди», дебди иккинчиси. Бу гап укамга қаттиқ ботибди. Уйинчоқларини ўйнаб ўтирган бўлиб, ҳамма гапни эшитиб олибди. «Қўйинг, эшитиб қолади», «Эшитган билан барибир тушунмайди, ақли кирди-чиқди ҳали» деган гап-сўзлар ҳам қулоғига чалинибди.

Кейин билсак, укам ҳамма нарсага ақли етишини кўрсатиб қўйиш учун пайт пойлаб юрган экан.

Тунов кун уйимизга меҳмонлар келишди. Ҳамма ўтирган эди, укам меҳмонлардан бирига қараб тўсатдан:

— Ҳомиладор экансиз-а, хола? — деб қолса бўладими.

Ҳамма қотиб қолди. Кейин ноилож кулганлар ҳам бўлди.

— Шундай, ўғлим, — деди бояги жувон ўнғайсизланиб.

— Энди туғасизми?

Дадам билан ойим кўз уриштириб олишди. Укам ҳамма нарсага ақли етишини исботламоқчи бўлди шекилли, яна валдираб берди:

— Битта холани кўрдим, қорни катта-ю, лекин туғмайман, деди. Ойи, тўғрими гапим?

Ойим лавлагидек қизариб кетди.

Бу ноқулай аҳволдан чиқиш учун эркаклар гапни бошқа ёққа буришди. Лекин укамнинг жағи тинмади.

Ҳамма эшитган гапларини оқизмай-томизмай сўзлаб берди.

— Бас энди, жим бўл! — жеркиб берди ойим.

Укам яна жаврай кетди. Эшитган-билган нарсаларини тўкиб солди. Меҳмонлар кулишган бўлди. Охири ойим уни қўлидан ушлаб, нариги хонага олиб кетди. Укам ҳўнг-ҳўнг йиғлаб:

— Ҳа, ҳеч нарсага тушунмас эканманми... Ҳаммасига ақлим етибди-ку... Нимага мени тушунмайди дейсизлар,— деб уйни бошига кўтарди.

Ойим укамни тинчитгач, хонага қайтиб кирди.

— Шу замоннинг болаларига ҳайронман. Ҳамма нарсага ақли етади-я,— деди бояги жувоннинг эри.

Мен олдинроқ лип этиб ўрнимдан туриб кетган эдим.

Тўғриси айтсам, укамнинг бу қилигидан кўп хурсанд бўлдим.

Дарс пайтида ўқитувчимиз мен нима хаёлда ўтирганимни сезгандай:

— Юртимизда республика эълон қилинган, эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуққа эга бўлди. Энди ҳар соҳада уларнинг ҳуқуқи тенг, ўртада заррача фарқ йўқ,— деди.

Бу гап Яшарнинг эркаклик нафсониятига оғир ботди.

— Ҳечам фарқ йўқми?

— Асло.

— Ростданми?

— Ҳа! — ўшқирди ўқитувчи.

— Ундай бўлса, нимага «хотин-қизларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш жамияти» тузилган? Нега эркакларники йўқ? Ойим шу жамиятга аъзо, биламан бунни.

Бефаросат Нашъа лўқма ташлади:

— Жониворларни ҳимоя қиладиган жамият ҳам тузилган...

Уйга қайтаётганда ҳам нуқул шу ҳақда гаплашиб келдик.

Кечки овқатдан кейин дадам газета ўқиб ўтирган эди. Эълонга кўзим тушди. Янги казино очилибди. Стриптизга тушадиган хотинларнинг яланғоч расми илова қилинган.

— Дада, эркаклар нега стриптиз ўйнамайди?

Дадам газетани бир чеккага улоқтириб, менга ғалати қилиб тикилди.

— Эсинг жойидами, ўғлим? Эркак кишига бало борми стриптиз ўйнаб?!

— Ўқитувчимиз бугун эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуқли бўлган, деб айтди-ку, ахир. Ҳуқуқ тенг бўлгандан кейин, эркаклар ҳам стриптиз тушиши керак-да.

— Эр кишининг йўриғи бошқа, ўғлим. Ҳар ҳолда эркак билан хотин кишининг ўртасида қандайдир фарқ бўлиши керак.

Иш тикиб ўтирган жойида ойим гап ташлади:

— Нимасини айтасиз. Эркак киши кечаси билан кўчада санғиб юрса ҳеч ким ҳеч нарса демайди. Аёл киши қилса-я шу ишни... Дарров бадном бўлади. Бунисига нима дейсиз? Тўғрими шу?

Дадам билан ойим гап таллашиб қолишди.

Менга берган саволинг ҳақида кўп ўйлаб кўрдим. Тагига етолмадим. Қимдан сўрамай, тузукроқ жавоб ололмадим. Менимча, аёл кишининг ҳам, эркак кишининг ҳам ўзига яраша бахти бор. Тарихда жуда кўп оқила, буюк аёллар ўтган. Агар шу аёллардан: «Эркак бўлиб туғилишни истармидингиз?» деб сўралганида нима деб жавоб берган бўлишарди, биласанми? Чамамда, йўқ, истамайман, деган бўлишарди. Ўғил ёки қиз бўлиб туғилишнинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими — ҳар ким ўзидан, ўз ишидан рози бўлсин. Бахт мана шунда.

Сенга чин юракдан муваффақият тилайман.

Аҳмад Тарбай

ЎМРОВ СУЯГИ

Истамбул, 22 декабрь, 1963 йил

Зайнаб дўстим!

Сендан ҳар икки-уч кунда бир марта хат олишга ўрганиб қолган эканман. Кунига почтальонни кутаман. Мактабдан кела солиб, менга хат-хабар борми, деб ойимдан ҳам сўрайман. Агар сендан хат келмаган бўлса ўзимни қўярга жой тополмай юраман. Одатда сенга хат ёзиб юборганимнинг тўртинчи ёки бешинчи кунига бориб жавоб олгувчи эдим. Аммо мана тўққиз кун ҳам бўлдики, сендан ҳамон дарак йўқ. Юрагимга гулгула тушди. Жавобини ҳам кутмай дарров хат ёзгани ўтирдим.

Сенга олдинги хатни ёзиб юборганимнинг эртаси кунини синфимизда қизиқ бир ҳангома бўлди. Мана, эшит.

Анатомия дарсида ўтирган эдик, директор бир одамни бошлаб синфга кириб келди. Билсак, инспектор экан. Инспектор ўқитувчимиз билан алланималарни гаплашиб олгач, Ўғиз деган болани ўрнидан турғазди. Ўғизни сен танимайсан. Сендан кейин келган. Илгари Ташрада туришаркан, шу йили Истамбулга кўчиб келишибди. Мактабга биринчи келган кунидек бу болага қойил қолдик. Нимасига қойил қолдик, биласанми? Ўлгудек чаққон бола экан. Худди маймуннинг ўзи-я... Бечоранинг заиф томони ҳам бор экан. Нуқул дудуқланиб гапираркан. Олдинига болалар дудуғини юзига солиб, калака қилиб юришди. Ўғиз заррача парво қилмади. Бунақа гапларни эшитавериб, кўникиб кетганга ўхшайди. Болалар қарашсаки, унинг жиғига тегиб бўлмайди, фойдаси йўқ. Шунинг учун масхара қилмай қўйишди. Кейин билсак, Ўғиз ўзига ишониб юраркан, шу вайдан майдачуйда гапларга эътибор бермас экан.

Қайси кунини танаффусда ҳовлида ўйнаб юрган эдик, Ўғиз дабдурустан: «Дарахтга ким олдин чиқишдан ўйнаймиз, зўри борми?» деб чираниб қолди. Шу гапниям

минг марта тутилиб айтди. Ҳамма мени кўрсатди. Дудуқ бола билан мусобақа қилишни ўзимга эп кўрмай, рози бўлмадим. Кейин маълум бўлишича, жуда тўғри иш қилган эканман.

— Сен дудуқланиб бир марта дарахтга чиққунча мен ўн марта қайтиб тушаман, — деди Чингиз ўртага чиқиб. Шу бемаъни ҳазилгаям кулганлар бўлди.

Ҳовлидаги каштан дарахти эсингда бўлса керак. Шунинг тагига мих билан узун чизиқ тортдик. Ўғиз билан Чингиз иккови чизиққа туришди. «Бир! Икки! Уч!» дейишимиз билан иккови югуриб бориб каштанга ёпишди. Чингиз оёғини кўтараман деб лапанглаб турган эди, Ўғиз бир зумда кўринмай қолди. Бир пайт дарахтнинг тепаси шитирлади. Бундоқ қарасак, Ўғиз аллақачон каштаннинг энг баланд шохига чиқиб олибди. Дудуқланиб алланималар деяпти. Олдин тушунмадик. Кейин билсак, у:

— Ҳа, Чингиз, каштан сенга ёқиб қолдими дейман, танасига маҳкам ёпишиб олибсан! — деб майна қилаётган экан.

Чингиз бир амаллаб юқорига чиқиб олди. Чиқишга чиқди-ю, лекин ярмига борганида яна юқорига кўтарилишга юраги бетламади. Буни кўриб, Ўғиз тепа шохдан пастга абжирлик билан сирғалиб тушди. Чингизнинг олдида бир зум тўхталиб, осонгина яна ерга тушди.

— Қани яна зўри борми? Ким гаров ўйнайди мен билан? — деди у бизга бир-бир қараб. Ҳеч ким индамади. Шу-шу орамизда Ўғизнинг обрўси ошиб кетди.

Мине Ўғизнинг шундоққина орқасида ўтиради. Бундай чаққон ва эпчил бола билан олдинма-кейин ўтирганидан Миненинг оғзи қулоғида.

Ўғиз икки кун ўқишга келмади. Оғриб қолибди. Дарсга келмаган кунининг эртасига Мине:

— Ўғиз нимага дудуқланиб гапиради, биласизларми? — деб қолди. Биз қизиқиб бунинг сабабини сўрадик.

— Менга ўзи гапириб берди, — деди Мине бу сирни

фақат ўзи билганидан керилиб.— Болалигида отаси уни кўп калтакларкан. Қўрққанидан дудуқ бўлиб қолибди. Ўзи шундоқ деди. Энди дарахтга чиқишга нега уста бўлиб қолганининг сирини ҳам айтиб берайми?

— Қани, қани, эшитайлик.

— Отасининг жаҳли қўзғаб қолганида у шартта қошиб кетаркан. Кейин отаси таёқ билан уни қувларкан. Ўғиз қўлга тушмаслик учун дарахтга чиқиб оларкан. Катта одамни кўтармайдиган ингичка шохлар уни калтакдан сақлаб қоларкан. Шу тариқа у дарахтга чиқишни ўрганиб олган экан.

Мана, ҳозир инспекторнинг олдида тик турган Ўғиз шу. Деворда учта диаграмма осиб қўйилган. Одамнинг скелети, бош суяги ва ошқозон органлари тасвирланган.

— Бунинг номи нима? — деб сўради инспектор скелетнинг бир жойини кўрсатиб.

Ўғиз жавоб бермади.

— Бу суяк нима деб аталади?

Ўғиз яна чурқ этмай тураверди.

— Ўмров суяги,— шивирлади унинг орқасида ўтирган Мине.

— Ўм... ўм... ўмров суяги!

— Ҳм... Ундай бўлса буниси нима?

Инспекторнинг бу гапини эшитиб, Ўғиз тараддудга тушди. Янглишган эканман, ўмров суягини энди сўраяпти деб ўйлади шекилли яна:

— Ўмров суяги, — деб жавоб берди.

Инспектор бу гал тизза косасига ишора қилди:

— Хўш, бунга нима дейилади?

Ўғиз бечора бутунлай гангиб қолди.

— Ўм... ўм... ўмров суяги!

— Ҳа, бу-чи? — дарғазаб бўлиб сўради инспектор. Энди у нариги диаграммадаги бўйин томирларини сўраган эди.

— Ўмров суяги, афандим.

Ўғиз чалкашиб кетди. Олдинги айтганим хато бўлса

керак, ўмров суягини энди сўраяпти, деган хаёлда ҳам-ма сўраганларига бир хил жавоб бераверди. Гап чиқиши ҳам ниҳоятда қийин, шунинг учун қора терга тушиб кетди. Энди инспекторнинг ўзи ҳам дудуқлана бошлади.

— Жу... жу... жуда соз. Бунинг номи-нима?

— Ўм... ўмров суяги.

Инспекторнинг қони қайнаб кетди.

— Ҳе, бўлди, инсоф билан-да, ахир! Одамнинг тана-сида ўмров суягидан бошқа нарса йўқми?! Бор, жойингга ўтир!

Кейинги кунларда сенга айтиб беришга арзийдиган воқеа фақат шу.

Бундан олдинги хатимга сендан ҳалигача жавоб келгани йўқ. Нима, чиндан ҳам ётиб қолдингми? Жавоб кутаман.

Аҳмад Тарбай

АТАМАННИНГ ТУФИЛГАН ҚУНИ

Анқара, 25 декабрь, 1963 йил

Аҳмад!

14 ва 22 декабрда ёзган хатларингни олдим. Катта раҳмат. Ётиб қолганим учун хатларингга вақтида жавоб қайтаролмадим. Пича ётиб олдим, шамоллаб қолибман. Барибир шундай хат ёзсам бўларди-ю, лекин уни қутига ким ташлайди? Ойим билан опамга эса бергим келмади. Аксига юриб, Метин ҳам мен билан баравар оғриб қолди. Кеча оёққа турдим, бугундан мактабга қатнаяман. Уқишдан келибоқ жавоб ёзишга ўтирган эдим, ойим сендан хат келганини айтиб қолди. Қонвертдаги адресни илгарироқ кўрган экан, шунинг учун:

— Аҳмаддан келибди. Ўртоғинг оқибатли экан. Сени эсдан чиқармай келяпти, — деди.

Хатингни ўқиб бўлиб, Метиннинг олдига кирдим.

Ҳалиям тургани йўқ. Термометрни қўйиб, иситмасини ўлчадим — 38,2.

Аслида икковимиз арзимаган нарса билан шамоллаб қолдик. Синфимизда Атаман деган бола бор, шунинг туғилган кунига борган эдик. Уша ердан касал бўлиб қайтдик. Биздан ташқари яна учта бола ҳам шамоллаб ётибди.

Ота-оналар мажлисида ойим Атаманинг онаси билан танишиб қолган экан, у: «Яқинда ўғлимизнинг туғилган куни бўлади, болаларни олиб албатта келинг, кутамиз» деб айтибди. Кейин уй адресимизни ёзиб олиб, ўзимиз машинада олиб кетамиз, дебди.

Ойим Метин икковимизни юборишга розилик берган экан, у: «Хўжайин билан ўзингиз ҳам келинг. Қелмасангиз хафа бўламиз», деб туриб олибди. Ойим ноилож ваъда берибди.

Буни эшитиб, дадамнинг хуноби ошди. «Еш боланинг туғилган кунига бизга нима бор?» деб гижиниб турган эди, ойим уларга борамиз деб ваъда бериб қўйганини айтди. Хуллас, ҳаммамиз борадиган бўлдик. Атамани туғилган куни билан табриклаш учун совға-салом олдик. Мен китоб, Метин эса авторучка тақдим қиладиган бўлди.

Пешиндан кейин уйимизнинг олдида машина тўхтади. Бизни олиб кетгани келишибди. Дадам Атаманинг отаси билан машинада танишиб олди. Машина ўзлариники экан.

Бировнинг ғийбатини қиляпти, деб мендан ранжини мумкин. Лекин мен ғийбат қиляётганим йўқ. Уларнинг уйида нима кўрган бўлсам, шуни ёзаман.

Улар жуда бадавлат туришаркан. Шундоққина сезилиб турибди. Бир пайт ойим дадамга қараб: «Буларда пул кўпу, дид йўқ экан. Манави жиҳозларни кўр, сираям бир-бирига мос эмас-а!» деб пичирлаганини эшитиб қолдим.

Атаманинг дадаси ҳар икки гапнинг бирида «ками-

нангиз» ёки «ҳазратлари» деб туришга одатланган экан.

Уй ичи кенгу, аммо меҳмон ҳам кўп. Қолаверса, узун-қисқа бўлиб келаётганларнинг ҳали кети кўринмайди. Ун бештага яқин бола йиғилди, лекин катталарнинг сони ўттиздан ошиб кетди. Бизга ўхшаб бошқа болалар ҳам ота-оналари билан келишган экан.

— Бу нима, ойи, бугун ўзи кимнинг туғилган куни — Атаманикими ёки дадасиникими? — ҳайрон бўлиб сўради Метин.

Бирор жойда Метиннинг оғзидан ноҳўя гап чиққудай бўлса, ойим уни одатда секингина чимчилаб қўярди. Бу гал ҳам бировга билдирмай аста ўймалаб олган эди, Метин жимиб қолди.

— Уйимиз торлик қилиб қолди, айланай, — деди Атамanning онаси ойимга зорланиб. — Худога шукур, обрўйимиз жойида, ҳамма йўқлаб келаверади. Чақирмасак, кейин хафа бўлишади. Одамнинг юзи иссиқ бўларкан. Келаси йил ўғлоннинг туғилган кунини бирон каттароқ ресторанда ўтказмасак бўлмайди. Хўжайинни ҳам кўндириб қўйдим. Барака топкур, бизнинг хўжайин ҳечам сўзимни ерда қолдирмайди, нима десам, шунга кўнади.

Бу хотин эрини хўжайин, Атамани эса ўғлон деб чақираркан.

— Бизнинг хўжайин шунақа, ҳечам гапимни иккита қилмайдилар. Хўш, сизники қанақа, дурустми?

Ойимнинг бу андишасиз гапга жаҳли чиққанини юзидан сездим.

— Хўжайин деганингиз ким у?

Атамanning онаси илжайиб қўйди:

— Хўжайин деб эрга айтилади-да, овсин. Хўш, у кишиям гапга кўнадиган хилиданмилар?

— Уй анча исиб кетганга ўхшайдими? — деди ойим гапни бошқа ёққа буриб.

— Ҳа, ўғлоннинг туғилган куни шарафига кўмирни

аямай ёқдик. Батарейлар қизиб кетди шекилли... Хўжайинининг ўзлари яхши одамлару, аммо лекин жуда кўнгиллари бўш-да. Ўғлонимиз шарафига батареялар қизиб турсин, деб тайинладилар. Ҳа, айтмоқчи, идораларида икки-уч секретарь қиз ишлайди. Ҳеч кераги йўқ шунча қизнинг. Эркак зоти шунақа бўларкан. Бирини олиб бирига урсанг буларнинг.

— Қани, дадангиздан бир хабар олинглар-чи, нима қиляпти экан, — деб ойим мен билан Метинни чиқариб юборди.

Эркаклар катта залда ўтиришган экан. Стол тўла ҳар хил ноз-неъматлар. Атамanning отаси билан гаплашиб ўтирган дадам бизни кўрибоқ энсаси қотди.

— Ойингни бир ўзини ташлаб келибсанлар-да?!

Метин ўйлаб-нетиб ўтирмади:

— Ўзлари шу ёққа юбордилар-ку.

— Булар ҳазратларига тегишлими? — деб сўради Атамanning дадаси.

— Ҳа, шундоқ.

— Умри билан берган бўлсин... Ҳа, нима деётган эдим? Эсимга тушди... Шу мен зиқна одамни ёмон кўраман. Мен сизга айтсам, хотин зоти зиқна бўларкан... Масалан, бизнинг хотинни олиб кўрайлик. Бозордан апельсин оладиган бўлса, икки хилини танлайди. Бири яхшиси-ю, бири ёмон. Энг пачоқ, энг арзон апельсинни атайлаб хизматкорларга олади. Уларга шуниси ҳам бўлаверармиш. Ҳўв хотин, бу бемаънилигингни ташла, хизматкор ҳам, сенга ўхшаган одам, дастурхон ҳаммага битта бўлиши керак, деб каминангиз тоза насихат қилди, бўлмади. Хотин кишига гап уқтириб бўлмас экан. Бу ишинг одамгарчиликдан эмас, десам ҳам тушунмайди. Ҳўв хотин, сен апельсиндан ўн қуруш юлиб қолаган бўлсанг, рўзғорга икки юз лиралик зарар келтиришинг мумкин. Чунки шу арзимаган нарса билан хизматкорнинг нафсонияти оғрийди, охири у идиш-товоқ юваётганида икки юз лира турадиган чинни лагания пақ

этиб ташлаб юборади-да, қўлимдан тушиб кетди, деб баҳона қилади. Минг марта айтдим бу гапни. Қани бу-нинг фаҳми етса...

— Бор, ойингнинг олдига жўналаринг! — ҳайдаб берди дадам бизни.

Ҳаммамиз тоза зерикдик. Болаларнинг қий-чуви жонига тегди шекилли, меҳмон аёллардан бири:

— Бола-чақа билан бир жойга ҳечам бориш керак эмас. Қулоқни қоқиб, қўлга беришади,— деди ёнидаги жувонга энгашиб.

Дадам:

— Қетайлик, энди бас, — деб шипшиган эди, ойим кўнмади.

— Бирпас турайлик... Дарров кетсак айб бўлади.

Атамanning отаси газета кўтариб келиб қолди.

— Каминангиз йўқсил болаларга қўлдан келганча ёрдам бериб келадилар, — деди у дадамга қараб. — Ҳар байрамда қуруқ қўймайман... Буни қаранг, шуни ҳам ёзиб чиқишибди-я...

Ёш болаларни бир жойга тўплашди... Атаманга тақдим этилган совға-саломларни столга териб қўйишди. Хона димиқиб кетган экан, деразани очиб юборишди. Метин икковимиз роса терлаган эканмиз, деразага яқинроқ келиб турдик. Бирпасда тумов бўлдик. Зотил-жам шу ердан бошланди.

Дадам мезбонлардан кетишга рухсат сўраган эди. Атамanning отаси жавоб бермади.

— Бу қанақаси? Овқат пишсин, бир-икки қадаҳдан отайлик, кейин кетарсизлар.

Дадам зарур иши борлигини айтиб, узр сўради.

Кўчага чиқдик.

— Айб менда, кечирасан, — деди ойим дадамнинг хуноби ошганини кўриб. — Бунақа бўлишини билмовдим. Ойиңи ҳадеб қақираверганидан кейин ваъда бериб қўйган эдим. Нима қилай, гапини қайтаролмадим...

Эртаси куни иситмам ўттиз тўққизга чиқди.

Хатингда Ҳикматнинг ҳоли кейин нима кечди, деб сўраган экансан. Ҳикмат бир ҳафтадан бери мактабда кўринмайди. Бечорага нима бўлдийкин, билмайман. Бироргамиз ҳам уйини билмас эканмиз. Унинг бошига тушган кулфат менга қаттиқ таъсир қилди. Шунга кўра бу ҳақда хатнинг охирида ёзипман.

Менга ўхшаб сен ҳам кечикиб жавоб ёзмассан, деб умид қиламан.

Зайнаб Елқир

ҚУЛБОЛА ДОНИШМАНД

Зайнаб!

Сенгаям, уканггаям саломатлик тилайман. Бундан кейин касал бўлманглар. Ойинг мени эслабдилар. Раҳмат. Жуда хурсанд бўлдим.

Атаманнинг туғилган куни қандай ўтганини жуда чиройли қилиб таърифлабсан.

Биласанми, мен шу вақтга қадар бирор марта ҳам туғилган кунимни нишонлаган эмасман. Бизнинг уйимизда бунақа одат йўқ, қолаверса, мен ҳам бошқаларнинг туғилган кунига бормайман. Ростини айтсам, умримда бир марта шунақа маросимда бўлганман. Ушанда ойим билан қариндошимизникига меҳмонга борган эдик. Қариндошимизнинг қизи мени бир дугонасининг туғилган кунига олиб борди. Меҳмонга борганимизда иккита қизиқ воқеа рўй берди. Ҳали-ҳали буни эслаб юраман.

Келганларнинг орасида бир шум бола бор экан, ўша кўп машмашаларга сабабчи бўлди. Бу бола шунақаям безори эканки, уйни бирпасда ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Шумлигининг чеки йўқ экан. Ҳамма ўтирган эди, бир пайт ҳожатхонанинг эшиги ичкаридан гумбурлаб қолди. Утирганлар югуриб боришди. Эшикни биров қулфлаб қўйибди. Қамалиб қолган аёл бир томондан

жон ҳолатда эшикни гумбурлатиб урса, иккинчи томондан:

— Кимдир устимдан қулфлаб кетибди! Очинг тезроқ! — деб дод соларди.

Уй эгалари гир айланиб калитни қидиришади.

— Менинг ўғлим қилган бу ишни... ўғилчани топинглар, ўғилчани,— дейди зўр бериб бақ-бақалоқ пакана бир одам.

Ҳамма қидириш билан овора-ю, у бўлса оғзини кўпиртириб арзандасини мақтайди:

— Занғар жуда ўткир бола чиқди-да, турган-битгани ўт-а, ўт... Мени айтди дейсиз, хоним афандимни устидан қулфлаб кетган ҳам ўша.

Жувон ҳожатхона эшигини тешиб юборай деяпти-ю, бунинг бўлса жағи тинмайди.

— Ишқилиб, кўз тегмасину, жуда ақлли бола-да. Қўлига китоб олганини билмайману, аммо лекин имтиҳондан ўтиб кетаверади. Китобга бир қараса бўлди, миясига ёпишиб қолади. Ешлик пайтимда мен ҳам шунақа эдим. Китоб ўқиб ўтирмасдим. Отасига тортган баччағар. Ўртоқлари китобдан бош кўтармайди, нуқул ўқигани ўқиган. Бизнинг ўғил китоб бетини кўрмайди-ю, лекин синфда ҳам қолмайди. Аслида ўзим мук тушиб дарс қиладиган болаларни ёқтирмайман...

Уйдагиларнинг ҳаммаси мана шу мияси ўткир бола-ни қидириб топиш билан овора.

— Каравотнинг тагини қараб кўринглар. Уйда ҳам-иша каравотнинг тагига бекиниб олгучи эди,— деб қолди бир пайт бақалоқ одам.

Уйнинг эгаси унинг айтганини қилиб энди энгашган эди ҳамки, тепадан бир нарса тарақ этиб бошига тушди. Хайрият, калит экан. Шу заҳотиёқ шкаф тепасидан бир бола ўзини каравотга отди.

— Ана, айтмадимми бу ўшанинг қилиғи деб. Ақли кўп-да, нуқул шўхлик қилади.

Отаси суйган безори ўша куни ҳамманинг жонига тегди...

Иккинчи бир воқеанинг қаҳрамони — донишмандлик мактабини ўтаётган бола.

Ўша куни меҳмонда бир бола билан танишдим. Кўз-ойнак тақиб олган чуваккина бир бола экан. Қўл бериб сўрашдик. Исмини сўрасам, ғинг демади. Ҳам кўздан, ҳам қулоқдан олган бўлса керак, деб ўйладим. Баландроқ овоз билан саволни қайтардим. Худди нозик масалани ечиб бераётган одамдай ўйланиб қолди, анчадан кейин зўрға исмини айтди. Мен нечанчи синфда ўқишини сўрадим. Бу гал ҳам роса ўйлаб, кейин жавоб берди. Узича бирор гап айтмайди-ю, лекин савол берсанг, жавоб олгунча хуноб бўлиб кетасан. Бирпас гаплашиб, юрагим сиқилиб кетди, ёнидан секин жилвордим.

— Бу боланг овсарга ўхшайди, — дедим мени бу ерга олиб келган қариндошимга.

Қариндошим кулиб юборди.

— Бу нима деганинг. Ахир отаси уни донишманд қилмоқчи-ку.

Гапга унинг ўртоғи аралашди.

— Мактабда уни ҳамма кичик донишманд, деб чақиради.

— Ия, исмини сўрасанг, анқайиб туради-ю, бу қанақа донишманд бўлди?

— Ҳамма гап шунда эмиш. Донишмандлар сукут сақлаб туриши керак экан. Отаси айтибди. Биров исминг нима деб сўрасаям дарҳол жавоб берма, пича ўйлаб ол, донолар: «Олдин ўйла, кейин сўйла» дейишган, деб уқтирибди.

Қизлар бу кичкина донишмандни менга роса таърифлаб беришди. Айтишларича, унинг отаси анча бамаъни одам эмиш. Кўп йил заҳмат чекиб дунёда ўтган жамики донишмандларнинг таржимаи ҳолини ўрганиб чиқибди. Шундан кейин унда донишманд боланинг отаси бўлиш ҳаваси уйғонибди. Узоқ йиллик тадқиқот ишларидан

маълум бўлишича, кўп донишмандлар оталари қарга-йиб қолганда дунёга келган эканлар. Уйлаб қўйган ниятини амалга ошириш учун у ҳам сочига оқ тушиб, ёши анчага бориб қолгандан кейин уйланибди.

— Бу гапларни сизга ким айтди? Донишманднинг ўзими? — ҳайрон бўлиб сўрадим.

Маълум бўлишича, бундан бутун маҳалла хабардор экан. Буни қизлар катталардан эшитишибди.

Бўлғуси донишманднинг отаси уйланишга уйланибди-ю, лекин анча вақт фарзанд кўролмабди юрибди. Боёқш донишманднинг отаси деб ном чиқариш иштиёқида керагидан ортиқ қариб қолган эканми, хуллас, фарзанд ҳасратида кўп куюниб юрибди. Охири кунлардан бирида хотини бошқоронғи бўлганини айтибди. Энди у: «Ишқилиб, бола заиф туғилсин» деб илтижо қиладиган бўлибди. Нега деганда, аксарият донишмандлар нимжон чақалоқлардан етишиб чиққан экан. Хотинининг кўзи ёрибди. Тилаб олган чақалоғи шунақаям нимжон эканки, унинг тирик қолишига ҳеч кимнинг кўзи етмабди. Ҳайтовур, бола ўлмабди қопти. Қадим замонларда бир донишманд шоир ўтган экан. Қалин бир китобда нақл этилишича, ўша зукко шоир жуда ёшлигида она сутидан маҳрум бўлган экан. Донишманд боланинг отаси шу китобни топиб ўқигач, бир ойлик чақалоқни она кўкрагидан ажратиб олибди. Бола бир ёшида беланчақдан йиқилиб, кўзи шикастланган экан, отаси бағоят хурсанд бўлибди. Сабаби — аллақайси бир донишманд ҳам ғилай ўтган экан. Энди унинг ягона тилаги қолибди. Ишқилиб, ўғлимнинг бўйи ўсмасин, деб оҳ-зор чекиб юрганмиш. Зотан, унинг билишича, донишманд халқи аксарият паст бўйли бўлар экан.

Шу гаплардан кейин мен бу бола нима учун ўзининг исминиям дарров айтиб беролмаслигига тушундим. Назаримда, у сукут сақлаб жавоб беришдан кўра, кўпроқ отини эшлашга ҳаракат қиладиганга ўхшайди.

Ҳикмат мактабга келмай қўйганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлдим. Бечора қизнинг аҳволи нима кечдийкин?

Кеча мактабда бизни эмлаб кетишди. Шунинг учун бугун дарсга бормадим. Ҳозир хатни қутига ташлаб келаман. Кейин арифметикага ўтираман. Уқитувчимиз уйга анча вазифа берган эди. Чап қўлим роса оғрияпти. Ҳатто қимирлатолмайман.

Омон бўл, Зайнаб. Сенга ҳамиша муваффақият тилайман.

Аҳмад Тарбай

ТОМА-ТОМА СЕЛ БҮЛҮР

Қардошим Аҳмад!

Тунов куни хатингни, ундан бир кун олдин эса янги йил табригингни олдим. Ҳар иккиси учун кўп раҳмат. Янги йилдан бир кун олдин мен ҳам сенга табрик хати юборган эдим. Ҳар ҳолда бориб етган бўлса керак. Лекин сен табрикни жуда бошлабсан. Расмларинг бирам чиройли чиқибдики. Менинг эсимга ҳам келмовди бу нарса. Қелганидаям барибир сенчалик чизолмасдим. Расмларингни синфдаги болаларга кўрсатдим. Ҳамма қойил қолди.

Янги йилнинг биринчи куни бизнинг уйда янги йил кечасидан ҳам завқли бўлди. Бошидан гапириб берсам ҳам арзийди.

Дадам билан ойим режа билан, тежаб-тергаб рўзғор қиладиган одамлар. Аммо бу зикналик эмас. Уларнинг мақсади — кўрпага қараб оёқ узатиш. Шунинг учун ҳар нарсани авайлаш, ортиқча чиқимга йўл қўймаслик керак, деб бизга насиҳат қилишади. Мабодо столда авторучкам қолиб кетгудай бўлса, дадам:

— Авторучкани очиқ ташлаб кетма, сиёҳи қуриб қолади. Ерга тушса пероси синади. Кейин янгисини олишга тўғри келади. Чиқим кўпаяди. Одам деган ҳар нарсада тежовғли бўлиши керак, — деб қулоғимга қуяди.

Укам дафтарнинг бир томонига ёзиб, иккинчисини бўш қолдирса ёки бир-икки бетини ташлаб кетса, ўша куни ойимдан роса гап эшитади.

— Бунақа зараркунанда бўлма, ўғлим. Ахир тома-тома кўл бўлур деган гап бор. Ҳар куни бир бетдан қолдириб кетаверсанг, бир йилда қалин бир дафтар бўлади-я. Шундай оппоқ дафтарни ташлагани қандоқ кўзинг қияди?

Метин жуда кўп қалам йўқотади.

— Қалам сотиб олавериш жонимга тегди, нуқул йўқотганинг йўқотган-а, — деб нолиб қолади ойим.

Тўғри, тежоғлиқ иш — бежоғлиқ, деган гап бор. Аммо ҳаддан ошиб кетса ҳам бўлмас экан. Айниқса бувимнинг гапи жон-жонимдан ўтиб кетади. Икки гапнинг бирида у киши:

— Сақласанг — минг кунлик, сақламасанг — бир кунлик, деганлар, отин қизим. Тома-тома кўл бўлур, дейишади ахир, — деб насиҳат ўқийдилар.

Бир куни бувамиз укам икковимизга пул йиғадиган қутича олиб келдилар.

— Шу нарса эсингизда бўлсинки, оз-оздан кўп бўлади. Ота-боболаримиз тома-тома кўл бўлур, деб айтишган. Қани, тома-тома нима бўларкан?

Бувамнинг одати шу: нуқул бир нима деса дарров қайтариб сўрайди.

— Кўл бўларкан, бува.

— Ҳа, баракалла, гап деган бундоқ бўпти.

Шу мақолни эшитсам кўнглим айнийдиган бўлиб қолди. Худонинг берган куни уни минг марталаб такрорлашади.

Янги йил кечаси ойим билан дадам казинога борадиган бўлишди. Илгарилари янги йилни ҳаммамиз уйда бирга кутиб олардик, бу йил сал бошқачароқ бўлди.

Дадамнинг ўртоқлари казинодан илгарироқ жой олиб қўйишган экан, кечга яқин кетишди. Лекин дадам анъанани бузмади. Ҳаммамиз бир дастурхонда ўтириб

овқат қилдик, роса ўйнаб-кулдик. Улар анчадан кейин туришди. Қазинога опамни ҳам олиб кетишди. Биз бувамгилар билан қолдик. Билган ўйинларимизни ўйнадик. Лото ҳам ўйнадик. Аммо бувим ҳечам ютолмади. Ўйин пайтида мудраб ўтиргани унга халал берди чамамда.

Ярим кечага яқин ўринга кириб ётдик.

Бир пайт уйғониб қарасам, уй жимжит. Тик этган овоз йўқ. Ҳалиям келишмапти-да, деб ўйладим. Анчагача кўзимни очиб ётдим. Қоронғида Метиннинг шарпаси кўринди.

— Буларга нима бўлган ўзи? — деди у олдимга келиб.

— Ҳа, нима қипти?

— Бу ёққа юр, кўрасан.

Ўрнимдан туриб, нариги хонага чиқдим. Бувам билан бувим кетиб қолишган экан. Бундоқ қарасам, опам диванда уст кийими билан чўзилиб ётибди. Бўйнида ранг-баранг қоғоз тасмалар. Ердаги гиламда ағанаб ётган дадам юзига маска тақиб олибди. Қоғоз шапкани бошига эмас, оёғига кийибди. Фақатгина ойим жойига бориб ётган экан. Аммо кийимлари сочилиб ётибди. Бир пой пайпоғини коридорда, иккинчисини ёнида кўрдим.

Ойимнинг устини ёпиб қўйдим. Опамни аранг турғизиб, жойига ётқиздик. Лекин дадамни уйғотиб бўлмади.

Вақт пешиндан оғиб қолган эди, улар сал ғимирлаб қолишди. Энг аввал ойим ўзига келди. Кейин у дадамни уйғотди. Охири опам ўрnidан турди. Бўйнидаги маржони йўқмиш. Ҳеч қаердан тополмади. Кечаси бирор ерда йўқотганга ўхшайди.

Гап-сўздан билдимки, казинода ойим билан дадам смадларини синаб кўрмоқчи бўлишибди. Талай пул ютқизишибди.

— Ойнинг охиригача нима еймиз энди? — ташвишланиб сўради ойим.

— Идорадан қарз сўрайман, бошқа иллож йўқ, — жавоб берди дадам.

Салдан кейин бувам билан бувим кириб келишди.

— Қалай, янги йилни яхши кутиб олдингларми? — кўнгил сўради бувим.

— Таъзимимни едим, энди ҳечам унақа жойларга бормайман.

Ойим гапини тугатиб, Метин икковимизни бир чеккага имлаб чақирди.

— Қанча пулларинг бор, менга бериб туринглар, эртага қайтиб бераман.

Йиғиб юрган пулимизни келтириб бердик.

Шу орада эшик тақиллаб қолди. Қўшнимизнинг қизи Нуртон экан. Қўлида бир парча қоғоз. Дадамга экан. Хатни олиб, уйга кирдим. Дадаси ёзибди. Шу сатрларга кўзим тушди: «Дўстим. Кечаги воқеа ўзингга маълум. Ёнимда сариқ чақа ҳам қолмабди. Уйга қандоқ келганимни билмайман. Ҳар қалай, сизлар олиб келган бўлсангиз керак. Пулдан қалайсан? Юз лира керак. Раҳмат».

Хатни дадамга узатдим. Дадам уни ўқигач, ойим билан шивирлашиб олди. Мазмуни, улар пулимиз йўқлигини билдиргилари келмади. Бу гал опамнинг қутичаси иш берди. Дадам билан ойим кўзимизни шамғалат қилиб опамга бир нима дейишди. Кейин опам олиб келган қутичани очиб, ичидан чиққан бор пулни Метиндан бериб юборишди.

Метин дарс қилмоқчи бўлган эди, яна қаламини тополмади. Йўқотиб қўйганга ўхшайди. Буни эшитиб, ойим кўпириб кетди:

— Қанақа овсар боласан ўзи! Нуқул қалам йўқотганинг йўқотган-а? Бундоқ авайлаб тутсанг бўлмайдимми! Ҳадеб сенга қалам олиб беравераманми?

Бувамнинг насиҳати бошланди.

— Сақласанг — минг кунлик, сақламасанг — бир кунлик, ўғлим. Хўш, сақламасанг нима?

— Бир кўнлик, бува!
— Ҳа, баракалло! Тома-тома кўл бўлур. Нима бўлур?

Метиндан олдин мен жавоб бердим.

— Ҳеч нарса. Кўл бўлмайди.

— Нега энди? Нимага кўл бўлмас экан?

— Бўлмайди, буважон.

— Ия, нега бўлмас экан? — қовоғини уюб сўради бувам.

— Чунки кўл бўлиши учун ўша жой сал чуқурроқ бўлиши керак. Агар сув турмайдиган теп-текис жой бўлса...

— Ҳа, нима бўларкан?

— Сув шариллаб оқиб кетади. Сел бўлади...

Бувам менга бир хўмрайиб қўйди.

Уйимизда янги йил шундай бошланди. Энди ойим билан дадам янги йилни бошқа жойда кутиб олмайдиган бўлишди.

Хўш, сеники қалай бўлди?

Янги йилда сенга бахт-саодат, ўқишингда муваффақиятлар тилайман.

Зайнаб Елқир

БОШЛАНИШИ ЧАККИ ЭМАС

Истамбул, 5 январь, 1964 йил

Зайнаб!

Янги йил билан табриклаб ёзган хатингни олганимга кўп бўлди. Раҳмат.

Янги йилни биз катта амакимларникида кутиб олдик. Уйлари жуда кенг, Ҳамма амакимгилар шу ерга йиғилишди.

Мен ҳар куни эрта ётишга ўрганиб қолганим учун янги йил кечаси узоқ ўтиролмадим. Соат ўн иккидан кейин кўзим юмилиб кетаверди. Радио эшитиб ўтириб ухлаб қолибман.

Эртаси куни одатдагидек ўтди. Бирор янгилик бўлгани йўқ. Лекин шуни билиб қўйки, янги йилнинг биринчи куни сизникида рўй берган воқеа бизнинг уйда тез-тез бўлиб туради. Дадам кўчада пул сарфлаган куни уйда жуда қурумсоқ бўлиб қолади.

Баъзи кунлари у кўчадан тўйиб келади. Шунақа пайтларда сув ичаётганимни кўриб қолса, дарров:

— Қайнаган сувни исроф қилма. Стаканга ўзинг ичадиганингни қуй, тагида қолмасин, — деб танбеҳ беради.

Қолбуки стаканнинг тагида бир-икки қултум сув қолган бўлади. Дадам исрофдан қўрққани учун қолган сувни гулдонга тўқади. Шундай кезларда дадам ўз ҳисобига ошна-оғайнилари яхшилаб меҳмон қилганини билиб оламан.

— Шунча пастанани увол қилиб нима қиласан?! Ўзингга лойиғини олсанг бўлмайдами? — деб ўдағайлайди дадам тиш юваётган бўлсам. Биламанки, у кеча яна зиёфатга тушибди.

Баъзан дадам бирор ўроғлиқ нарса олиб келганида сабрим чидамай канопини узмоқчи бўламан. Шунда у:

— Шошма, канопни секин ечиб ол. Бирор жойга олиб қўй, кунингга ярайди, — деб қолади. Яна биламанки, дадамнинг бугун ҳам кўчада сарфи катта бўлган.

Дадамнинг қизиқ одати бор — оғайнилари билан бирор ерда ўтириб қолса, нуқул пулни ўзи тўлагиси келади. Буни неча марта ўз кўзим билан кўрганман. «Чўнтакни ковламанг, қўйинг, хафа бўламан... Мана, менда бор», деб туриб олади.

Аммо эртасига уйда тамоман ўзгариб қолади.

— Эски газеталарни йиртмасдан олиб қўйинглар. Бирор нарсага яраб қолади. Қолаверса, йигиб юрсангиз, кейин сотишингиз ҳам мумкин. Жуда бўлмаса печкага ёқсангиз уйни иситади.

«Тома-тома кўл бўлур» деган мақол сизларникида кўп ишлатилар экан. Бизнинг уйимизда «Ўзингда бўл-

са, кунингга ярар», дегани тилдан тушмай келади.

Шуниси ҳам борки, кўча-куйда пулини совуриб келмаган кунлари дадамнинг қўли очиқ бўлади. Янги йил кечасидаям, эртасигаям шунақа бўлди. Дадам янги йилда менга акварель бўёқ олиб бердилар. Февралда икки ҳафтага каникулга чиқамиз. Шунда мацца қилиб сурат чизаман.

Янги йилда бутун уй ичингиз билан ҳаммангизга бахт-саодат тилайман.

Аҳмад Тарбай

ИВИРСИҚ ҚИЗ

Анқара, 8 январь, 1964 йил

Азиз синфдошим Аҳмад!

Авваламбор сенга Ҳикматдан гапирай. Ҳикмат дарсга қатнай бошлади. Ота-онаси яна ярашиб олишибди. Боёқиш жуда хурсанд бундан.

Сенга яна бир янгилик айтмоқчиман. Менга ёзган ҳамма хатларингни йиғиб келаётган эдим, аммо ҳар ер-ҳар ерда тартибсиз сочилиб ётарди. Кеча ҳаммасини тартибга солдим. Ёзган кунларингга қараб олдинма-кейин қилиб чиқдим. Яхши бўлди. Бу нарса сира хаёлимда йўқ эди, бир гап билан шу ишни қилдим. Мана, эшит, бир бошдан гапириб бераман.

Уйда ҳаммаси мену палапартиш иш қиласан, нарсаларинг доим ивирсиб ётади, деб койишади. Қолбуки мен қўйган нарсасини тополмай юрадиган, бесаришта одамни ёмон кўраман. Демак, ёмон кўрган одамим ўзим эканман-да.

Якшанба куни эрта билан уй дафтаримни тополмай хуноб бўлган эдим, оймдан роса гап эшитиб олдим.

— Нимага бунақа меровсан-а, қизим? Доим бир нима-манг йўқолиб қолади-я... Эс-ҳушингни йиғиб юрсанг бўлмайдимми?!

Ойимнинг ёнига дадам қўшилди. Бувам билан бувим келган эди, улар ҳам палапартишлигимни юзимга солишди. Опамга-ку, худо берди — келган жойидан у илиб кетди. Ҳаммалари мени талаб кетишди. Жонимга ора кирган биргина Метин бўлди.

— Бу уйда одам ўзини ҳам йўқотиб қўйиши ҳеч гап эмас, — деди у мени юпатиб.

Ҳаммалари менга ёпишганига роса хўрлигим келди. Аламдан нима қилишимни билмай хонамга кириб, бир чеккадан йиғиштиришга тушдим. Стол устини, китоб жавонларини тартибга солдим, буюмларни жой-жойига қўйиб чиқдим. Нарсаларимни йиғиштираётиб, уйдан лабга суртадиган помада, ҳар хил откритка, бир пой пайпоқ топиб олдим. Ҳаммасини уларнинг олдига олиб чиқдим. Ҳалиям менинг ғийбатимни қилиб ўтиришган экан.

— Манави пайпоқ кимники? Тортмадан чиқди, — деб пайпоқни ирғитдим.

— Ия, кеча қидириб юрган эдинг-ку буни, — деди ойим дадамга қараб.

— Хўш, помада кимга қарашли?

— Қаерда экан? Қидирмаган жойим қолмади.

— Аллаким столимга қўйиб кетибди.

— Кеча ўша ерда унутган эканман-да, — деб кулди ойим.

Откриткага навбат келди.

— Бу кимники бўлди?

Опам лавлагидек қизариб кетди.

— Қаердан топдинг?

— Кимдир китобларимнинг ичига яшириб қўйибди.

Орқасидаги ёзувини ўқиганим йўқ.

Энди ўтириб дарс қилай деган эдим, ручкамни қўйган жойимдан тополмадим. Ҳамма ёқни қараб чиқдим, йўқ.

— Яна нима йўқотдинг? — зарда билан сўради ойим.

— Ручкамни кўрмадингизми?

— Ручка оши ичасанми ўзи? Нуқул ручка йўқотганинг йўқотган-а, қизим...

Ойим дийдиёсини бошлаб юборди.

— Ҳой қиз, бу меровлигинг қачон қолади-а? — деди бувим ойимнинг ёнига қўшилиб.

— Палапартиш бўлма, ҳамма нарсанг саранжом бўлсин, қўйган жойингни билиб юр, деб минг марта айтаман сенга. Бу қулоққа гап кирадими ўзи?

Дадамдан эшитган гапим бу.

Мени калака қилиш учун опамга баҳона топилди.

— Ма, меникида ёзиб тур. Кўзингга қара, тагин буниям йўқотиб юрма!

Опам ручкани олиб бериш учун ичкари кириб кетди. Бирпасдан кейин унинг:

— Қим олди ручкамни? Ҳозиргина шу ерда эди-я, — деган овози келди.

Бувим бошимни силаб, ётиғи билан насиҳат қилди:

— Энди ўзингга қараб юргин, Зайнаб қизим. Бўйинг чўзилиб қолди. Ҳадемай бирор уйнинг бекаси бўласан. Қалам-дафтар йўқотиб юрсанг энди уят бўлади. Қиз бола деган саранжом-саришта бўлиши керак.

— Уйимизда меров йўқ эди, ҳайронман, бу кимга тортдийкин, — деб луқма ташлади ойим.

Ҳар куни бўладиган гап шу. Эшитавериб қулогим пишиб кетган.

Мен буларнинг ичида энг кўп бувамдан ҳайиқиб тураман. Ўзи истейфога чиққан полковник, жуда баджаҳл одам. Ойим ҳали-ҳали бувамнинг юзига тик қараёлмайди. Ҳатто дадам ҳам унинг олдида анча мулойим бўлиб қолади.

— Ҳаётда кимки эпчил бўлса, ўша ютади.

Бувамнинг одатини сенга гапириб берган эдим. Айтган гапини дарров қайтариб сўрайди.

— Хўш, ким ютаркан?

— Эпчил одам, бува, — деб жавоб бердим.

— Баракалло... Ҳар нарса маълум бир жойда туриши керак. Қаерда туриши керак экан?

— Маълум бир жойда.

— Баракалло. Токи керак бўлиб қолганида топиш осон бўлсин. Хўш, нима экан?

— Токи керак бўлиб қолганида топиш осон бўлсин. Бувамнинг ҳар бир гапни қайтариб сўраш одати армиядан қолган экан. Дадам шундай деган.

— Жуда тўғри гап бу, — бувамга юзланиб деди дадам. — Мен ҳам шундайман. Қайси чўнтакда нима борлигини кўзимни юмиб айтиб бераман. Ёнимда нимаики олиб юрсам, ҳаммасининг жойи аниқ. Шунга одатланганман. Рўмолчами, зажигалками, ҳамёнми — ҳаммасининг ўз жойи бор.

— Офарин, худди шундай бўлиш керак, — деди бувам унинг гапини маъқуллаб.

Дадам саришталигини Метин билан менга бир кўрсатиб қўймоқчи бўлди.

— Мана, бир синаб кўрсак ҳам бўлади.

Дадам ўрнидан туриб, кўзини чирт юмиб олди.

— Кўринглар, кўзимни юмдим. Ҳозир қаерда нима туришини айтиб бераман. Нимчамнинг чап чўнтагида зажигалка бўлиши керак. Мана, оламан!

Дадам чўнтакка қўлини солиб, зажигалкани олмоқчи бўлди-ю, лекин тополмади. Роса қидиргани билан зажигалка чиқмади.

— Қизиқ... Қаёқда қолдйкин-а..

Зажигалка топилмагач, дадам бевурд бўлмаслик учун бошқасига ўтди.

— Масалан, авторучка дейлик. Қаерда туришини ёддан биламан. Ҳамиша костюмнинг ички чўнтагида, чап томонда туради. Ишонмасангиз, мана, кўриб қўйинглар.

Чўнтакдан авторучканинг ўрнига термометр чиқди. Дадам «мана, айтмадимми!» деб кўзини очиб қара-

ган эди, термометрни кўриб ўзиям роса ҳайрон бўлди. Ноилож илжайган бўлди.

— Тунов кунн Метиннинг иситмасини ўлчаган эдим. Шошқичда чўнтакка солиб кетаверган эканман-да... Ҳа, майли. Униси бўлмаса, буниси. Ён дафтарчам ҳамини чап томонда туради. Ишонмасангиз, мана, кўриб қўйинглар.

Дадам кўзини юмиб, дафтарчани қидира кетди.

— Чап чўнтагим қани ўзи, ойиси?

— Бу костюмни уста ағдариб берган эди-ку... Чап чўнтак ўнг томонга ўтиб қолган бўлиши керак.

Ён дафтарча ойим айтган жойдан ҳам чиқмади. Дадам ўнг чўнтагидан бир ғалтак ип олди.

— Дадангизнинг дафтарчаси қаерда туришини энди билиб олдингизми, болалар? — деди бувам кесатиб.

Бизнинг ўрнимизга жавобни ойим берди:

— Эсим қурсин... Кеча эрталаб костюмни тикиб қўювдим. Астари сўкилган экан. Чўнтакда ипи қолиб кетибди, билмабман.

Дадам жуда ўсал бўлди, хуноби ошди. Бирор нима билан ўзини оқламоқчи бўлиб яна чўнтақларини ковлаштираётган эди, бувам:

— Ҳа, намунча ковлаштирасан, туя йўқотдингми? — деб пичинг қилди.

Бувам қотиб-қотиб кулди. Бир пайт уни йўтал тутди.

— Пальтода рўмолча бор эди, олиб беринглар. Ўнг томондаги чўнтакда, — деб буюрди бувам қаттиқ йўталаркан.

Югуриб бориб пальтони қарадим. Рўмолча кўринмади.

— Айтган жойингизда йўқ-ку, бува!

— Бўлмаган гап... Қани, бу ёққа олиб кел-чи пальтони... Қирқ йилдан бери шу ерда туради рўмолчам...

Пальтони келтириб бердим. Бувам рўмолчани тополмагач:

— Биров олганга ўхшайди, — деб хўмрайди.

Ойим югуриб бориб нариги хонадан янги рўмолча олиб чиқди, бувамга сездирмай уни секингина пальтонинг ўнг чўнтагига солиб қўйди.

— Хаҳ, турган экан-ку! Шу ерда бўлиши керак деб айтмадимми сизга!

Йўтал тиңди. Бувам ён-верини тимирскилаб, яна ниманидир қидиришга тушди. Тополмагач, дарғазаб бўлди:

— Сигаретим қани? Ҳозиргина чўнтагимда турувди. Ким олди ўзи? Дарҳол топиб беринглар!

Бувамизни ортиқча хуноб қилмаслик учун сигаретни излай кетдик. Шу орада уйга меҳмонлар келди. Эр-хотин қўшнилар экан. Елиб-югурганимизни кўриб, улар ҳам ишга тушиб кетишди. Ҳамма зир югуриб, бувамнинг сигаретини қидирипти-ю, у бўлса дам-бадам:

— Оббо лапашанглар-ей! Тезроқ бўлсаларинг-чи, намунча имиллайсанлар-а! — деб зарда қилади.

— Ҳозирча шундан чекиб тура қолинг, — деди меҳмон сигаретини тутиб.

Гапириб балога қолди. Бувамнинг қони қайнаб кетди.

— Ҳозир ўзимникини топиб берасанлар! — деб уйни бошига кўтарди.

Метин ичкаридан бир жуфт пайпоқ кўтариб чиқди.

— Кимники бу?

— Вой, қаердан топдинг? Қидирмаган жойим қолмовди-ку? — ҳайрон бўлди ойим.

— Бувамнинг сигаретини қидириб юрсам, холодильникнинг устидан чиқиб қолди.

Гир этиб дўкондан бошқа сигарет олиб келиш ҳам мумкин эди-ку, аммо бувамга ичидагидан кўра унинг металл қутиси муҳимроқ эди. Бир томондан, қидирганимиз яхши бўлди. Сигарет баҳонаси билан ўзимиз йўқотиб юрган кўп нарсаларни топиб олдик.

Меҳмонга келган хонимнинг тагидан бир парча қоғоз чиқди.

— Ия, радионинг қоғози-ку, — деб юборди дадам. — Бир ойдан буён тополмай юрувдим.

Дадам қидирган авторучка тарелкаларнинг орасидан чиқди. Кимдир янглишиб пичоқни ахлат қутисига ташлаб юборибди.

Хуллас, анча-мунча нарсаларни топиб, эгасига қайтариб бердик.

— Э-э, буни қаранглар, кимдир сигаретни тагимга қўйиб кетибди-я! Қайси бир фирромнинг иши бу! — деб қолди бир пайт бувам.

Бундоқ қарасак, бувам тушмагур бизни роса овора қилиб қўйиб, сигаретини ўзи бемалол тагига босиб ўтирган экан.

Ҳеч ким индамади.

Хуллас, ўша куни эшитган гапларим менга алам қилди. Зарда устида хонани йиғиштириб чиқдим. Чиндан ҳам уйга анча қарамай қўйган эканман. Энди ивирсиқ қиз деган номдан қутулмоқчиман. Сендан олган хатларим ҳам гўзғиб ётган экан, анча тартибга солиб қўйдим. Ҳаммасини папкага жойладим.

Эски синфдошлар ичида фақат сен менга мунтазам хат ёзиб турибсан. Мине ҳам онда-сонда ёзиб туради. Дамир билан Яшардан бир марта хат олдим. Ҳаммаларига жавоб ёзиб юбордим.

Тез-тез хат ёзиб тур. Қелишдикми?

Сенга муваффақиятлар тилаб қолувчи!

Зайнаб Елқир

АЙБ БУЛАДИ

Истамбул, 11 январь, 1964 йил

Азиз дўстим Зайнаб!

Сен билан тўрт йил бирга ўқиганмиз, Сени синфимизнинг энг саранжом-саришта қизларидан деб билардик. Шунинг учун сени ивирсиқ дейишганини эшитиб, жуда

хайрон бўлдим. Уйда менга лақаб қўйиб олишган. Нуқул лапашанг дейишади. Аммо бунинг тагида жон бор. Дастурхонга ўтирсам, албатта чой тўкмасдан турмайман. Нечоғлиқ уринмай, барибир чойим тўкилиб кетаверади.

Ойинг Метинга нуқул тилингни кесиб оламан, деб пўписа қилишини қайси бир хатингдаям ёзган эдинг. Ҳамма оналар шунақа экан. Менинг ойим ҳам Фатўш деган синглимни ҳамиша шунақа қўрқитади. Синглим ҳали ёш, икки йилдан кейин мактабга боради. Бу нарса ўзимнинг ҳам бошимдан ўтган. Менга ҳам ойим тилингни кесиб оламан, деб дағдаға қиларди. Аммо тилим жойида турибди.

Яқинда Фатўш ёмон бир қилиқ кўрсатди. Ойим уни роса уришди, тилингни кесиб оламан, деб пўписа қилди. Лекин бу гал чиндан ҳам Фатўшнинг тили узайиб қолган экан. Мана, эшит воқеани.

Дадамнинг қизиқ одати бор — ҳар икки гапнинг бирида «хўв», «вой занғар-ей!» деган бўлмағур сўзларни ишлатиб туради. Фатўш бўлса нақ тўтининг ўзи, кимдан нимани эшитса, дарров шуни қайтаради. У «хўв фалончи», «вой занғар-ей!» деб чулдираб қолса, уйдагилар ўзларида йўқ суюниб кетишади. Кейин уни «намунча тили ширин-а. Худди катта одамга ўхшаб гапиради-я», деб эркалашади.

Тунов куни бир қўшни амакимиз бизникига чиқувди. Ўзи жуда қизиқчи одам. Шунақаям гапни боплайдики, эшитсанг, қотиб-қотиб куласан. Фатўшни айтмайсанми, нуқул қиқир-қиқир кулади. Аслида бўлаётган гап-сўз билан иши йўғу, ким кулса ўшанга қўшилиб қиқирлайди. Энди кулгининг боисини айтиб берай.

Қўшни амаки ишлайдиган идорага аллақайси мамлакатдан бир мутахассис келган экан. Ўзи немисмиш. Ўша немис бир куни қўшнимизни тўхтатиб:

— Сизнинг юртингизда «хўв» деган сўз кўп ишлатиларкан. Одамлар бир-бирини шу сўз билан чақиришар-

кан. Бу нима дегани ўзи, жуда қизиқиб қолдим. Кимдан сўрамай, қониқарли жавоб ололмадим, — дебди.

Кўзойнакли қўшнимиз бу гапни эшитиб, нима қилишини билмай қолибди. Агар ростини айтадиган бўлса, ажнабий одам устимиздан кулиб кетиши мумкин. Ўйлаб-ўйлаб охири бир йўл топибди.

— Жуда тўғри фаҳмлабсиз, жаноб, — дебди унга қараб қўшнимиз, — ҳақиқатан ҳам «ҳўв»ни кўп ишлатамиз. Бизда таомил шундай. Деҳқонлар ҳам, ишчи ва хизматчилар ҳам шунга одатланган. Унинг асл маъноси «муҳтарам» демакдир. Бизлар бир-биримизга мурожаат қилганимизда исмининг олдига шу сўзни қўшиб айтамиз.

Орадан беш-олти кун ўтган экан, ўша идора раҳбарларининг катта мажлиси чақирилибди. Қанон деган одам бош директор экан, мажлисни ўша олиб борибди. Немис мутахассиси шу йиғинда катта нутқ сўзлабди, мажлис аҳлининг руҳини кўтариш мақсадида гап орасида шу ерда ўрганган бир-иккита туркча сўзларни ҳам қистириб ўтибди. Меҳмон нутқининг энг нозик жойига келган экан, бош директорга қараб қўққисдан: «Хўв Қанонбей!» деб юборибди. Ҳамма хижолатдан ерга қарабди. Немис нутқининг охиригача жуда кўп марта Қанонбейни тилга олибди. Ҳар гал ўзи билган ўша «муҳтарам» сўзини қўшиб айтармиш. Қанонбейнинг бўладигани бўлибди-ю, аммо тишини тишига қўйиб ўтираверибди. Одамлар пиқир-пиқир кулишармиш. Шу-шу Қанонбей «ҳўв» деган лақабни орттирган экан.

Кўзойнакли қўшнимиз бунн шунақаям ўхшатиб гапириб бердики, кулавериб ичагимиз узилди. Айниқса Фатўш бир қоп семириб кетди.

Дадам бошқа бир қизиқ воқеани гапириб берди.

Уларнинг фабрикасига янги асбоб-ускуналар келибди. Буларни ўрнатиш учун Америкадан мутахассис чақиришибди. Америкалик бундоқ разм солиб қараса, фабрикадаги одамлар бир сўзни жуда кўп ишлатишармиш. У ҳайрон бўлиб бунинг маъносини дадамдан сў-

рабди. Дадам у нимани сўраганини бизга гапириб берди. Анчайин бемаза сўз. Мактаб болалари ҳам кўп ишлатади уни. Энди тушунгандирсан?

Дадам фабрикада бош уста бўлиб ишлайди, шунинг учун очигини айтишни ўзига эп кўрмабди. Қолаверса, инглиз тилида бунга нима дейилишини ҳам билмас экан. Шунинг учун дадам унга:

— Бунинг маъноси раҳмат, яъни тенкью дегани, — деб тушунтирибди.

Буни эшитиб, америкалик инженер ҳайратдан ёқасини ушлабди.

— Ана холос, — дебди у қойил қолиб, — сизлар ғоят сертакаллуф халқ экансиз. Биз бу борада хитойлар билан инглизларнинг олдига тушадиган халқ йўқ, деб ўйлаб юрардик. Чунки улар арзимаган нарсага ҳам миннатдорчилик билдиришади. Аммо сизлар улардан ўтиб кетибсиз. Мен жуда кўп мамлакатларда бўлганман, лекин сизчалик сертакаллуф, хушмуомала одамларни ҳеч қаерда кўрмаганман. Бундан буён мен қайси юртга бормайин, ҳамма жойда сизларни ўрнак қилиб кўрсатаман, нозиктаъб халқ эканингизни оламга ёяман.

«Хайрият, ёлғон гапим яхшиликка яраркан», деб дадам ич-ичидан суюнибди.

Шу гап-сўзнинг эртаси куни инженер ишга чиқмабди. Тўрт кунгача ундан дарак бўлмабди. Фабрикада иш тиғиз, янги ускуналарни тезроқ ўрнатиш керак. Инженерни қидирмаган жойлари қолмабди. Ҳеч қаердан дараги чиқмабди. Тўртинчи куни фабрикага ўзи кириб келибди. Соғ жойи қолмаганмиш, аъзойи бадани дока билан чирмаб ташланганмиш. Машинада аварияга учраган бўлса керак, деб ўйлашибди. Кейин маълум бўлишича, гап бошқа ёқда экан.

Америкалик инженер фабрикадан чиқиб, меҳмонхонага кетаётган экан. Йўлда машинага ўтирибди. Одамларда қизик бир одат бор — эшитган гапини ҳеч ким

юрагида сақлаб юрөлмайди, дарров бировга айтгиси келади. Инженер ҳам шоферга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлибди-да, пулни узатаётиб боя маъносини чақиб олган сўзини айтибди. Шофернинг кўзи олайиб кетибди. Америкалик буни бошқача тушуниб, яна ўша сўзни қайтарган экан, шофер бурнига қараб бир мушт туширибди. Иккови ёқа бўғишиб кетишибди. Охири уларни зўрға ажратиб қўйишибди. Инженер буларга ҳам миннатдорчилик билдирибди. Яна боши балога қолибди. Халойиқ уни оломон қилиб кетибди. Ниҳоят, полициячи етиб келиб, уни бир амаллаб ажратиб олибди. Шўринг қурғур америкалик туркча қилиб полициячига ҳам қуллуқ қилибди.

Жамоат ўртасида полициячига тил теккизиш жиноятку! Оёғини ерга тегизмай дарҳол полиция бўлимига олиб боришибди. Комиссар кўрадики, бу одам ажнабий. Қўйиб юборилсин, деб буюради. Инженер бу савовати учун комиссарга турк тилида миннатдорчилик билдиради... Хуллас, у полициянинг қўлидан зўрға қутулиб, тўғри касалхонага бориб тушади. Касалхонада тўрт кунгача ўзига келмай ётади.

Жуда аломат иш бўлган экан, тоза кулдик.

Яқинда дадам уйга меҳмон келади, деб қолди. Нозикроқ меҳмонлар экан, ойим катта ҳозирлик кўрди. Эр-хотин бўлиб олти киши келишди. Фатўш меҳмонларга ёқиб қолди. Жуда одобли, ширин сўз қиз экан, дейишди. Бола тарбиясидан гап очилиб, кўп мақташди. Дадам ҳам уларга қўшилди.

— Бизнинг хоним болаларни кўчага ёлғиз чиқармайди, афандилар. Шунинг учун ҳам тарбиялари жойида.

— Ҳа, кўча болани бузади. Болалар кўчада ҳар хил ёмон гапларни эшитади. Шунинг учун Фатўшни ҳечам кўчага чиқармайман, — деб қўйди ойим.

— Жуда тўғри иш қиласиз, хоним афандим, — деди меҳмон аёллардан бири ойимга қараб. — Кўча у ёқда турсин, ҳозир мактаб ҳам болаларни бузаяпти. Кўз тег-

масин, қизчангиз ғоят одобли экан, яхши тарбия бериб-сиз.

Бу мақтовларни эшитиб, Фатўш шишиб кетди. Бутун билган нарсаларини ишга солиб, яна нималарга қодир эканини меҳмонларга кўрсатиб қўймоқчи бўлди.

— Ҳўв дада!

Фатўш ҳамма кулиб юборади, деб ўйлаган эди. Утирганлар совуққина кулган бўлди. Оғир жимлик чўкди. Дадам хижолатпазликдан нима қиларини билмай, қийин аҳволга тушиб қолди. Фатўш меҳмонлар нега шарақлаб кулмаганига ҳайрон бўлди, яхши эшитишмаган бўлса керак, деган хаёлда қаттиқроқ бақирди:

— Ҳўв дада! Сизга айтяпман!

Мана мен нималарни биламан, дегандай меҳмонларга бир-бир қараб чиқди. Дадам вазиятни юмшатиш учун мулойимгина қилиб:

— Ҳа, оппоқ қизим, нима дейсиз? — деб сўради.

— Дада дейман! Ҳўв дада!

— Ҳа, нима дейсан?

Дадамнинг жаҳли чиқа бошлади, қошлари чимирилди.

Аммо Фатўш ҳайрон — нега булар кулмайди?

— Ҳўв дада! Сизга айтяпман!

Ойим илжайган бўлди. Лекин Фатўшнинг кўнгли тўлмади — у нима қилиб бўлсаям меҳмонларни қойил қолдириши керак. Бирдан у америкалик инженер дадамдан маъносини сўраган ярамас сўзни айтиб юборди. Фатўш енгиб чиқди. Ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Дадамнинг қаттиқ жаҳли чиқди-ю, лекин сездирмади. Фатўшга ўқрайиб қаради. Синглим талтайиб кетиб, бояги гапни яна икки-уч марта такрорлади. Ойим билдики, уни яхшилиқча тинчитиб бўлмайди. Шунинг учун:

— Бас энди, жим, бўлмаса тилингни кесиб оламан, — деб қаттиқ жеркиб берди.

Кулишнинг ўрнига сўкиш эшитган Фатўш аламидан йиғлаб юборди. Қани энди овунса! Охири ойим уни етак-

лаб, хонасига олиб чиқиб кетди. Жойига ётқизиб, кейин қайтиб кирди.

— Ҳечқиси йўқ, хоним афандим, хафа бўлманг, — деди меҳмонлардан бири ойимни юпатиб. — Бу ҳали ҳолва. Бизникиларнинг оғзидан боди кириб, шоди чиқади. Қизчангиз гўдак ҳали, нима деганини ўзи ҳам билмайди.

— Бунақа бемаъни гапларни кимдан эшитибдйкин, ҳайронман, — деди дадам ўзини гўлликка солиб.

Дадамнинг ёнига ойим қўшилди:

— Менинг ҳам бошим қотди. Кўчага чиқмаса, ёмон болалар билан ўйнамаса...

Фатўш буни қаердан эшитганини чиндан ҳам билишмаса керак, деб ўйлабман. Шунинг учун ҳақ гапни айта қолдим:

— Қаерда бўларди, уйда эшитади-да бунақа гапларни.

Дадамнинг тепа сочи тик бўлиб кетди.

— Ҳўв занғар, бизнинг уйимизда ҳеч ким бунақа демайди-ку! — деб бақариб берди. Ҳамма кулиб юборди. Дадамнинг ўзиям ноилож илжайиб қўйди.

Меҳмонлар тарқалишгач, дадам мени ёмон койиб берди.

— Мен қайдан билай. Тўғри кўнгилда сўраяпсизлар, деб ўйлабман, — дедим ўзимни оқламоқчи бўлиб.

Хатим яна чўзилиб кетди, Зайнаб. Бу гал қисқароқ ёзмоқчи эдим, иложини қилолмадим.

Ёзги каникулда Истамбулга келмоқчимисан? Қелиб қолсанг, кўришармиз. Сенга ҳавасим келади — Анқарани ҳам кўрдинг. Мен бўлсам ҳали Истамбулдан четга чиққаним йўқ.

Сенга саломатлик тилаган ҳолда хатимни тугатаман.

Аҳмад Тарбай

ВАТАНПАРВАР БЎЛИНГЛАР

Анқара, 14 январь, 1964 йил

Аҳмад қардош!

Каникулда Истамбулга бориш-бормаслигимни сўраган экансан. Дадамга отпускаи тегмайди. Янги жойга ишга келганига ҳали бир йил тўлгани йўқ. Шунинг учун у ойим икковимизни ёлғиз юбормоқчи. Агар борадиган бўлсак, Истамбулда бир ой тураимиз. Лекин ҳали аниқ эмас. Дадамни ёлғиз ташлаб кетишга ойимнинг унча кўнгли йўқ. Бизсиз қийналиб қолиши мумкин. Мабодо борсак, холамникида тўхтаимиз. Сени ўзим топиб олам.

Яқинда мен ёмон бир иш қилиб қўйдим. Гапириб бермасам бўлмайди. Ҳозирча бундан фақат Метиннинг хабари бор. Сабаби — у ҳам менга шерик бўлган. Сен билан энди уч киши бўламиз.

Ўтган якшанба куні бувамларнинг уйига меҳмонга борган эдик. Анча олисда туришади. Бувам қариб қолганлар, шунинг учун баландга чиқолмайдилар. Уйлари ҳам иккинчи қаватда, ижарага туришади. Аслида уларга биринчи қават муносиб эди-ю, лекин ўзлари боғи топилмади. Ҳозирги турган квартирага ўн саккиз зинани босиб чиқишади. Мен ўзим санаган эмасману, лекин бувам ҳар икки гапнинг бирида: «Яна ўн саккиз чор зина босдим. Дам ола-ола, зўрға кўтарилдим» дейди. Нега зинадан гапирганимни кейин биласан. Яхшиямки, бувам энг баланддаги квартирада турмайди. Акс ҳолда, ўша куні ҳамма газеталар фалон жойда катта бахтсиз ҳодиса рўй берди, деб ёзиб чиққан бўларди...

Опамнинг дугоналари келиши керак экан, шунинг учун у уйда қолди. Дадам, ойим, Метин ва мен автобуска тушиб, бувамларникига бордик. Бувам тайёргарлик кўриб қўйган экан, бизни яхшилаб зиёфат қилди. Ов-

қатдан кейин бувам билан дадам рўпара ўтириб олиб, қаҳвахўрликни бошлаб юборишди. Мен уларнинг қаҳва устида гаплашиб ўтиришларини ёқтираман. Шунинг учун ёнларидан жилмадим. Хонада учовимиз қолдик. Газета ўқиётган бўлиб ўтиравердим. Икки қулоғим уларда. Баъзан бошимни кўтариб, секин қараб ҳам қўяман.

Бувам сиёсатга қизиқадиган одам. Дадам билан икковлари ёлғиз қолишса, нуқул шундан баҳс қилишадди. Бувамнинг яна бир одати бор — овқатдан кейин уни мудроқ босади. Ўзи қаҳва ичиб ўтирган бўлсаям, кўзи юмилиб кетаверади. Бундай пайтларда у дадамдан сиёсат бобида бир нимани сўраган бўлади. Дадам билганича гапириб бераётганида бувамнинг кўзи илинади. Буни кўриб, дадам жим бўлади. Аммо жойидан жилмай ўтираверади. Бувамнинг боши шилқ этиб тушади ёки ёнбошига қийшаяди. Баъзан эса бемалол орқасига ястаниб олади. Сал ўтмай ўзининг хуррагидан ўзи чўчиб кетади.

— Хў-ў-ш... Кейин нима бўлди?

Шунақада дадам ўрнидан туриб кетган бўлса, қаттиқ ранжийди, мени беҳурмат қипти, деб кўнгли озор топади. Шунинг учун бувам ўтирганида дадам унинг олдидан бир қадам ҳам жилмаслиги шарт.

Мабодо пинакка кетишдан олдин ўзи гапираётган бўлса, кўзини очар-очмас:

— Хўш, нима деб турган эдим? — дея сўраб қолади.

Дадам бундай кезларда ҳушёр бўлиши, гап қаерда чала қолганини айтиб бериши лозим. Агар қиттай янглишиб қолса, бувам дарҳол:

— Йўқ, йўқ, бунга гапирувдим... Хўш, нима деяётган эдим? — деб қолади.

Баъзан гап қаерда чала қолганини билмай икковлари тортишиб қолишади. Мен ҳамиша уларнинг гап-сўзларини ҳузур қилиб эшитаман.

— Хў-ў-ш, кейин нима бўлди?

Дадам келган жойидан улаб кетади. Бир лаҳза ўт-

май, яна бувамнинг калласи қийшайиб қолади. Катта танаффус бир соатга яқин давом этади. Бувамнинг ўзлари буни мизғиб олиш, деб атайдилар.

— Сен бемалол гапиравер, кўзим юмуқ бўлгани билан қулоғим очиқ, — деб ора-сира гап ташлаб ҳам қўядилар.

Мана, ҳозир ҳам мириқиб қаҳва ичиб ўтиришибди.

— Хўш, оламда нима гаплар бор? Мамлакатда аҳвол қалай? — сўраб қолди бувам.

Дадам энди гапини бошлаган ҳам эдики, бувам пишиллаб қолди. Калласи шилқ этиб бир томонга қийшайди. Шу ондаёқ сесканиб уйғониб кетди, кўзи кетганини сездирмаслик учун.

— Жуда соз... Бундай вазиятда немислар нима қиларкин? Хўш, нима деб ўйлайсан? — деб қўйди.

Немиснинг нима алоқаси бор бунга, ҳайрон бўлдим. Лекин саволга жавоб бериш керак. Дадам немисни ҳам тиркаб кетди.

— Ҳа, энди немислар илгаригидан анча тараққий этган. Чунки улар...

Шу жойга келганида хонада хуррак эшитилди. Дадам гапини чала қолдириб, қўлига газета олди. Бувам яна кўзини очди.

— Америкаликларнинг муносабати қалай?

Ўзимни аранг босиб ўтирибман. Сал бўш қўйсам, кулиб юбораман. Дадам жиддий жавоб берди:

— Америкаликлар дунёга ҳукмрон бўламан дейди. Америка армияси...

Баъзан бувам одамнинг етти ухлаб тушига кирмаган саволарни бериб қолади:

— Рим папаси нима дейди? Қани, гапиравер...

— Рим папасими? Папа нима ҳам дерди... Уша илгариги...

Бувам мизғиб бўлди шекилли, ҳар ҳолда мавзу ўзгариб қолди. Энди унинг ўзи гапга тушиб кетди. Бувам Туркияни ривожлантириш учун нималар қилиш керак-

лиги ҳақида гапирди. Бунинг учун асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини четга сотиш лозим экан. У яна кўп гапларни айтди. Охири хуноби ошди.

— Чиғаноқ нима деган гап? Четга чиғаноқ сотиш билан юртни обод қилиб бўлармиди? Ахир бу чиғаноқ...

Дадам яна газета ўқишга мажбур бўлди. Салдан кейин бувам кўзини очди.

— Ҳа, нима деётган эдим?

— Чиғаноқдан гапираётган эдингиз.

— Қанақа чиғаноқ?!

— Ўзимизнинг чиғаноқ-да. Четга сотяпмиз-ку, ўша.

— Ҳа, тўғри, эсимга тушди. Чиғаноқ... Четга чиғаноқ чиқариш билан иш битмайди. Биз сифати ўткир тамаки, пахта, бодом сотишимиз лозим... Иннайкейин, ғалла ҳам... Ахир юртимиз ғаллага, тамакига, бодомга кон-ку. Бодомчилик..

Қаллалари яна қийшайиб қолди.

— Қаерда тўхтаб қолувдим? — сўради бувам анчадан кейин ўзига келиб.

— Бодомчилик масаласида.

— Ҳа, тўғри. Бодом масаласида...

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Бориб очдим. Қийим-боши дурустгина, кексароқ бир киши бувамни сўради. Уйга бошлаб олиб кирдим. Бувам меҳмонга пешвоз чиқди.

— Э, келсинлар, афандим, келсинлар... Қаёқдан кун чиқди ўзи!

Меҳмон қўлимга бир қути берди. Устида ипи бор қутини бувимга элтиб бердим. Қаёқдандир Метин етиб келди. Биргалашиб қутини очдик. Ичи тўла каштан экан. Шакар сепилган каштанни бирам яхши кўраманки...

Остонадаёқ бу киши кўзимга иссиқ кўринди-ю, лекин қаерда кўрганимни дарров эслаёлмадим. Уйга кириб, бирпас гапларига қулоқ солиб ўтирдим. Шунда бу одамни бирдан овозидан таниб қолдим. Қим экан, айтайми?

Ўтган йили Республика байрами¹ арафасида мактабимизга бир журналист келган эди, эсингдами? Невараси ҳам бор экан, бизда иккинчи синфда ўқиркан. Республика ҳақида гапириб берган эди. Ўзиям зўр журналист экан. Энди эсингга тушдими? Унинг айтган гаплари ҳали-ҳали қулогимда. «Болажонларим, сизлар чинакам ватанпарвар бўлиб етишинглар. Она юртингизни жондан ортиқ севинглар. Уни жуда яхши билиб олинглар. Катта бўлганингизда Анатолия қишлоқларини бирмабир кезиб чиқинг. Ўз кўзингиз билан кўринг бу жойларни. Узоқ ва йўқсил қишлоқларга бориб ишланглар. Республиканинг келажаги сизларнинг қўлингизда, ўғил-қизларим!» — деб насиҳат қилган эди. Айниқса унинг бир гапи ҳечам эсимдан чиқмайди. «Жабрдийда Анатолияга маърифат нуруни олиб боришингиз керак!» деган эди. Ўшанда ҳаммамиз буни эшитиб, қаттиқ таъсирланган эдик.

— Мен сизни танийман, афандим, — дедим ўзимни тутолмай. — Ўтган йили бизнинг мактабимизга келган эдингиз. Сизни Истамбулда кўрувдим.

— Ҳа, шундайми... Неварам ўша ерда ўқийди.

Ширинсухан меҳмоннинг гапларини яна эшитгим келди. Четроққа бориб ўтирдим. Кейин нима бўлди дегин? Бутун орзу-умидларим пучга чиқди. Мана, Аҳмад, гапга қулоқ сол.

Бир ўғли бор экан, ўзи ўқитувчи эмиш. Шаҳарда катта бўлгани учун қишлоқ ҳавоси унга тўғри келмасмиш. Қолаверса, уй-жойли экан. Хотини америкаликмиш. Еш хотини билан Анатолия қишлоқларида тентираб юрса, айб бўлармиш. Катта идораларда бир-иккита ошна-оғайниси бор экан, шуларнинг ёрдами билан ўғлини Истамбулда олиб қолибди. Мактабда ўқитувчилик қилаётган экан. Аммо бу мактаб ўғлига узоқлик қилаётганмиш. Машинада бир соат юриш керак экан. Ўғли шу важ-

¹ Туркия республикаси эълон қилинган кун.

дан қийналиб қолибди. Уйга яқинроқ жойда уч-тўртта мактаб ҳам бор экан. Уғлини шулардан бирига жойлаштириб қўйиш мақсадида Анқарага келган экан. Бувамининг яқин ошнаси шу соҳада ишларкан. Бувам ўшанга бир оғиз гап айтса, бөөқишнинг иши тўғри бўлиб кетаркан.

Гапини эшитиб, қоним қайнаб кетди. Одобсизлик бўлса ҳам, шартта бетига айтдим.

— Афандим, бу аҳволда жабрдийда Анатолияга маърифат нуруни ким олиб боради?

У гапимга тушунмади ёки ўзини тушунмаганликка олди.

— Нима дедингиз, қизим?

Бувам ўшқириб берди.

— Бор, ишингни қил! Қаҳва олиб кел!

Қаҳва келтириб, хонадан чиқиб кетдим.

Ваннахонага кирсам, кир ювишаётган экан. Секингина икки бўлак совун олдим. Тоғорада қайноқ сув турган экан, совунни шунга ташладим. Бирпасда совун эриб кетди. Тоғорани кўтариб, коридорга чиқдим. Латтани тоғорага тикиб, ҳамма зиналарни бирма-бир артиб чиқдим. Ўзимга қулай бўлишлиги учун ишни биринчи қаватдан бошладим. Бундоқ қарасам, Метин юқорида турган экан.

— Ха, нима қиялсан? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Дамингни чиқарма, кейин кўрасан.

Бошқа одам тойиб кетмасин, деган мақсадда тепага чиқиб қараб турдик.

Меҳмон ўрнидан турди, Метин икковимиз ичкари кирдик. Бувам билан дадам уни эшиккача кузатиб қўйишди. Қўл бериб хайрлашишди.

— Хўп, хайр, афандим.

— Яхши боринг, бейафандим.

— Бирор хизматлари бўлса, ҳамиша тайёрмиз, афандим...

Гапи бўғзида қолди. Чап қўли юқорига кўтарилиб,

қаттиқ чайқалиб кетди. Бувам билан дадам ичкари кириб кетишди.

— Уйдан чиқиб, нега ўйноқлаб кетди у? — деди бувам дадамга қараб.

Дарҳол жавоб бердим:

— Иши ўнгидан келгани учун хурсанд бўлиб кетгандир-да, бува.

Метин икковимиз югуриб балконга чиқдик. Бундоқ қарасак, бинонинг эшиги олдида иккита оёқ чўзилиб ётибди. Машинаси шу ерда экан, шофёри югуриб келди. Шофёр зўр журналистни аранг турғизди, кейин қўлтигидан олиб, машинага ўтқазиб қўйди.

Метин ўша куни роса яйраб кулди. Ундан кўнглим тўқ, ҳеч кимга айтмайди. Аммо ўзимни ваҳм босди — бечоранинг боши ёрилса нима бўларди? Ҳар ҳолда омади бор экан, майиб бўлгани йўқ.

Анчадан кейин уйга қайтиб кирдим. Дадамнинг қўлида газета.

— Ҳа, гап нимада эди? — кўзини очди бувам.

— Чаласи қолмовди. Гапни тугатган эдингиз.

— Ҳа, дарвоқе... Хўш, атом уруши бўлармикин?

Дадам бир нималар ҳақида гапирди, кейин бояги меҳмоннинг кимлигини сўради.

— Сўраб нима қиласан уни, ўғлим. Ҳар қандай вазиятда ҳам оёгини тўрт қилиб юрадиганлардан...

— Бува, илтимоси нима бўлади, ўртоғингизга айтиб қўясизми?

— Одамнинг юзи иссиқ бўлади, қизим. Ваъда бериб қўйдим, энди бажариш керак.

Бувам курсига бемалол суяниб олди. Бу гал фикрга толди чамамда. Дадам оёқ учида юриб, ташқари чиқиб кетди.

Сен олдинги хатингда гапим кўпайиб кетди, деган экансан. Меники сеникидан ошиб тушди. Мана, кўрдингми?!

Сенга ва ҳамма ўртоқларингга саломлар йўллаймак.
Ҳаммангизга муваффақият тилаб:

Зайнаб Елқир

Р. С. Уша машҳур журналист ўтган йили мактабимизда гапирганида азбаройи таъсирланиб кетганимдан кўз ёши тўкиб олган эдим. Энди бунақа гапларни эшитсам, сираям йиғламайман.

З. Е.

ҚИРОАТ ҚЕРАК

Истамбул, 20 январь, 1964 йил

Жондан яқин ўртоғим Зайнаб!

Сен айтган машҳур одамни нега танимас эканман? Мактабимизга келиб, ватанпарварлик ҳақида кўпириб гапирганлари ҳамон эсимда турибди.

Хатингда иловаси ҳам бор экан. Бундан буён энди шунақа гапни эшитсам, асло кўз ёши қилмайман, деб ёзибсан. Бу мумкин эмас, Зайнаб. Йиғламай иложинг йўқ. Пиёз тўғраётганда ҳам шундай бўлади. Ҳеч ким кўзидан атайлаб ёш чиқармайди. Ўзи қуйилиб келаверади. Кўз ачишиб кетганидан кейин ёш чиқади-да, албатта. Сен айтган одамларнинг овози ҳам мана шу аччиқ пиёзга ўхшайди. Бунини мен бошимдан ўтгани учун айтяпман. Радиода чиқадиган бир одам бор. Шунинг гапини эшитсам, нуқул кўзимдан тирқираб ёш келади. Қайси бир куниям кўнглим бузилиб турган эди, дадам:

— Ҳа, Аҳмад, нима бўлди? Нега йиғлаяпсан? — деб ҳайрон бўлди.

Бундоқ ўйлаб қарасам, нимага йиғлаётганимни ўзим билмас эканман. Жуда ғалати гап-а бу? Аммо бўлган иш. Кейин ўзимга ҳам қизиқ туюлди, нега бекордан-бекорга йиғлайман, деб ҳайрон бўлдим. Бундоқ дуруст-

роқ ўйлаб қарасам, менга бу одамнинг айтган гапи эмас, балки овози таъсир қиларкан. Унинг пардалари титраб чиқадиган овозини эшитсам, беихтиёр кўзимга ёш келавераркан.

Пиёз тўғраб турган одамдан «нега кўзингиз ёшлан-япти?» деб сўраб бўлмайди. Бунинг сабаби маълум ўзи. Худди шунга ўхшаб бировларнинг гапини эшитганда кўзидан тирқираб ёш келадиган одамга ҳам бир нарса дейиш қийин.

Бир пайт мени бувам мачитга олиб борган эди. Намоз тугаб, имом аҳли мусулмонга араб тилида алланималарни ўқиб берди. Имомнинг гапига қулоқ солиб ўтирган бувам тўсатдан ҳўнграб йиғлаб юборди. Бува-мни кўриб, мен ҳам ўзимни тутиб туролмадим. Йиғи-сиғи кўп бўлди. Уйга қайтаётганимизда бувамдан нега йиғлаганини сўрадим.

— Бува, арабчани биласизми? Имомнинг гапига ни-мага йиғладингиз?

— Қаёқда дейсан, болам. Имом ҳам, мен ҳам араб-ча тушунмаймиз.

— Унақа бўлса нега йиғлайсиз?

— Қандоқ қилай бўтам. Имом қанчалик қироат би-лан ўқиганини кўрдингми? Қим билади дейсан, балки қиёматдан гап кетгандир.

Буваминг эсига яна имом тушиб, кўзига ёш олди. Мен ҳам унга қўшилдим. Аслида имом одамни кулдира-диган нарсани ўқиган бўлса ҳам ажаб эмас.

Бу воқеани ҳали-ҳали эслаб юраман.

Биз томонда бир киши бор. Ўзи кўчама-кўча ҳар хил сабзавот сотиб юради. Худонинг берган куни эшиги-мизнинг тагидан бақириб ўтиб қолади. Шу одамнинг овозини эшитсам, негадир кўнглим бузилиб, кўзимга филтиллаб ёш келаверади. Бўлмаса гапининг йиғлайди-ган жойи йўқ. «Карам, редиска келди, кеп қолинг», «Мана кимга помидор, кимга пиёз» деб бақириб юради, холос. Бунинг нимасига йиғлайсан, тўғрими? Демак,

менга унинг гап-сўзи эмас, балки овози қаттиқ таъсир қиларкан.

Ўқитувчимиз ҳам шеърларни бизга доим қироат билан ўқишни ўргатади. Ўқиш китобида бир шеър бор. «Армон ила кетган эдим» деган мисра билан бошланади. Ўқитувчимиз бизга шуни қандай ўқиш кераклигини ўргатди. «Танда ғуборим қолмади» деган иккинчи мисрани мумкин қадар чўзиброқ, мунглироқ ўқиш керак, деб тайинлади. Худди бозорда садақа сўраб юрган қаландарга ўхшаб, «Танда ғубо-о-о-рим қолмади» дейиш керак экан.

Шу шеърни эшитсам, кўзим ёшланадиган бўлиб қолди. Бир куни ўқитувчимиз яна шу шеърни ўқиб кўрсатаётган эди. «Танда ғубо-о-рим қолмади» деб қироатини келиштирган ҳам эдики, орқа партадан кимдир чидаб туролмади.

— Ё ҳув, ё олло!

— Қайси бетамыз бу! Тур ўрнингдан! — бақриб берди ўқитувчи.

Орқа партадан Яшар турди.

— Кечирасиз, ўқитувчим, билмай айтиб юборибман.

Ўқитувчи айбига иқрор бўлгани учун Яшарни кечирди. Шеър ўқишни яна давом эттирдик.

«Бир қултум сувга зор кўнгил, асти мадорим қолмади».

«Бир қултум...» деб бошланадиган мисрани ўқиганда овоз титраб туриши керак экан. Яъни сен сувни эмас, худди жонингни сўраб қароқчига ёлворяпгандек. Ана шунақа гаплар.

Одам боласи гап-муомалага уста бўлиши, қаерда юмшоқ ва қаерда қаттиқ гапиришни билиши керак. Бунини яхши тушунаман. Дадам нуқул хўжайинини гапириб юради. Жуда уста одам эмиш. Дадам ҳаммага шунақа деб айтади. Кўпинча фабрика ишчиларининг ўзи ёки уларнинг вакиллари хўжайиннинг олдига кириб, тирикчилик оғир бўлиб кетганини айтиб, иш ҳақини

оширишни талаб қилишаркан. Бундай пайтларда хўжайин овозини мумкин қадар юмшатиб, ипакдек мулойимлик билан нималарнидир гапириб бераркан. Гапираётганида ўзидан-ўзи тўлқинланиб, кўзига ёш оларкан. Уни кўриб, ишчиларнинг ҳам юрак-бағри эзилиб кетаркан. Ҳар икки томон обдан ҳўнграб олгандан кейин ишчилар асл муддаони ҳам унутиб, силлиққина чиқиб кетишаркан. Кейин эс-хушларини йиғиб олгач: «Хўжайин нимани гапирди, нега йиғладик» деб тоза ҳайрон бўлишаркан. Аммо хўжайин буларга нима деганини ҳеч ким аниқ билмас эмиш.

— Ҳозир мен хўжайиннинг олдига кираман. Таваккал. Нима деб гапирсаям, қаттиқ тураман, кўз ёши қилмайман. Ё ойликни оширади, ё мени ишдан ҳайдайди, — дебди бир куни дадам ўртоқларига.

Дадам шитоб билан ичкари кириб, «бейафандим» деб энди оғиз жуфтлаган экан, хўжайин гапни илиб кетибди.

— Биладан, қардошим, биладан. Ҳаммадан сенга қийин. Тирикчилик ҳам оғирлашиб кетди... Хабарим бор, сезиб юрибман.

Бунга кўнгилни бузмаса ҳам бўлади, жўн гап. Аммо ўқиган билан эшитган бошқа бўларкан. Биров сенга сидқидилдан ачиниб, шафоат билан гапириб турганидан кейин тош бўлса ҳам эриб кетаркан. Лекин дадам тишини тишига қўйиб кўнгилни маҳкам қилиб тураверибди. Икки ўртада савол-жавоб бошланибди.

— Қўлингга қанча жон қарайди?

— Беш кишини боқаман.

— Воҳ-воҳ, сенга жабр бўлибди-ю...

Хўжайин чуқур хўрсинибди. Унинг юраги ачишаётганини кўриб, дадамнинг ўпкаси тўлибди-ю, лекин лабини маҳкам тишлаб тураверибди.

— Жужуқлар мактабга қатнайдами?

— Биттаси ўқийди, иккинчиси уйда.

— Афсус, афсус... Бундан чиқди, иккинчисини ўқитишга қурбинг етмабди-да?

— Йўқ, ёш ҳали. Катта бўлсин, албатта ўқитаман.

— Бунинг устига уч йилда бир хотинга пальто олиб бериш керак. Жуда мушкул иш-а?

— Йўқ, нега? Эплаб турибман.

— Ҳа... Хотининг тез-тез оғриб турса ҳам керак...

— Соғлиғи яхши.

— Соғ одам касал бўлмай иложи йўқ, биродар. Етиб қолса нима қиласан? Воҳ-воҳ... Боёқишнинг ҳоли нима кечади? Докторга кўрсатиш керак, дори-дармон буюради... Ҳаммаси пулнинг заволи... Операцияни нима қилмоқчисан?

— Қанақа операцияни?

— Уғилчани-да...

— Операция нимаси, бейафандим? Ҳеч ҳожати йўқ.

— Ҳозир ҳожати бўлмаса кейин бўлади. Бошда бор нарса бу...

Хўжайиннинг овози қалтираб, кўзи намланибди. Шу пайтгача ўзини маҳкам ушлаб турган дадам буни кўриб ортиқ чидаёлмабди.

— Қўйинг энди, бейафандим, кўнгилни бузманг... Бир иложини қилармиз ахир... Бўлди, йиғламанг.

Дадам хўжайини билан қўшилишиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашибди.

Шу воқеани гапириб бўлгач, дадам ҳамиша бундай дейди:

— Хўжайин билан нима ҳақда гаплашганимиз эсимда. Лекин ўша жойга келгандан кейин тамоман ўзимни йўқотиб қўйибман. Бу ёғи нима бўлганини билмайман. Хўжайин ўпкаси шишиб яна алланималарни гапирди, икковимиз роса йиғлаб-сиқтадик. Алламаҳалдан кейин эс-ҳушимни йиғиб олдим, қани, нима деяпти экан, деб гапига қулоқ солдим. Бундоқ қарасам, Ҳазрати Алининг ўғиллари Ҳасан билан Ҳусайн Карбалода

қандоқ шаҳид бўлганларини таърифлаб турган экан. Бу занғар гапни қандоқ қилиб Ҳасан билан Ҳусайнга боғлабди, ҳайронман.

Хуллас, дадам ўша кунни хўжайиннинг олдидан қовоғи шишиб чиқибди.

Мана, кўрдингми, Зайнаб, нафаси ўткир одамлар гапирганда йиғламай ҳеч илож йўқ. Агар ўша машҳур журналист мактабга қайта келиб қолгудай бўлса, яна кўз ёшлар тўкилиши турган гап.

Хўп, омон бўл. Хатингни кутаман.

Аҳмад Тарбай

НОИТТИФОҚ МАКТАБ ВА ОИЛА

Анқара, 24 январь, 1964 йил

Дўстим Аҳмад!

Ҳозиргина 20 январда ёзган хатингни олдим. Кеча укол қилдирган эдим, шунинг учун бугун ўқишга бормадим. Хатингни ўқиб туриб, қаттиқ кулиб юборган эканман, ойим:

— Бекордан-бекорга нега куласан, қизим? — деб ҳайрон бўлди.

Сендан хат келганини айтдим.

— Нима деб ёзибди ўртоғинг?

Ёзганларингни ойимга ҳам ўқиб бердим. Роса мириқиб кулди.

Сенга мен «Мактаб ва оила иттифоқи»нинг бир мажлисини гапириб бермоқчи бўлиб юрган эдим. Мана бугун шунга имкон туғилди, вақт жуда бемалол. Укол сал оғриб, иситма чиқариб турибди-ю, лекин чидаса бўлади.

Яқинда мактабда ота-оналар мажлиси бўлди. Ўзи ҳар ойда бир марта ўтказиб турилади. Бешинчи синфдан беш бола навбатчилик қиладиган бўлди. Учта қиз ва

иккита ўғил бола. Уша кун и мажлисида бўлган ҳамма гапларни ўз қулоғим билан эшитдим. Жуда ғалати гаплар бўлди. Сенга шуларни айтиб бермоқчиман.

Навбатчиларнинг иши мажлис тугаганидан кейин меҳмонларга чой, лимонад, печенье улашиб чиқишдан иборат. Шунинг учун бизни ичкари қўйишмади. Коридорга чиқиб турдик. Зал ота-оналар билан лиқ тўлгани учун димиқиб кетди, ахири эшикнинг иккала тавақасини ланг очиб юборишди. Коридорда туриб, ҳамма гапларни эшитиб олдик.

Директор жаноблари мажлисида биринчи бўлиб нутқ сўзлади. У нутқини мулойим оҳангда бошлаган бўлса, кейин ўдағайлашга ўтди. Гапнинг асосий мазмуни шу бўлди: ота-оналар фарзандларини ўз ҳолига ташлаб қўйишган, натижада, ҳамма оғирлик мактабга тушяпти. Шун и унутмаслик керакки, мактаб аслида оиланинг ўзидан бошланади. Ота-она уйда болани тергаб туриши, вақтида дарс қилдириши, мактабга келиб, унинг ўқишидан, юриш-туришидан хабар олиб туриши лозим.

Залда пичир-пичир гаплар ўралашиб қолди. Директор мактаб ишларига шўнғиб кетгани учун ўзига вақти қолмаётганидан нолиб гапирди.

— Ўғлим лицейнинг биринчи синфида ўқийди. Шу мактаб ишларидан бўшаб лицейга боролмайман. Ўғлимнинг ўқишлари қанақа, билмайман. Бир келиб кетинг, деб кўп хат юборишди, аммо вақт қани бунга.. Ишим бошимдан ошиб ётган бўлса...

«Мактаб ва оила иттифоқи»нинг раиси қилиб бир аёл сайланган. Директордан кейин у ота-оналарга сўз берди. Ўтирганлардан бири минбарга чиқди. Бу одам ўқувчилар она тилларини яхши билмайдилар, деб шикоят қилди.

— Бу қандоқ гап, афандим, ўғлимга нима учун она тилини ёмон ўқитишади?

Бу кишининг тили бирам ғалати эканки... Гаплари

пойма-пой, ҳечам тушуниб бўлмайди. Бир жумланинг ўзида учала замон феъли кетма-кет келади. Гапи қаерда бошланиб, қаерда тугаганини билолмайсан.

— Асло мумкин бўлмайди, афандим. Француз тили бўлганида гўрга эди, нега бўш сабоқ олишини билмасдим. Балки тўғри бўлажак бу. Аммо лекин она тилидан ёмон ўқиди, мумкин эмас. Адолатсизлик бўлди... Иннай-кейин, менинг ўғлим бошқа миллат фарзанди бўлди, туркча билмай қолажак. У менинг ўғлим, бинобарин, турк фарзанди, шундоқ экан, туркча билган шарт. Нега у она тилини билмаяжак? Тилни гоят зўр ўқитади, демаганмишман... Лекин ҳар қандай турк боласи керак камида ўрта тилни билади. Ўғлим гапиради, туркча тушунганман, уни онаси тушунди, ўртоқлари тушунажак, демак ўқитувчиси ҳам тушунган керак албатта. Тилдан камида ўрта баҳо олган керак.

— Кечирасиз, гапингизга тушунолмадим, — луқма ташлади синф ўқитувчиси. — Ўғлингиз турк бўлгани ва турк тили унга она тили бўлгани учун бу фандан камида ўрта баҳо олиши керак, демоқчимисиз?

— Ҳа, тўғри, шуни гапирганим. Ўғлимнинг гапига ҳамма тушунди, ўқитувчиси ҳам тушунган лозим...

— Демак, ўғлингизнинг гапига тушунар экансиз-да?

— Ҳа, албатта.

— Ўғлингиз ҳам сизни тушунадими?

— Тушунди бўлиши керак.

Залда ғала-ғовур бошланди. Директор уни тинчитиб, жойига ўтқазиб қўйди.

Оталардан яна бири сўзга чиқди. У гоҳ пайтлари ўғли айрим нарсаларни сўраб қолганида жавоб беролмай қийналишини гапирди.

— Унинг сўраган нарсасини мен нега билмайман, афандим? Нима учун билмаслигим керак?

Шунга ҳам хуноб бўладими, деб турган эдим, сабаби бошқа ёқда экан.

— Мен билмаган нарсани ёш бола қандоқ тушуниши мумкин? Мутлақо ўзлаштиролмайди. Аслида ўзим лицейни битирганман. Бошланғич мактабда ўқийдиган ўғлимнинг саволига баъзан жавоб беролмай қоламан-а. Шу тўғрими ахир. Фарзандларимиз гўдак ҳали, программани сал енгилроқ тузиш керак. Миясини ачитишнинг нима кераги бор?!

Бошқа бир жувон унга қарши гапирди. Бу жувон ўқувчиларнинг билими саёз бўлиб кетаётганидан, улар кўп нарсани билмаслигидан шикоят қилди.

— Қизимдан нимани сўрамай, ҳечам дурустроқ жавоб ололмайман. Ҳайронман, бизнинг замонамизда ўқув программалари жуда кенг бўларди. Мана битта мисол. Тунов кuni икковимиз ошхонага кирдик. Бир киши тишини ковлаб ўтирган экан, қизим ўшани кўрсатиб: «Ойи, бу киши нега кавш қайтаряпти?» деб сўраб қолса бўладими! Илтимос қиламан, тўртинчи синф ўқувчиси одамзод сут эмизувчилар тоифасига кирмаслигини билиб қўйсин.

Директор ўқув программаси мактабда эмас, балки маориф министрлигида тузилишини, шунинг учун бу масала бевосита министрликка тааллуқли эканини айтиб, уни тинчитмоқчи бўлди. Лекин жувон ҳам бўш келмади.

— Бир нарса бўлса, нуқул ҳукуматни рўкач қиламиз. Одамзод сут эмизувчиларга кирмайди, деб айтиб қўйиш на ҳукуматнинг ва на министрликнинг иши бўлмаса керак албатта.

Ҳаммалари бир-бирини кулдириш учун атайлаб майнавозчилик қилаётгандек туюлди менга. Лекин вазоҳатлари ғоят жиддий эди.

Синфимизда Мурод деган бир бола бор. Мабодо ўқитувчи уни чақириб қолса:

- Қимга айтяпсиз? — деб бўзраяди.
- Қимга бўларди, сенга-да!
- Менгами, афандим?

— Ҳа, сенга айтяпман.

— Ростдан менгами, афандим?

Ўқитувчи унинг исмини айтиб чақирсаям ёки синфда икковидан бошқа одам бўлмасаям Мурод нуқул анқовсираб тураверади. Буни кўриб, ўқитувчи жиғибийрон бўлади.

— Рўпарамда турган сенмисан ахир? Сенга бўлмай, кимга айтяпман, Мурод!

Мурод шунда ҳам орқа-олдига қараб аланглайди. Бир кун икки орқасига ўгирилиб, қуп-қуруқ деворга қараб шунақаям тикилдики... Ўзиям роса кулишдик.

Бир киши ўрнидан турди. Кейин билсак, у Муроднинг отаси экан.

— Рухсат этсангиз, мен ҳам икки оғиз гапирсам.

— Марҳамат, афандим, эшитамиз, — деди раислик қилаётган хоним.

— Менга айтяпсизми? — ҳайрон бўлиб сўради Муроднинг отаси.

— Ҳа, сизга. Гапираман деяпсиз-ку.

— Ким? Менми?

— Ҳа, сиз.

— Мен-а?

— Шундоқ, афандим. Марҳамат, сўз сизга.

Муродга ўхшаб у кишиям қўлини кўксига қўйди:

— Мен гапирайми?

Залдан туриб аллаким: «Йўқ, сиз эмас, мен!» деб луқма ташлаган эди, гур этиб кулги кўтарилди.

Муроднинг отаси нутқини бошлаб юборди. У мактабда болаларга копток ўйнатмаслик керак, ўғлим коптокка берилиб дарсларидан қолиб кетяпти, деди.

— Ўғлингиз қайси синфда ўқийди? — луқма ташлади директор.

— Ким, менинг ўғлимми?

— Ҳа, сизнинг ўғлингиз.

Муроднинг отаси пича ўйланиб тургач:

— Шу мактабда ўқийди, — деб жавоб берди.

— Хўш, синфи борми? Нечанчи?

— Нима нечанчи?

Кимдир яна: «Оёқ кийимингизни сўраяптилар. Раз-мерини айтинг!» деб қичқирган эди, зал шарақлаб ку-либ юборди.

Боёқиш ўғли нечанчи синфда ўқишиниям билмас экан. Муроднинг исм-фамилиясини айтгандан кейингина бу киши ўртоғимизнинг отаси эканлиги маълум бўлди.

Яна бир нотиқ сўзга чиқиб, бир қулоч ваъзхонлик қилди. Шунақаям гапни чайнаб гапирарканки, ўтирган-ларнинг тоза энсаси қотди.

— Туркия фақат асаларичилик ҳисобига тараққий этиши мумкин, жаноблар, — деб бошлади у нутқини.

Асаларичилик билан ота-оналар мажлиси ўртасида қандай алоқа бўлиши мумкинлигини тушунолмаганимиз туфайли кулгидан ўзимизни аранг тийиб турибмиз.

У асаларичиликка оид жуда кўп китоб ўқиб чиққа-нини айтиб, асалари қандай бўлишини тушунтириб берди.

— Асалари одатда кичкина бўлади. Қанотлари ҳам бор. Доим учиб юради. Ўзи асал қилади. Киши органи-змига асалнинг фойдаси катта. Ғоят фойдали нарса. Асални нонуштада ёки овқатдан кейин истеъмол қилиш мумкин. Мураббоси ҳам лаззатли бўлади. Аслида асал икки хил бўлади...

Нотиқ оғзидан бол томиб, асаларичилик хусусида роса маъруза қилиб бўлгач, бевосита ариларга ўтди.

— Мен сизга айтсам, арилар икки хил бўлади — қо-воқари ва асалари.

Залда ғала-ғовур бошланди. Директорнинг сабри ту-гади.

— Хўш, асаларининг кимга кераги бор?

— Асаларими? Ахир ундан асал олинади.

— Яхши, асалнинг нима кераги бор?

— Нега кераги бўлмасин? Асал ҳамма нарсага керак.

— Хўп, мактабга асалнинг нима алоқаси бор?

— Рухсат этсинлар, бу ёғини энди айтаман. Ҳозир бир жаноб фарзандларимизнинг олган билимидан бирор наф бўлсин, турмушда фойдаси тегсин, деб гапирди. Жуда тўғри таклиф. Мен ўғлимдан қиёс қиламан. Ўғлим уч бурчак бурчакларининг йиғиндиси бир юз саксон градус бўлишини билади-ю, лекин асалари ҳақида мутлақо тасавури йўқ. Хўш, ўша бурчаклар йиғиндиси юз саксон градус бўладими ёки беш мингми — бунинг кимга кераги бор? Қанча бўлса бўлаверсин. Мана, ўзларингиз айтинг-чи, шунча йил яшаб, қайси биримизга керак бўлиб қолди бу нарса? Биров биздан уч бурчакни сўради-ми? Асло йўқ. Шундоқ экан, ҳар хил бемаъни нарсалар билан ўғил-қизларимизнинг миясини ачитишмасин. Уларга фойдали нарсаларни, масалан, айтайлик, асаларичиликни ўқитишсин. Туркия фақат асаларичилик ҳисобига тараққий этиши мумкин. Зотан, асалари қўй билан сигирдан фарқ қилади. Сигир сут беради-ку, лекин унга ем-хашак керак. Асалари бўлса сиздан ҳеч нимани талаб қилмаган ҳолда мўл-кўл бол беради.

— Таклифингиз жуда тўғри, жаноб, — деди бир киши ўрнидан туриб. -- Аммо шаҳар шароитида асаларичиликни ривожлантириб бўлмайди. Нега десангиз, шаҳарнинг ҳавоси ёмон, чанг-тўзон, тутун сероб. Асалари бунга қандоқ чидайди? Қолаверса, асаларидан шароитга қараб асал олиш мумкин. Шаҳар ичида у асал эмас, қатрон бериши мумкин. Шундоқ, афандим. Энди менинг бошқа бир таклифим бор. Асаларичилик билан бошни қотиргандан кўра, товуқларга эътибор берган маъқул. Товуқ яхши нарса. Фарзандларимиз товуқ боқиш ҳунарини яхшилаб эгаллаб олишса борми...

Директор унинг гапини бўлди.

— Мен яна қайтариб айтаман, афандим. Мактабда

асаларичиликни йўлга қўйиш, товуқ ёки сигир-бузоқ боқиш бизга боғлиқ эмас. Дарс программалари маориф министрлигида тасдиқланади. Қолаверса, бу ер қишлоқ хўжалик мактаби эмас.

— Мавзудан анча четга чиқиб кетган кўринамиз, — деди пўрим бир аёл ўрнидан туриб. — «Мактаб ва оила иттифоқи»нинг аъзоси сифатида менинг бир таклифим бор. Мактабда қашшоқ болалар ҳам ўқийди. Шуларга ёрдам бериш керак. Хўш, нима қиламиз? Лотерея ўйнаб пул тўплаймизми ёки ўтган йилдагидек уларга бир кеча уюштириб берамизми?

Узоқ тортишувлардан кейин йўқсил болаларга бир кеча уюштириб беришга қарор қилишди. Шу ернинг ўзидаёқ ота-оналардан хайр-эҳсон пули йиғиб олинди.

Мажлис тугаб, ҳамма ўқитувчиларни ўраб олди. Ҳар ким ўқитувчидан ўз фарзандини суриштира кетди. Биз, навбатчилар залга кириб, меҳмонларнинг олдига чой, лимонад, печенье қўйиб чиқдик.

Очиғини айтсам, шу кунни роса хумордан чиқдим. Қани энди шунақа мажлислар тез-тез бўлиб турса. Сизларда ҳам мажлис бўлиб қолса, бир иложини қилиб албатта кир. Гапларни эшит.

Мажлисга ойим борган эди. Уйга қайтгач, ойимдан: «Сиз ҳам нимага сўзга чиқмадингиз» деб сўрадим.

— Навбат тегдими ўзи менга? Ҳаммаси оғзига келганини вайсайди.

— Айтадиган гапингиз бормиди?

— Нега бўлмас экан? Нима, менда лаб-даҳан йўқми?! Бирор нимани топиб гапирардим. Гал беришмаса нима қилай!

Мана, Аҳмад, хатим яна чўзилиб кетди. Сеники ҳолва экан.

Минегга айтиб қўй, ҳалигача ундан жавоб олганим йўқ. Сенга муваффақият тилаб:

Зайнаб Елқир

ЗУККОЛАР МУСОБАҚАСИ

Истамбул, 30 январь, 1964 йил

Зайнаб!

Хатингни олдим. Сен ҳикоя қилиб берган мажлис худди кинолентага ўхшаб кўз ўнгимда жонланиб кетди. Дадам ота-оналар мажлисига ҳечам бормади. Чунки сира вақти йўқ. Ҳар кунни фабрикадан ҳориб-толиб келади. Баъзи кунлари иши кўпайиб кетса, ярим кечада қайтади. Дадам фақат якшанба кунни биз билан бирга бўлади. Бутун рўзғор ташвиши оймнинг елкасида. Мажлисга боришга очиги, қўли тегмайди.

Сенга айтадиган бир хушхабарим бор — зукколар мусобақасида улоқни бизнинг донишманд илиб кетди.

Гапимга тушунмаган бўлсанг керак. Донишманд ким, биласанми? Синглим Фатўш. Утган якшанба кунни олти-та зукко бола ўзаро мусобақа ўтказишди. Тўғрироғи, уларни бир-бирига катталар чўқиштирди. Шу мусобақада биринчи ўринни ўзимизнинг Фатўш олди. Ҳалоли ҳам шу.

Менинг иккита амаким бор. Катта амаким бир ўғилу бир қиз, кичиги эса бир ўғил кўрган. Ўша якшанба кунни амакимгилар уй ичи билан бизникига келишди. Дадам бир инженер ўртоғини ҳам чақирган экан. Кейин қўшнимиз чиқди. Булар ҳам арзандаларини олиб келишибди. Хуллас, уйимизда олти бола жам бўлди.

Катта амакимнинг қизиқ бир одати бор: кимни кўрса, шунга ўғил-қизини мақтайди, жуда мияси ўткир, бало бола бўлишган деб керилади. Ҳар гал уларнинг янги-янги қилмишларини гапириб беради.

— Тунов кунни кичиги нима ҳунар кўрсатди де? Оғзим очилиб қолибди. Худо ҳаққи, биров эшитса ишонмайди.

Катта амаким нуқул гапни шундан бошлайди. Кен-

жатоийнинг қилган иши шу бўптики, амаким кечқурун уйга келиши билан югуриб бориб шиппагини олиб келибди.

— Муштдай боланинг шунга ақли етганига ҳайронман. Тавба деб ёқамни ушлайман. Шиппак кийишимни билганини қаранг... Вой фаросатингдан ўргилай-ей... Гуж-гуж мия экан бунинг боши.

Шиппакка фаросати етган бу зукко бола неча ёшда, биласанми?

Ўқиздай бўлиб қолган, Фатўшдан бир ёш катта.

Инженер гапни илиб кетди.

— Шу замоннинг болалари жуда ўткир бўлиб кетган. Бизнинг қизча ҳам шундай. Ҳали еттига тўлгани йўғу, французчани бидирлаб гапирди.

— Ёпирай! Аломат-ку!

— Балли, жуда аломат қиз! Французчани қотириб ташлайди.

Катта амаким гап оқимини яна ўғлига бурди:

— Кенжамиз жуда ўткир бўлган-да, кўз тегмасин. Спасини босиб тушади. Опасиям лекин чакки эмас. Икковиям балойи азим... Қайси куниям уйга кечроқ қайтган эдим, ойсини ўғилчадан нолиб гапирди. Ҳеч сўзимга кирмаяпти, катта бўлиб кучим етмай қолди, кўчадан бери келмайди, ўзинг чақириб келмасанг бўлмайди, деб қолди. Борсам, кўча чангитиб копток ўйнаётган экан. Терлаб кетибди, ҳамма ёғи чанг-тўзон. Уйга кир, десам унамайди. Зўрлаб олиб кетмоқчи бўлдим. Яқинроқ борган эдим, бирам тирақайлаб қочдики... Қувиб етолмадим. Бир қарич боланинг шунчалик тез чопишини кўриб ҳайрон қолдим. Тоза антиқа чиқди-да бу ўғил.

— Менинг қизимни айтмайсизми... Шунақаям ақлли бўлганки...

Қўшнимиз энди қизини таърифламоқчи бўлиб турган эди, катта амаким фурсатни қўлдан чиқаргиси келмади.

— Кечирасиз, гапингизни олдим... Кейин орқасидан

роса югурдим. Етолмадим. «Уйга юр, бўлмаса калтак ейсан» деб охири дағдага қилишга мажбур бўлдим. «Нима, сиз ойиммисиз, мени туққанмисиз? Ишингиз бўлмасин» деса бўладими! Бу хумпарнинг гапидаги мантиққа қаранг! Ҳзи зўр-да, зўр... Катта одамнинг ақлига келмайди бу гап...

Амаким гап орасида ўқтин-ўқтин ўғилчасига қараб, мамнун жилмайиб қўяди. Буни кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам ноилож кулган бўлади.

— Умри билан берган бўлсин. Қойил, ўғилчангиз жуда ақлли бола экан, — деди инженер.

Буни эшитиб амаким яна эриб кетди.

— Нимасини айтасиз, афандим. Шайтонга дарс беради бу хумпар. Ҳатто уйда ким қайси ишга қодир эканини ҳам билади...

Бу бола менга қариндош. Ҳзи мендан бир ярим ёш кичик. Дуруст бола. Аммо унинг дадасига маъқул тушган қилиқлари ўтакетган тарбиясизликнинг ўзи. Мен шундоқ деб ўйлайман.

Гапи чала қолган қўшнимиз келган жойидан бошлаб юборди.

— Қизчамиз ҳозирдаёқ рассом бўлиб қолган. Чизган расмларини кўрсангиз, ҳавасингиз келади. Жуда антиқа.

— Қизимнинг қўли гул, ишқилиб, ёмон кўздан асрасин, — қўшиб қўйди онаси.

Навбат кичик амакимга тегди.

— Шу замоннинг болалари жуда ўткир бўлиб кетяпти-да. Ҳаммаси бир-биридан ўтаман дейди. Шу бизнинг ўғилча денг...

Билсак, амакимнинг ўғилчаси жуда хушовоз экан.

— Бизнинг Фатўшимиз раққоса бўладиганга ўхшайди, — деди дадам ҳам гапга қўшилиб. — Твист деган бир ўйин бор экан. Шуни бирам болаб ташлайдики, асти қўяверасиз.

— Қизимни яллачи қилмайман, кераги йўқ, — эътироз қилди ойим.

— Хомлик қилма хотин. Раққоса бошқа, яллачи бошқа. Фарқи бор. Қизимиз яллачи эмас, раққоса бўлади.

— Барибир бегонанинг олдида ечиниб ўйнайди-да. Хохламайман бун!

Шу гапларни эшитиб ўтириб, миямга ғалати бир фикр келди. Айтайлик, ўтирганлардан бири яна ўғилчасини мақтаб кетади. «Ўғлим тушмагур энди йигирмага чиқди. Тунов кун инасини эмиб ўтирганида менга қараб: «Дада, менга хотин олиб беринг!» деб қолса бўладими. Е тавба! Шу ёшда боланинг тили чиққанини кўрганмисиз?! Вой замонандан ўргилай шунқорлар-ей!» Бун эшитиб, ҳамма ёқа ушлайди. Шу нарсанинг бўлиши мумкинми? Албатта мумкин. Бояги гапларни айтган одамларнинг шунга ақли етмасмиди?

Қайси бир кун қўшнимиз янги гап топиб келди. Бир ярим яшар боласи атак-чечак қилаётган эмиш. Ойимга шуни қувона-қувона гапирди. Мен ҳайрон бўлдим. Нима, бир ярим яшар бола юрмасдан учиши керак эканми?

Ёш бола нима ҳунар кўрсатса, ҳаммасига ажабланаверишар экан-да. Қизиқ, гўдакнинг тили чиққанигаям ҳайрон бўлишади. Бола деган одамга ўхшаб гапирмай, увиллаши керак эканми?! Тавба.

Мияси бутун болалар бирпасда уйимизни бошга кўтариб, тўс-тўполонни чиқариб юборишди.

Бояги инженернинг Ториқ деган ўғли бор. Кап-катта бола ўрта мактабнинг иккинчи синфида ўқийди. Инженер шу ўғлидан гап очди.

— Ёшлигида Ториқ жуда ажойиб бола эди. Нимагадир кейин ўзгариб қолди.

— Қани, қани, нимаси ажойиб эди? — қизиқиб сўради кичик амаким.

Инженернинг ўғли ҳам шу ерда. Отаси гапиряпти-ю,

мен унга разм соламан; турқи совуқ, сўтак бир бола, холос.

Ториқни онаси чақириб қолди. Унинг уч-тўрт марта овози эшитилган бўлсаям, Ториқ миқ этмай ўтираверди. Охири деразани очиб ўшқирди:

— Ҳа! Нима дейсан!

Ота-оналар ўз фарзандлари нималарга қобил эканини бир кўрсатиб қўйишмоқчи эди. Ҳамма шу фурсатни сабрсизлик билан кутарди. Охири катта амакимнинг сабри чидамади. У беш яшар қизини имлаб чақирди.

— Қани, қизим, амакиларингга ашула айтиб бер-чи. Мазза қилиб бир эшитишсин.

Қизча жилпанглаб, ноз қилди.

— Э-э...

— Бўла қол, оппоқ қизим.

— Айтгим келмаяпти.

— Ака-сингилнинг музыкага жуда ихлоси баланд, — қистириб ўтди келин ойим. — Куйни дарров илиб олишадди. Пианино чалганда қўллари бирам келишиб турадики. Пианино бўлганида ўғлим боплаб мензурка чалиб берарди-я.

— Мензурка эмас, мазурка, хоним, — деди амаким уни тузатмоқчи бўлиб.

— Мензурками, мазурками — ҳаммаси бир гўр эмасми... Ешлигимда мен ҳам музыка шайдоси эдим, иккови менга тортган.

Қизларини яна қистаб кетишди.

— Бўл энди, қизим. Айтмасанг ҳай олиб бермайман.

— Обермасангиз оберманг.

Навбат порага келди.

— Ашула айтиб берсанг, битта шоколад бераман.

— Нимани айтай?

— «Бейўғлининг қизлари»яи.

Амаким тунука чойнакни олиб, қопқоғини тикиллат-

ди. Келинойим бармоқ шиқиллатди. Ниҳоят, чийиллаган бир овоз эшитилди. Қўшиқ бошланди.

«Бейўғлининг қизлари, ёр-эй,
Бейўғлининг қизлари, ёр-эй,
Сузилиб турар кўзлари, ёр-эй...»

Қиз дам-бадам тўхтаб қолади. Онаси у ёғини улаб юборади. Шундагина нимжон овоз қулоққа чалинади.

Қўшиқ тугагач, ҳамма чапак чалди, Келинойим инженернинг хотинидан уэр сўраган бўлди;

— Бугун тоби қочиб турибди, холаси, овозининг мазаси йўқ.

— Жуда бинойидек овозлари бор экан, кўз тегмасин, — деди у эътироз билдириб.

Кичик амаким навбатни ўғлига олиб бермоқчи бўлди.

— Қани, ўғлим, сен энди шеър ўқиб бер-чи.

Бола бир бурчакка биқиниб олди.

— Ия, ия, ўғлим, бўла қол энди.

Болани тоза қисташди, ялиниб-ёлворишди ҳамки, бўлмади. Амакимнинг жаҳли қўзғади:

— Айтавермайсанми, шумтака, нега инжиқлик қиласан!

Ўғли йиғлаб юборди. Кейин йиғлаб-сиқтаб зўрға шеърни бошлади. Ойиси билан дадаси унга қарашиб турди. Бола битта сўз айтганидан сўнг кейингиси эсидан чиқиб қолар экан. Амаким билан келинойим далда беришади ёки сўзларни айтиб туришади.

— «Мушукчам... Мушукчам... Мушукчам...»

— Хўш, хўш, у ёғиниям айт-чи,— қистайди уни амаким.

— «Мушукчам... Мушукчам...»

Келинойим ҳайрон.

— Бугун сенга бир нарса бўлдими ўзи, ўғлим? Болагинамга кўз текканга ўхшайди...

— «Мушукчам... Мушукчам... Мушукчам...»

— Мингта мушугинг борми ўзи, овсар!— деб ўшқирди амаким. Ҳамма кулиб юборди.

— Болани ўз ҳолига қўйсанг бўлмайдими? Нега унга ҳадеб бақирасан?! Эсини кирди-чиқди қилиб қўйганинг етмайдими! — деди келинойим ўғлининг ёнини олиб.

Б о л а: — «Мушукчам...»

А м а к и м: — «Бор...»

Б о л а: — «Бор кичкина.., Кичкина.., Кичкина...»

К е л и н о й и м: — «Ичганлари...»

Б о л а: — «Ичганлари...»

А м а к и м: — «Сутгина».

Б о л а: — «Сутгина».

К е л и н о й и м: — «Миёв, миёв...»

Б о л а: — «Миёв, миёв қилади».

А м а к и м: — «Кўзин...»

Б о л а: «Кўзин сузиб туради, Берсам...»

А м а к и м: — Хўш, нимани берсам?

Б о л а: — Берсам нонни емайди,

Ўзи сичқон тутмайди».

К е л и н о й и м: — Яша, ўғлим.

Б о л а: — «Дангаса экан билсам,

Менинг бароқ мушукчам».

Бола енгил тин олди. Шеър тугаганига бола ҳам, биз ҳам хурсанд бўлдик. Аммо амакимнинг кўнглидагидек бўлмади чамаси, «хўкиз!» деб ўғлини жеркиб берди.

— Бегона одамларнинг олдида ётсираганга ўхшайди.

Инженернинг хотини келинойимнинг бу гапини маъқуллади.

— Ҳа, кўпчилик ўтирибди, уялган бўлса керак.

Биз чапак чалиб турган эдик, амакиваччам енгига кўз ёшини артиб, ташқарига чиқиб кетди.

— Расмларингни олиб келганмисан, қизим? — Қўш-нимиз қўли гул қизидан сўради. — Бор бўлмаса, олиб чиқ, амакиларинг бир кўришсин.

— Э-э... — деди қизи эриниб.

Ойиси луқма ташлади:

— Бўёқлар топилса, шу ернинг ўзидаям расм солаверади қизим.

Дадам менга қаради.

— Бўёқларингни олиб чиқ, ўғлим.

Ғижиниб кетдим. Лекин иложим қанча. Дадамнинг ўзи янги йилда совға қилган бўёқларни зўрға олиб чиқдим. Рўйхуш бермай қутичани қизга узатдим. Қизча стол устига мункайиб олгач, қоғоз бетига бўёқларни чаплай бошлади. Буни кўриб, диққинафас бўлдим. Четроққа бориб турдим.

Шу орада инженер меҳмон французчани шариллатиб гапирадиган қизини ёнига чақирди. Кейин французча-лаб унга бир нима деди.

— Уи,— жавоб берди қизча.

Отасининг кейинги саволигаям у худди шу жавобни берди. Инженер нима демасин, қизи шу битта сўзни айтади. Охири отасининг хуноби ошди.

— «Уи»¹ дан бошқа сўз қуриб қолганми?

— Бўлмаса «но»² деб айтайми? «Но»га келганми-дик?

— Ҳа, албатта. «Но» деб жавоб бериш керак. Шунинг навбати.

Қизча «но»га ўтиб олди. Дадаси нимани сўрамасин, ҳаммасига «но» деб жавоб қайтариб турди. Ота-боланинг гапига диққат билан қулоқ солиб турдим. Чунки бўлган воқеани сенга ёзиб юборишга аҳд қилган эдим. Аммо инженернинг французча айтган гапларига сира тушунмадим. Эсимда қолган баъзи жумлаларни эса лицейда ўқийдиган бир боладан сўраб билиб олдим.

— Ферм ла порт,³ — деди тўсатдан отаси.

¹ Уи (Oui) — французча. «ҳа» деган маънода. (Тарж.)

² Но (Non) — французча, «йўқ» деган маънода. (Тарж.)

³ Ferme la porte (франц.) — эшикни ёп. (Тарж.)

Қизи «вой» деганича югуриб бориб онасини бетидан ўпди.

— «Ферм ла порт» — онангни ўп, деган гап эмас, қизим. Сен айтган нарса «бэз ла мер»¹ бўлади.

— Боланинг ҳам жиннисини чиқарасан, — деди онаси қизининг ёнини олиб.

— Бўлмаса «ферм ла порт» деганда нима қилиш керак?

— Ҳа, шуниям билмайсанми, деразани оч, деганида! — билағонлик қилди онаси.

— Сен бизга халақит берма, хотин, — деди инженер уни босиб. — «Увр ла фнетр»²ни айтяпсан сен. Ферм ла порт — эшикни ёпиб кел, дегани!

Хотиниям бўш келмади.

— Ҳеч-да. Мактабда бизга шундоқ дейишган эди.

Эр-хотин тортишиб кетишди.

— Французча биламан деб керилмай қўя қол. Биз ҳам ўқиғанмиз французчани. Истаган одамингдан бориб сўрай қол. Ферм ла порт — деразани оч дегани, — деди хотини яна гап бермай.

— Мен ахир ўқишдан ташқари Францияда ҳам яшаганман-ку.

— Вой, бирга борувдик-ку. Ҳов эсингдами, икковимиз бир куни магазинга кирувдик. Менга сийнабанд олиб бермоқчи бўлувдинг-ку! Эсингга тушдими? Ушанда сотувчи қизга имо-ишора билан тушунтирганингда овбоп тўрва кўрсатувди-а?!

— Галинг қизиқ бўлди-ку, жоним, — деди норози бўлиб инженер. — Ахир Франция билан Германияни чалкаштириб юбординг-ку. Бу воқеа. Германияда бўлган эди. Французларнинг ўзлари қойил қолишади-ку менга...

¹ Baise la mère (франц.) — оингни ўп. (Тарж.)

² Ouvre la fenetre (франц.) — деразани оч. (Тарж.)

Эр-хотиннинг тортишувига рассом қизнинг дадаси чек қўйди.

— Суратинг бўлдими, қизим? — сўради у қизидан.

— Тамом бўлди.

Тўсатдан қизнинг онаси чирқиллаб қолди.

— Вой расмларинг ордона қолгур... Яп-янги кўйлак-ни расво қилибди-ку!

Бундоқ қарасак, моҳир рассомимиз циркдаги қизиқ-чиларга ўхшаб ҳамма ёғига бўёқ суриб чиқибди.

— Баракалла, қизим, жуда боплабсан, — деди чорасиз қолган ота.

Закий болани кўрса, дадам айниқса эриб кетади. Истеъдодини кўрсатмаган битта бизнинг Фатўш қолди.

— Қизимдан ажойиб раққоса чиқади, — деди дадам меҳмонларга қараб. Кейин синглимга ўгирилди. — Қани, қизим, бир твистга тушгин, буларнинг оғзи очилиб қолсин.

Бир бурчакка тиқилиб олган Фатўш қимир этмади.

— Бўл энди, оппоқ қизим.

Синглим бошини кўтармай, ерга қараб тураверди. Уни ўйинга тортиш учун дадамнинг ўзи твистни бошлаб юборди. Инженер билан хотиниям даврага қўшилди.

— Қани юр, биз билан ўйна, — деб роса Фатўшни қисташди.

«Бор, ўйнаб бера қол» деб ойим секингина Фатўшнинг орқасидан итарган эди, синглим боядан бери нега бўзрайиб тургани маълум бўлди.

— Вой ўлмасам, ишини ўхшатиб қўйибди-ку қизим! — деганича ойим Фатўшни даст кўтариб ташқарига олиб чиқиб кетди.

— Ия, бунақа одати йўқ эди-ку, — ҳайрон бўлди дадам.

Инженернинг хотини юпатган бўлди:

— Бола болалигига боради-да, афандим. Майли, ҳечқиси йўқ.

— Кўпчиликнинг салавати босгандир...

Закий болаларнинг мусобақаси мана шундай якуланди. Бу мусобақада синглим Фатўш ғолиб чиққанига имоним комил.

Меҳмонлар тарқалишди. Дафтаримни олиб, дадамнинг олдига бордим.

— Манавини эшитинг, дада, жуда қизиқ гап экан, — дедим дафтарни очиб. — Бир китобда кўриб, кўчириб олган эдим. Мана: «Мабодо эшак одамга ўхшаб гапирса ва одам боласи унинг ўрнига юк ташиса буни нормал ҳол деб бўлмайди. Ваҳолонки баъзи кишилар «фалончининг эшаги тилга кирганмиш» деб карнай чалиб юришади. Одам боласи гапиради, эшак юк ташийди. Бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ».

— Хўш, буни менга нимага ўқиб беряпсан?

— Айтмоқчи бўлган гапим шуки, ёш бола каттанинг ишини қилмаслиги керак. Бола болалигича қолгани маъқул.

— Кўп валдирама!

Хуллас, зукколар мусобақаси ҳам сен айтган мажлисдан қолишмади. Тоза мириқиб кулдик.

Хатингни кутаман. Омон бўл, дўстим.

Аҳмад Гарбай

ЛАББАЙ, ЖОНИМ!

Анқара, 3 февраль, 1964 йил

Аҳмад!

30 январда юборган хатингни олдим. Катта раҳмат. Нақ каникул бошланган кунни қўлимга тегди. Кулавериб, кўзимда ёш қолмади.

Бизнинг оилада ақл бобида танҳо бўлади, деб дастлаб опамга роса умид боғлаб юришди. Аммо шириин орзулар сароб бўлиб чиққанидан кейин уйдагилар қўлни ювиб қўлтиққа уришди. Каттасидан чиқмаган, кичи-

гидан чиқадими, деган андиша билан Метин икковимиздан бутунлай умидларини узишди.

Опам баланд дорга осилиб юрган пайтлар ҳали-ҳали эсимда. Мен у маҳалда жуда ёш эдим, ўқишга бормасдим. Дадам ҳар куни ишдан қайтгач, опам билан французчадан машқ қиларди. Опамнинг французча бир шеърни ҳечам ёдлолмай, икки-уч ҳафтагача қийналиб юрганлари шундоқ эсимда турибди. Мен уларнинг олдида ўтирардим. Шеър қайта-қайта ўқилаверганидан менга ёд бўлиб кетган эди. Мана, орадан қанча йил ўтди, лекин ўша шеър ҳамон қулоғимда жаранглайди. Маъносини билмасам ҳам, сўзлари дилимга жо бўлиб кетган. Бу шеърни ёдлатиш учун дадам роса тер тўккан эди. Дадамнинг меҳнати зое кетгани йўқ — мендан бўлак уни ойим билан оқсоч хотин ҳам бинойидек ёдлаб олишди.

Дадамнинг бир ўртоғи бўларди. Европада ўқиган экан. Уша одам бир куни дадамга:

— Чет тилни ўрганиш учун алоҳида қобилият керак. Француз тилини ўргатаман деб болани бекорга қийнама, қўй бу ишни, — деб маслаҳат берибди. — Мен Парижда бўлганман. Бинобарин, Парижда минг йил турсаям французчани ўрганолмаган одамларни кўп кўрганман. Уларнинг умри қаҳвахонада ўтарди. Оқибатда улар французчани эмас, балки официантлар туркчани ўрганиб олишарди. Айрим кишиларда чет тилга лаёқат бўлмайди, лекин улар ўз тилларини бошқаларга ўргатишга уста бўладилар. Эҳтимол, сенинг қизинг ҳам шулар жумласидандир... Ҳар қандай болада бирор нарсага қобилият бўлади. Лекин у боланинг ич-ичида яшириниб ётади. Шунга кўра болада яшириниб ётган мана шу ҳақиқий қобилиятни сеза билиш, уни юзага чиқариш, қолаверса, ҳар томонлама камол топтириш керак бўлади.

Шу гапдан кейин дадам опамдаги ички қобилиятни юзага чиқариш мақсадида уйга ўқитувчи ёллаб, унга

скрипкадан дарс уюштириб берди. Аммо опамдаги яширин қобилиятнинг скрипкага сираям алоқаси йўқ экан.

— Бу қизнинг қулоғи жуда оғир экан, — дебди бир куни ўқитувчи. — Ҳатто меням ишдан чиқариб қўйди. Унга дарс бера бошлаганимдан бери «до»ни «си»дан ажратолмай қолдим. Эшикнинг ғижирлаши менга скрипка чалгандек бўлиб туюляпти.

Чиндан ҳам опам овозни яхши ажратолмайди. Ошхонада стакан синса, биров келдими, деб эшикка югуради. Мактабда ўқиб юрганидаёқ муаллими унга:

— Ҳамма ашула айтаётганида сен тек тур, қизим. Бошқаларни ҳам янглиштириб юборяпсан, — деб айтган экан.

Шундан кейин опамни рассомликка ўқитмоқчи бўлишди. Бундан ҳам бирор наф чиқмади. Энди навбат рақсга келди. Аммо рақс дарсларининг напмага фойдаси катта бўлди. У илгарилари уйда ҳар насага қоқилиб юрар, оғир чамадон кўтарган одамдай нуқул ўзини стол-стулларга уриб оларди. Рақс машғулотларидан кейин у гавдасини кўтариб, орқа-ўнгига қараб юрадиган бўлиб қолди.

Ойим билан дадам нечоғлиқ ҳаракат қилишмасин, опамдаги яширин истеъдодни ҳечам юзага чиқариб бўлмади.

— Ҳа, майли, қизимизнинг истеъдоди бир кунмас, бир кун ўзи лоп этиб чиқиб қолар. Олдин ўқишини битирсин-чи, — дейишди улар охири кутаверишдан чарчаб.

Опам бир синфда икки йил ўқишни ўзига одат қилиб олган эди, негадир лицейга борганда шуниям эпполмади. Лицейнинг иккинчи синфида кетма-кет уч йил ўтириб қолди. Дарҳол кавушини тўғрилаб қўйишди.

— Қизимнинг ўқишга ҳаваси йўқ, худди рўзғор ишларига туғилганга ўхшайди, — деди шунда ойим.

Ҳар қалай опамнинг шу соҳадаги қобилиятини синаб кўришмаган эди. Аммо синов муддати кўпга чўзилмади — опам ошхонадан ҳам қувилди. Сабаби — опам ош-

хонага бирров кириб чиққудай бўлса, ҳамма ёқ алғовдалғов бўлиб кетаверди. Бирор нарсани қўйган жойдан топиб бўлмай қолди. Ҳатто қозон-кастриюллар ҳам ғойиб бўлиб қолар, икки-уч кундан кейин эса кутилмаган жойдан чиқарди.

Опамни врачга кўрсатишди.

— Боладан истеъдод излаб, энка-тенкасини чиқариб қўйибсизлар. Овсар бўлиб қолибди. Энди уни тинч қўйинглар, ўзига келсин, — деб маслаҳат берибди.

Ана шундан кейин опамни ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Боёқиш анча ўзига келиб қолди.

Аммо Метин илқовимиз опамнинг касрига қолдик. Дадам билан ойим опам билан кўп овора бўлиб, чарчашган экан, бизга сира эътибор бермай қўйишди. Мен-ку, майли-я, аммо Метинга жабр бўлди. Чунки Метин техникага жуда қизиқади. Уйда нима бўлса, ҳаммасига унинг қўли теккан. Радиоприёмник, кир ювиш машинаси, дадамнинг соқол оладиган асбоби, холодильник, пилесос, газ плитаси ва ҳоказолар Метинни кўрса қалтираб туради, дейман. Укам соатнинг бирор мурватини олиб кастриюлга ўрнатади ёки тикув машинасининг ичидаги лаш-лушини радиоприёмникка жойлайди. Шу важдан дадам уни устабузармон деб чақиради. Аслида эса, Метиннинг қўли қичиб туришига сабаб унинг техникага бўлган зўр иштиёқидир...

Қўшниларимиздан бирининг Нуртон деган қизи бор. Мана буни антиқа деса бўлади. Нуртон бир ўтиришда беш кишининг овқатини пок-покиза тушириб қўяди. Шундаям онасининг кўнгли тўлмайди.

— Болагинамга кўз тегди, иштаҳасининг мазаси йўқ, — деб зорланади. Кейин унга хилма-хил шарбат, витамин, балиқ мойи тиқиштиради. Бақ-бақалоқ қиз бўлган. Отасиям унинг худди ўзи — хўппасемиз.

Одатда улар бирор жойга боришадиган бўлса. Нуртонни бизникига ташлаб кетишади. Метин ҳам шундай. Дадам билан ойим кинога кетган кuni уларникига чи-

қишга мажбур. Уйда уни қолдириб ҳам бўлмайди: бинойидек ишлаб турган приёмник ёки холодильник бирпасда расвойи жаҳон бўлади. Мен ҳам унга бас келолмайман, кўнгил бўшлиқ қилиб қўяман. Ахир кастрюлнинг қопқоғига соат улайман, неча минутда овқат тайёр бўларкин, кўрамиз, деб турса қандоқ қилиб йўқ дейман?! Мана шунинг учун ҳам уйдагилар кинога борадиган бўлишса Метин икковимиз Нуртонларникига чиқамиз.

Тунов куниям Нуртонларнинг уйда эдик. Мен Метин билан Нуртонга эртақ ўқиб бераётган эдим. Бир маҳал Нуртон сув ичиб келаман, деб чиқиб кетди. Дарров изига қайтди.

— Ойим билан дадам уришайтган экан. Юринглар, томоша қиламиз, — деб қолди Нуртон.

— Қаердан билдинг?

— Ҳа, ўзим биламан-да... Сув ичгани кетаётувдим, ойим кўриб қолдилар. Дарров дадамга қараб: «Жонгинам», деди. Дадам ҳам «Севган ёрим, асалим» деб жавоб бердилар. Икковлари жанжаллашиб туришган бўлса мени кўришлари билан нуқул шунақа дейишади. Бир-бирларига ширин гап қилишмаса, менинг тарбиям бузиларкан. Бошқа пайтлари бир-бирларининг отини айтиб чақиришади. Қани, юринглар, томоша қиламиз.

— Биз энди уйга чиқайлик. Ҳадемай кинодан қайтиб қолишади, — дедим бунга кўнмай.

Нуртоннинг ота-онаси билан хайрлашгани қўшни хонага чиқдик. Аммо шу ердаёқ пушаймон бўлдим. Билганимда бу ёққа кирмасдим. Энди вақт ўтди, орқага қайтиб бўлмайди.

Дастлаб полдаги кўзага кўзим тушди. Чил-чил синиб ётибди. Нуртоннинг ойиси ёқавайрон, сочлари тўзғиган. Дадасининг эса юз-кўзи тирналган.

— Кўзани суғуриб ола, азизим, — деди Нуртоннинг дадаси мулойимлик билан.

— Ия, Нуртон келдими?

Ойиси орқасига ўгирилиб қараган эди, бизни кўрди. Кейин қизига танбеҳ берди:

— Эшикни тақиллатиб киргин, деб айтаман-ку сенга. Намунча қулоқсиз бўлмасанг. — Сўнг эридан сўради: — Қаҳва олиб келайми, жонгинам?

— Майли, азизим, майли... Аммо жуда ширин қилиб юбормагин, асалим.

Нуртоннинг дадаси ўтирган жойда аёл кишининг шиппаги ётибди.

— Ойи, Зайнаб опамгилар кетишмоқчи, — деди Нуртон.

— Ёмон йиқилганга ўхшайман, ҳалиям оғрияпти, — деди дадаси юзини буруштириб.

Уйга чиқдик. Метин ўрнига кириб ётди. Мен хатга ўтирдим. Ана, дадамнинг йўтали эшитилди. Кинодан қайтишибди.

Хўп, кўришгунча хайр. Соғ бўл, Аҳмад.

Зайнаб Елқир

МЕҲМОН КУТДИК

Истамбул, 10 февраль, 1964 йил

Азиз дўстим Зайнаб!

Хатингни олдим. Қўшни квартирада бўлган воқеани ёзган экансан. Хатингни ўқиётиб, яхшиям бизнинг уйимиз кичкина, атиги учта хонаси бор, нима гап бўлса дарров биламиз, деб суюндим. Бизникида унақа номаъқул ишлар бўлмайди. Аммо мен сенга айтсам, оиламизда кўнгилсиз воқеалар ҳалиям бўлиб туради. Ўтган якшанба куни худди шундай бўлди.

Дадам бир куни ишдан қайтгач, якшанба куни хўжайин бизникига меҳмонга келади, деб қолди. Олдинига ишонмадим, ҳазил бўлса керак, деб юравердим. Чунки дадам хўжайинини жуда ёмон кўради, буни биламан.

Қаерда шу одамдан гап очилиб қолгудай бўлса, дадамнинг қони қайнаб кетади, гўрига гишт қалаб, роса аврастарини ағдариб сўкади.

— Бу одамнинг бизда нима иши бор, нега келади? — ҳайрон бўлиб ойимдан сўрадим.

— Бу нима деганинг? Дадангнинг хўжайини у ахир.

— Дадам уни ёмон кўради-ку?!

— Даданг ёмон кўрса, дадангни у яхши кўради.

— Нима учун?

— Чунки даданг ҳозир фабрикада обрўли, касаба союз вакили қилиб сайланган.

Фабрика ишчилари дадамни бундан бир ой олдин касаба союз комитетига ўзларидан вакил қилиб сайлашганини эшитган эдим. Хўжайин шунинг учун келмоқчи бўлган экан-да, деб қўйдим ичимда.

Дадамнинг хўжайинини илгари ҳечам кўрмаганман. Қанақа одам экан, деб ичимга гўлгула тушди. Девдай баҳайбат бир одам бўлса керак, деган хаёлда юрдим.

Уйимизда тайёргарлик ишлари зўрайиб кетди. Бир куни дадам ишдан кела солиб, девор оқлашга тушди. Деворни оқлаб туриб ҳам хўжайинини бўралатиб сўкяпти.

— Нега деворларни оқлаяпсиз, дада? Хўжайиннинг келишигами?

— Хўжайиннинг нимаси? — Дадам қўлидаги чўткани зарда билан челаққа тикди. — Деворни унинг учун оқлаётганим йўқ. Кўрмайсанми, ҳамма ёқ кир бўлиб кетибди.

Ойим қўни-қўшнидан ликонгча, стакан, дастурхон топиб чиқди. Шанба куни эса эрта билан ошхонага кириб олиб, кечгача пишириқ билан овора бўлди.

Якшанба куни дадам жуда эрта турди. Дам олиш кунлари бемалол ухларди, шунинг учун ҳайрон бўлдим.

— Меҳмон шунақа эрта келадими, дада?

— Меҳмон келаркан, деб барвақт турганим йўқ, ўғлим.

Нонуштадан кейин дадам деразанинг олдига ўтириб олди. Икки кўзи кўчада. Дам-бадам ўрнидан туриб кетади-да:

— Бу хумпар қаёқда қолдийкин? — деб ғижиниб қўяди.

Ойим дастурхонни тузаб қўйди. Шундоқ бўлсаям ошхона билан уйга зир югуриб, кам-кўстини қидиради. Дадам фиғони ошиб уйда гир айланиб юрган эди, бирдан кўча томондан машинанинг сигнали эшитилди.

— Ана, келди! Югурларинг! Эшикни очинглар! Нимага қаққаясанлар?! Тезроқ бўлсаларинг-чи! — бўкириб берди дадам. Ўзи эса бошини деразадан чиқариб, кўчага мўраллади. Дадамнинг овозидан ҳуркиб кетган ойим жон ҳолатда эшикка қараб югурди. Очиб қарасаки, ҳеч ким йўқ.

Ойим икки кундан бери Фатўшнинг қулоғига гап қуяди. Меҳмоннинг олдида уни қилу, бунини қилма, деган мазмунда. Ойимнинг одоб дарслариям нуқул мен бор пайтда ўтади. Бунинг бир чеккаси менга ҳам тегишли бўлса керак-да.

Мана, Фатўш ясаниб олган. Ойим менга секин кўз қирини ташлаб қўйди-да, яна насиҳатга ўтди.

— Меҳмон борида одоб сақлаб ўтиргин, оппоқ қизим. Бировнинг олдида оғизга қўл тиқиб бўлмайди. Уқдингми? Иннайкейин, ерга тушган нарсани оғзингга солма. Ҳа, қулоғингда бўлсин. Йўталмоқчи бўлсанг, оғзингга қўлингни тут. Яна шуни билиб қўйки, меҳмоннинг олдида нонни тишлаб синдирма, керагини ушатиб ол. Хўпми, дўмбоғим? Яна мен сенга айтсам, биров сени чақириб қолса, «ҳа» деб ўтирмагин. Уят бўлади. «Ҳа» деган сўзни зинҳор оғзингга олма.

— Бўлмаса нима дейишим керак?

— Бегона одамнинг олдида «ҳа» деса, айб бўлади. Лаббай, деб жавоб бериш керак.

Ойим ҳар замон-ҳар замонда менга кўз қирини таш-

лаб қўяди. Бундан унча кўнгли тўлмади шекилли, шарт этиб менга ўгирилди.

— Меҳмонга бир нима демоқчи бўлсанг, олдин «афандим» дегин, ўғлим. Гапинг тугагандан кейин ҳам «афандим» деб қўшиб қўй. Хўпми?

Деразанинг тагида хўжайинини оқ қилиб ўтирган дадам бирданига «ана, келди!» деб қичқирганича эшикка отилди. Ойнадан мўралаб қараган эдим, эшигимизнинг олдида турган ялтироқ машинага кўзим тушди. Усти қизил рангга бўялган экан.

Сал ўтмай дадамнинг:

— Бюрсинлар, афандим... Роса бизни мунтазир қилдингиз-да, тақсир... Қани, қани, ичкарига марҳамат қилсинлар, афандим... Қадамларига ҳасанот, — деган овози келди.

Коридорга чиқдим. Дадам меҳмонни ечинтириб, пальто билан шляпасини қозиққа илиб қўйди. Бундоқ қарасам, дадамнинг хўжайини сираям мен ўйлаган девга ўхшамас экан. Кичкинагина, хуштабиат одам экан. Дадам бу кишини нега ёқтирмай юрганига, ҳозир бўлса атрофида бунчалик айланиб-ўргилишига тушунолмай ҳайрон бўлдим.

Фатўш меҳмонни қўлидан ўпиб саломлашди. Мен у билан қўл бериб сўрашган эдим, дадам:

— Амакиннинг қўлини ўпмайсанми, ўғлим, — деб қолди. Ноилож ўпишга мажбур бўлдим.

Дадам хўжайини билан гапга тушиб кетишди. Салдан кейин ойим уларни дастурхонга таклиф қилди.

— Йўқ, овора бўлманг, овқатга турмайман, — деб меҳмон узр сўради.

Ана, холос. Ойим шуни деб неча кундан бери типирчилаб юрган бўлса-ю, бу киши кетаман деб туриб олса! Лекин дадам бўш келмади — хўжайинни билагидан тортиб, зўрға дастурхонга ўтқазди.

Дадам билан ойим типирчилаб тургани учун мен ҳам ўзимни йўқотиб қўйдим. Юрагим пўкиллаб ура бошла-

ди. Бир пайт дадам столдаги стаканларга сув қуйиб узат, деб буюрган эди, қўлимдаги графинни дастурхонга тўкиб юбордим. Дадам:

— Қап-катта йигит бўлиб қолган бўлсанг ҳам, ҳали-гача сув қуйишни билмайсан-а,— деб койиб берди. Латта билан столни артмоқчи бўлиб, ўзиям салат тўла лаганчани ағдариб юборди.

— Кечирасиз, костюмга тегмадими? — меҳмондан сўради ойим шоша-пиша унинг олдига келиб.

Тарки одат — амри маҳол, деганидек Фатўш яна шўрвасини тўкиб юборди. Ойим уни уришиб берган эди, бечора:

— Ахир, ўзингиз туртиб юбордингиз-ку, — деб уввос тортди.

— Буларингга овқатни бошқа сузиб бер, деб айтдим-ку сенга, — жеркиб ташлади дадам.

— Юм оғзингни, меҳмоннинг олдида йиғласа айб бўлади.

Ойим буни секин гапирган бўлсаям, ҳаммамиз эшитдик. Фатўш меҳмон борида йиғлаб бўлмаслигини тушуниб, дарров жим бўлди-ю, аммо анчагача ўпкасини босолмай ҳиқиллаб ўтирди.

Ойим ҳамманинг тарелкасига гўшт солиб бермоқчи бўлди. Меҳмон ҳам тарелкасини тутди. Аммо ўзи дадамга ўгирилиб, ниманидир тушунтираётган эди. Ойим катта қошиқдаги бир бўлак гўштни энди соламан деганида у тарелкани тортиб олди. Гўшт шалоп этиб столдаги мураббога тушди.

— Вой шўрим, нима қилиб қўйдим! — чинқириб юборди ойим.

Ҳаммамиз эсанкираб қолганимиздан стол айқаш-уйқаш бўлиб кетди.

Дадам боядан бери тузнинг ўрнига овқатига қалампир сепиб ўтирган экан, бирдан буни пайқаб қолиб, фигони ошди:

— Тузлик қани? Қирғин келдимиз унга?!

'Азбаройи гангиб қолганидан ойим тузлиқнинг ўрнига дадамга горчицани узатиб юборди. Дарҳол столдан тузни олиб бердим. Дадам тузлиқни олиб қаттиқ силки-тиб юборган эди, қопқоғи билан ичидаги ҳамма тузи ошига тушди.

Бора-бора ойим гапидан ҳам адашиб қолди. Бир пайт у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, меҳмонга қараб:

— Қалай юрибсиз, афандим? — деб қолса бўладими!

— Лаббай, хоним? — ҳайрон бўлди меҳмон.

Ойим сал ўзига келди.

— Овқатни айтяпман, афандим. Ёқдими сизга?

— Қўлингиз дард кўрмасин, жуда ширин бўпти.

Тўсатдан Фатўш:

— Ойи, томоғимга бир нима тиқилиб қолди,— деб юборди.

Ойим бир қўли билан уни орқасига уриб, иккинчисидан сув узатди.

Дадам бизга пичоқ ўнг қўлда, вилка эса чап қўлда туриши керак, деб тайинлаб қўйган эди. Лекин нечоғлик ҳаракат қилмай, ҳечам уддасидан чиқолмадим. Охири ўзимга ўнғайини қилдим — вилкани ўнг қўлга олиб, овқатимни еявердим. Дадам ўзи айтгандай қилиб пичоқни ўнг, вилкани эса чап қўлда тутган ҳолда тарелкасидаги гўштни кесмоқчи бўлди. Гўшт пичоқдан ҳуркди шекилли, бир сакраб столдаги апельсинларнинг устига чиқиб олди. Лекин ҳалиям ўзим дуруст эканман — овқат пайтида кўпам хижолат бўлганим йўқ. Дастурхондан тураётиб, бу машмашанинг тугаганига хурсанд бўлганимдан чуқур уҳ тортиб қўйдим.

Овқатдан кейин меҳмон қаҳва ичиб ўтирган эди, тўсатдан менга ўгирилиб:

— Нечанчи синфда ўқийсан, жиян? — деб сўраб қолди.

— Афандим, бешинчида ўқийман, афандим, — деб тутилмай жавоб бердим.

«Афандим» сўзини тиркаб, ойим билан дадамни

рози қилдим чамамда. Секин икковларига қараб қўйдим. Жилмайиб ўтиришган экан.

— Хўш, неча ёшдасан?

— Афандим, ўн бирга чиқдим, афандим.

— Катта бўлганда ким бўлмоқчисан?

— Афандим, ёзувчи бўламан, афандим.

— Баракалло...

Ойимнинг лаби қимирлагандек бўлди. Раҳмат айтиш эсимдан чиқибди, шуни шипшитаётганини пайқадим. Меҳмон дадамга бир нима деб турган эди, шартта гапларини бўлдим.

— Афандим, раҳмат, афандим.

Меҳмон ўринсиз ташаккурнинг сабабини тушунолмади. Бир оз ўйланиб тургач: «Арзимаиди» деб қўйди.

Фатўшнинг антиқа ишлари ҳақида сенга олдин ҳам ёзган эдим. Уша кунни у яна ҳунар кўрсатди.

Овқатдан кейин ойим дастурхонни йиғиштириб олаётган эди, бир дона банан ерга тушиб кетди. Фатўш дарров уни ердан олиб столга қўйди.

— Ерга тушган нарсани ҳозир еб бўлмайди-а, ойи? — деди у ойимга қараб. — Меҳмон кетгандан кейин ўзим ейман.

Фатўшнинг бемаъни гапини эшиттирмаслик учунми ёки унинг тилини тийиб қўймоқчи бўлибми, ҳар ҳолда, дадам икки-уч марта қаттиқ йўталиб қўйди.

— Меҳмоннинг олдида йўталганда оғизга қўл тутиб туриш керак, дада,— деди Фатўш яна билагонлик қилиб.

— Ҳа, Фатўш! Нима деяпсан ўзинг? — аранг жилмайди дадам.

Синглим яна ақл ўргатди.

— Уйга меҳмон келганда «ҳа» деб бўлмайди, дада. Айб бўлади.

Меҳмон ўрнидан турди. Дадам билан ойим уни машинасигача кузатиб чиқишди. У жўнаб кетгач, уйга қайтиб киришди.

— Уҳ, мени шарманда қилдинглар! — деди дадам
хуноби ошиб.

— Мен сенларга тайинлаб айтган эдим-ку, ахир! —
унга қўшилди ойим.

Фатўш ҳайрон бўлди.

— Ахир мен меҳмоннинг олдида нонни тишлаб син-
дирганим йўқ-ку,

Уша куни кечгача ўзимизни қўярга жой тополмай
юрдик.

Зайнаб, хат билан сенга бир расм ҳам юборяпман.
Бутун синф билан тушганмиз. Сендан кейин келган янги
ўқитувчи ҳам шу ерда бор.

Сенга катта муваффақиятлар тилайман.

Аҳмад Тарбаи

ЕМОН ОДАТ

Анқара, 16 февраль, 1964 йил

Қадрдон дўстим Аҳмад!

Хатга қўшиб юборган расмингни олдим. Қанчалик
суюнганимни билсанг эди! Синфдош ўртоқларимнинг
хаммасини яна бир кўргандай бўлдим.

Суратда ёнингда турган қиз Мине бўлса керак. Ҳу-
сайн уни тўсиб олибди, зўрға танидим. Яшар бўлса
Чингизнинг елкасига миниб олганга ўхшайди. Нашъа
яна эски одатини қилиб, энг олдинга ўтиб олибди. Шу
суратни юбориб, зап иш қилибсан-да. Жуда хурсанд
бўлдим. Аммо расмдан Дамирни тополмадим. Ҳар ҳол-
да суратга тушмаган бўлса керак. Янги ўқитувчингиз
анча ёшга бориб қолган одам экан, кўриниб турибди.

Мен ҳам сенга расм юборяпман. Укам билан бирга
тушганмиз. Қўшни бола ўзининг аппаратида олган эди.

Мана шу ҳафта мен учун жуда оғир келди — қуруқ
туҳматга қолдим. Ҳеч қандай асос бўлмаган ҳолда бад-

ном бўлдим. Аслида-ку, мендан ҳам ўтган жойи бор-а, лекин...

Воқеани бир бошдан гапириб берай. Мана, эшит.

Ўқитувчимиз бировдан ёзма ишни кўчириб олган ёки шпаргалка ишлатган болаларни жуда ёмон кўради. Кўчирмачилик — яхши ўқиётган ўртоққа нисбатан хиёнатдир, дейди нуқул. Эси бутун одам бу ишни қилмаслиги керак, кўчирмачилик муғамбирларга хос нарса экан.

Дадамнинг ҳам фикри шу. Бировдан кўчириб ёзиш ёмон одат, бу билан ўқитувчини эмас, ўзингни алдайсан, дейдилар.

Дадам жўралари билан йнғилиб қолишса, нуқул мактаб йилларини эслаб ўтиришади. Яқинда яна шундай бўлди. Уша куни бувам ҳам бизникида эдилар. Улфатлар ўқиш йилларини эслаб ўтиришган эди, Нуртон бақалоқнинг дадаси тўсатдан:

— Ҳов, эсингиздами, алгебра ўқитувчиси Сабрибей бўларди. Ушанинг этагига бошлаб шпаргалка осиб қўювдик-а? — деб қолди.

— Вой, бу нимаси? Қани, биз ҳам эшитайлик, — ялинди хотини.

— Раҳматли Сабрибейни ҳамма кал деб чақирарди. Узи лицейда бизга алгебрадан дарс берарди. Имтиҳонда юрагимизни ҳовучлаб ўтирардик. Жуда жоҳил одам эди. Бунинг устига: «Менинг имтиҳонимда ҳеч ким шпаргалка ишлатолмайди. Бунақа марди ҳали туғилмаган» деб керилиб ҳам юрарди. Бизга имтиҳон саволларини берганидан кейин бир жойда ўтирмас, нуқул олдимизда ўралашиб юрарди. Бир куни имтиҳон кетаётган эди, ичимиздан бир бола...

— Наждот сўтакмиди ўша? — унинг гапини бўлди дадам.

— Балли, Наждот сўтак қилувди бу ишни. Ҳозир қаергаям элчи бўлиб кетган. Уша Наждот масаланинг тайёр жавобини китобдан кўчириб, кал Сабрининг орқа этагига қадаб қўйди. Орқасида бир парча қоғоз осилиб

ётганидан кал Сабрининг мутлақо хабари йўқ. Болаларнинг ҳаммаси ишга тушиб кетди. Аммо Сабрибей бир жойда тек турмайди, пайтавасига қурт тушган одамдай нари бориб, бери келади. Шунинг учун орқасидаги қоғозда бор нарсани кўчириб олиш хийла мушкул бўлди. Бунинг ҳам йўлини топдик — бирортамиз уни гапга чалғитиб турамиз-да, бошқалар кўчириб олади. Менинг ишим юришмай қолди — энди кўчира бошлаганимда қимирлаб қолади. Охири у ёқ-бу ёққа жилпанглаб, Сабрибейда шубҳа туғдирдим. Мени қўлга туширмақчи бўлди шекилли, тепамга келиб, ҳеч нарса билмаган кишидай орқасини ўгириб тураверди. Мен ҳам бошлаб кўчириб олдим.

Ишини битирганлар қоғозини топшириб, бирин-кетин чиқиб кетишди. Қўнғироқ чалинганча, қолганлар ҳам синфдан чиқишди. Буни қарангки, Сабрибейнинг орқасидаги шпаргалкани олиб қўйиш ҳеч қайсимизнинг эсимизга келмабди. Сабрибей, ёзма ишларни йиғиштириб олганча, орқасидаги қоғозни ликиллатиб тўғри ўқитувчилар хонасига кириб кетди.

Хуллас, айбдор топилмабди. Сабрибей юмшоқ кўнғил одам экан, кўп ялинишганидан кейин болалардан янгидан имтиҳон олибди.

— Усмон қассоб эсингда борми. Униям бошлаб қўлга туширган эдик-а? — деди улфатлардан яна бири.

Усмон қассоб деганлари тарих ўқитувчиси экан. Бу одам, аксинча, бир жойда қимир этмай ўтираркану, аммо кўзи худди ўткир прожекторга ўшаркан. Ҳамма нарсани шундоққина кўриб туради. Шунинг учун имтиҳон бўлиб қолса, олдинги қаторда ўтирган болалар нуқул паст баҳо олишаркан. Орқада ўтирганларнинг иши дуруст бўларкан: улар олдинги қаторда ўтирган боланинг орқасига китобни қўйиб, бемалол кўчириб олишавераркан.

Навбат дадамга келди.

— Нофиз қуруқнинг имтиҳони ёдингиздами?

— Ҳа, анави пашша воқеасими? Унутиб бўладими уни...

Маълум бўлишича, Нофиз қуруқ деганлари кимёдан дарс бераркан. Кўзи ожиз бўлгани учун узоқни яхши кўролмас экан. Бир кун илтиҳондан олдин ўқувчилардан бири катта-катта пашшадан тутиб, қутичага жойлаб олибди. Илтиҳон бошланибди. Ҳалиги бола юпқа қоғоздан шпаргалка тайёрлапти, кейин уни ингичка ип билан пашшанинг оёғига боғлаб, учираверипти. Маълумки, юки бор пашша узоққа учолмайди, бир кўтарилиб, бир қўнади. Болалар пашшани тутиб, шпаргалкани кўчириб олишар, кейин эса бошқа томонга учуриб юборишаркан. Ҳаммалари шундай қилишибди. Бир пайт тўсатдан эшик очилиб, синфга лицей директори кириб келибди. Тасодифни қараки, оёғига шпаргалка боғланган бир пашша икки марта ҳавода гир айланибди-да, тўғри бориб директорнинг тепакалига қўнибди.

— Сизларга ҳеч нима бўлмадими ўшанда? — сўради Метин.

— Бир болани мактабдан ҳайдашмоқчи бўлишувди, аранг қутулиб қолди.

— Уша ўртоғимиз ҳозир профессор бўлган, — қўшимча қилди Нуртоннинг дадаси.

— Сиз ҳам мактабда шу ишни қилганмисиз, бей-афандим? — сўрашди бувамдан.

— Э, қайси мактаб кўрган бола шпаргалка билмайди, жаноблар, — деб бувам бошқа бир воқеани гапириб берди.

Кимёдан оғзаки илтиҳон кетаётган экан. Ичкарига уч кишидан кириб туришибди. Навбат бувамга келибди. Икки ўртоғи билан ичкари кирибди. Иккитаси орқароқда-ю, бир бола олдинда турган экан. Уша энг олдинда турган бола синфнинг энг қолоқ ўқувчиси экан. Ўқитувчининг саволларига сираям жавоб беролмабди. Нимани сўрамасин, чурқ этмай тураверибди. Бунни кўриб, ўқитувчининг хуноби ошибди. Қани, осонроқ нарсани

сўрай-чи, зора жавоб берса, деган фикрда столда турган графинни кўрсатибди-да: «Хўш, бунинг ичидаги нима?» деб сўрабди. Бола безрайиб тураверибди, Шунда орқароқда турган ўртоғи гижиниб: «Тўнка» дебди секингина.

— Графинда нима бор, ўғлим?

— Тўнка, афандим...

Уша куни эшитган гапларим мени қаттиқ ўйлантириб қўйди. Эртасига танаффусда волейбол ўйнаб турган эдик, ўқитувчимиз ҳам бизга қўшилди. Ўйиндан кейин дам олиб ўтирган эдик, миямдан нари кетмай турган саволни ўқитувчига бердим.

— Нима, шпаргалка дейсанми? Бу ишни мен ҳам қилганман, албатта. Аммо бир ўзим эмас, — деб жавоб берди ўқитувчи. — Синфимизда бир аълочи бола бўларди. Бир куни ёзма имтиҳон пайтида ўша бола ҳаммамиздан олдин ишини ёзиб тугатди-да, ташқари чиқиб кетди. Кейин катта картон қоғозга бутун жавобларни ёзиб, таёққа илибди. Ҳовли томондаги деразанинг олди-га бориб, таёқни баланд кўтариб турди. Биз ҳам жавобларни бошлаб кўчириб олдик...

Эртаси куни ўқитувчи оилашунослик дарсидан ёзма иш оладиган бўлиб қолди. Унг томонимда Туркон, чап-да эса Мурод ўтиради. Муродни билсанг керак, қайси бир хатимдаям уни сенга гапириб берган эдим. Ўқитувчи чақириб қолса, менми, деб анқовсирайдиган бола-чи? Энди эсингга тушдими? Мурод синфдан ўтолмай, ўтган йили шерикларидан қолиб кетган. Энди биз билан ўқияпти. Ўзи анча тиришқоқ бола-ю, лекин миясига дарс кирмайди. Аммо яхшигина ўртоқ у. Уша куни Туркон ҳам нимагадир дарс қилмай келган экан. Ёзма иш бўлишини эшитиб, иккови мендан нажот сўраб қолишди.

— Шпаргалка узатолмайману, аммо керак бўлса секин айтиб туришим мумкин, — дедим уларга.

Ўқитувчи саволларни айтиб турди, ҳаммамиз ёзиб олдик. Мана ўша саволлар:

«Болани касалдан сақлаш учун нима қилмоқ керак?»

«Қасалнинг олдини олиш учун боланинг ўзи нима қилмоғи керак?»

«Тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ўйинлар билан ўйинчоқларни айтиб беринг».

«Жисмоний жазонинг бирор тарбиявий аҳамияти борми?»

Кеча кечқурун ва бугун эрталаб оилашунослик китоби қўлимдан тушмаган эди, шунинг учун қайси саволга қайси бетдан жавоб топиш мумкинлигини биламан. Бундоқ қарасам, Туркон китобни тиззасига қўйиб олган экан.

— Эллигинчи саҳифани очинглар. Эллигинчидан элик иккинчи бетгача кўчираверинглар, — секин шипшиб қўйдим Туркон билан Мурод икковига.

Ўзим ҳам ишга киришиб кетдим.

— Мени лақиллатибсан-ку, — деб қолди бир пайт Мурод.

— Ҳа, нима бўлди?

— Эллигинчи бетда суяк ҳақида ёзилган-ку!

— Кейинги саҳифани оч!

— Очиб кўрдим. Мушак, қон томирлари бор экан.

Партанинг тагида ушлаб турган китобига кўз қиримни ташладим. Қўлидаги «Анатомия» дарслиги экан.

— Бунга бало борми? «Оилашунослик»ни ол!

Мурод бошқа китобни олиб, шипиллатиб ёза кетди. Салдан кейин Туркон иккови ишни топшириб чиқиб кетишди. Орқаларидан мен чиқдим.

— Меникида эллигинчи бет умуман йўқ экан, — деб қолди бир пайт Мурод.

— Нега энди? Албатта бўлиши керак, — дедим ҳайрон бўлиб.

— Йўқ, худо ҳаққи. Қирқ саккиздан олтмиш тўртгача кўринмади.

Кейин китобини кўрсатди. Гапи тўғри чиқди. Айтган бетлари чиндан ҳам йўқ экан. Бунинг эвазига олдинги бобдан иккита берилибди. Ҳар ҳолда китобни муқовалаш пайтида хато кетган кўринади.

— Хўш, кейин нима қилдинг?

— Қирқ саккиздан у ёғини кўчиравердим. Таваккал-да.

Эртасига ўқитувчи ёзма ишларимизнинг натижасини ўқиб берди. Туркон билан менга аъло қўйибди.

— Энди мен сизларга синфдошингиз Муроднинг ёзма ишини ўқиб бермоқчиман, — деди у кутилмаганда. — Мана, эшитинглар. Биринчи савол: «Болани касалдан сақлаш учун нима қилмоқ керак?» Жавоб: «Тез эскирмаслиги, бежирим ва озода бўлишлиги учун уларни эҳтиёт қилиш, вақт-вақти билан дазмоллаб туриш керак».

Ҳамма шарақлаб кулиб юборди.

— Жим бўлинглар! Энди иккинчи саволга ўтаман. «Касалнинг олдини олиш учун боланинг ўзи нима қилмоғи керак?» Мана, Муроднинг ёзган жавоби: «Уни тез-тез чўткалаб туриш керак. Чангини қоқиб бўлгач, қозиққа илиб қўйинг. Мавсуми ўтгандан кейин эса бўхчага тугиб, сандиққа солиб қўйиш керак. Мабодо у қаттиқ кирланган бўлса, қайноқ сувга солиб, совун билан ишқалаб ювиш, кейин офтобга ёйиб қуритиш керак».

Кулавериб болаларнинг ичаги узилаёзди. Муроднинг шаънига ҳар хил кесатиқ гаплар ёғилиб тушди. Боёқниш қаттиқ ўсал бўлди.

— Ахир бу гапларни мен ўзим тўқиганим йўқ, китобдан олиб ёздим-ку, — деди у охири йиғламсираб.

— Ҳа, балли, китобдан кўчиргансан, биламан, — деди ўқитувчи. — Аммо шунда ҳам янглишибсан. «Бола тарбияси» ўрнига «Қийим-бошга қараш» деган бобни кўчирибсан.

— Зайнаб менга шундоқ деган эди.

Ўқитувчи ялт этиб менга қаради.

— Ия, Зайнаб, ўртоғингга кўчирмачиликни ўргатганинг етмагандек яна алдайсанми ҳам?

Энди орқага чекиниб бўлмайди. Шунинг учун:

— Мен ҳечам алдаганим йўқ, ўқитувчим, — дедим. — Саволларга китобнинг қайси бетидан жавоб топиш мумкинлигини айтиб бердим, холос.

Ўқитувчимиз Муроднинг китобини очиб кўрган эди, масала равшан бўлди.

— Барибир буни ойингга айтиб бермасам бўлмайди, — деб ўқитувчи менга пўписа қилди.

Ойимни мактабга чақириб нима ёмонлик қилганимни айтишди. Кечқурун уйда тоза дашном эшитдим. Дам:

— Жуда номаъқул иш қилибсан, қизим, чакки бўпти, — деб койиб бердилар.

Яхшиямки ўша кун и бувам бизникида эди. Бувам жонимга ора кирди.

— Бўлди энди, боламни кўпам койийверманглар, — деди бувам ёнимни олиб. — Ўртоғига айтиб берган бўлса нима қипти, осмон узилиб ерга тушибдими? Ўзи китобдан кўчириб олмапти-ку, ахир.

— Бировга айтиб берди нима-ю, кўчириб олди нима, икковиям бир гўр, — деди ойим ҳовуридан тушмай.

— Бас энди, бўлди... Мактабда бу ишни ким қилмаган дейсан...

Метин луқма ташлади:

— Лекин ҳаммаям қўлга тушавермайди-да.

Иложим қанча, бўлар иш бўлди энди. Шундоқ бўлсаям ўринсиз таъналар эшитиб, дилим хуфтон бўлди. Айниқса Метиннинг гап-сўзи ошиб тушди. Икки гапнинг бирида нуқул: «Чакки бўпти-да. Буни эплаган одам қилади. Қўлга тушиб, шарманда бўлишнинг нима кераги бор!» деб пичинг қилади.

Хатингни кутаман. Иложи борича тўлароқ ёз. Майлими?

Хўп, яхши қол. Сенга муваффақият тилаб:

Зайнаб Елқир

УИ ҚАЙСИ ҲОЛАТДА!

Истамбул, 26 февраль, 1964 йил

Жигарим Зайнаб!

12 февралда ичига расм солиб юборган хатинг учун катта раҳмат.

Синфингда бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеадан қаттиқ ранжибсан. Ҳа, ҳақлисан. Уртоғингга яхшилик қиламан деб ўзинг ёмонотлиқ бўлибсан. Муродни эсласам, боёқишга ҳам ачинаман, ҳам қилган иши учун ундан ўпкалайман.

Синфимиздаги Ҳусайинни танийсан-а? Муродга ўхшаб Ҳусайн ҳам яқинда тоза кулги бўлди. Аммо у айбини бировга тўнкагани йўқ. Чунки мард бола у. Илгари сенга ҳам ёзган эдим. Бир куни жой таллашиб дарахтдан йиқилиб тушганида ким уни итариб юборганини ҳеч кимга айтмаган эди.

Сен Истамбулда ўқиб юрганингда Ҳусайнларнинг уйига ҳеч борганмидинг? Торгина кулбада туришади. Уйларини кўрмаган бўлсанг ҳам, турмушлари жуда ночор эканини билсанг керак. Мен уларникига ҳар замонда бориб тураман, шунинг учун уйларидаги аҳволдан яхши хабардорман. Каталакка ўхшаган иккита кичкина хонада етти жон туришади. Шу жой танқислиги сабабми ёки қаттиқ муҳтожликданми, ишқилиб, уйларида ҳечам ҳаловат йўқ. Менга ўзини яқин тутиб, Ҳусайн баъзан оиладаги ночорликдан ҳасрат қилиб гапиради. Бечоранинг ҳолига ачинаман. Айрим кунлари мактабга қовоғи шишиб, кўзи қизарган ҳолда келади. Биламанки,

ўша куни уйида яна жанжал бўлган. Ҳусайн кўпам очилб-сочилиб юрмайди, аммо одамови ҳам эмас.

Яқинда Ҳусайн мактабга яна икки қовоғи шишиб келди. Йиғлаганини бировга сездирмаслик учун жимгина жойига бориб ўтирди, ҳеч ким билан гаплашмади ҳам. Шу орада қўнғироқ чалиниб, дарс бошланиб кетди.

Тил дарси эди. Ҳўқитувчи отларнинг келишикларда турланишини тушунтириб берди. Келишикларни ёдлаб ҳам олдик: бош келишик, қаратқич, тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари.

Келишикларни яхшилаб тушунтириб бергач, ўқитувчи Дамирни турғизиб, «Олтин деразали уй» ҳикоясини ўқишга буюрди. Ушбу ҳикояни ўзинг ҳам билсанг керак. Қисқача мазмуни шундай. Бир ўрмон бўларкан. Шу ўрмон ичидаги кичкинагина кулбада чол-кампир туришаркан. Уларнинг битта қизи бўларкан. Жуда камбағал бўлиб, қўл учида кун кўришаркан. Ҳар куни қизча кечки пайт остонага чиқиб қараса, узоқдан бир уй кўриниб тураркан. Уйнинг деразалари олтиндай товланиб, жуда чиройли бўлиб кўринаркан. Қизчанинг бундай ажойиб уйга ҳаваси келибди, нима бўлсаям уни бир кўрмоқчи бўлибди. Кунлардан бир куни уйдан чиқиб, ўша томонга қараб юраверибди. Йўл юрибди, йўл юрсаям мўл юрибди, охири ўша жойга етиб борибди. Лекин шу пайт тўсатдан атрофга қоронғи тушибди. Қизча ўрмон ичида ухлаб қолибди. Бир маҳал уйғониб қараса, ўзи келган томонда яна бир уй чарақлаб ётганмиш. Унинг ҳам ойналари худди олтинга ўхшаб ялт-ялт этиб турганмиш. Қизча олдинига ҳайрон бўлибди, кейин бу уй ўзлариники эканини, офтоб нури тушиб, шунақа ярақлаб турганини тушунибди.

Дамир ҳикояни ўқиб бўлди.

— Қани, қиссадан ҳисса нима? — сўради ўқитувчи. Бизни кутмай, ўзи жавоб берди: — Ҳар ким ўз турмушидан нолимаслиги керак. Ҳикоядаги қизчага ўхшаб, биз ҳам кўпинча ўзимиз яшаб турган ҳаётнинг қадрига

етмаймиз. Ундан сал узоқлашган тақдирдагина ўзимиз қанчалик бахтли, турмушимиз қанчалик соз эканини англаб етамиз. Демак, ким қандай уйда яшаётган бўлса, унинг учун энг соз уй ўша.

Шундан кейин у ҳикоядан бир жумлани ўқиб берди. Ичида «уй» деган сўз бор экан.

— Қани, Ҳусайн, сен айт-чи, шу жумлада «уй» сўзи қайси келишик ҳолатида келган?

Орқа партада ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтирган Ҳусайн ўқитувчининг гапини эшитмади. Ўрнидан туришга турди-ю, лекин чурқ этиб оғиз очмади.

— Уй қайси ҳолатда, Ҳусайн?

Ҳусайн энди саволни эшитди, аммо бошқача тушунди.

— Яхши деб бўлмайди, ўқитувчим,— деди у ўкси-ниб.

Ўқитувчи таёқдек қотиб қолди.

— Нима деяпсан ўзинг? Мен сендан уйни сўраяпман. Қайси ҳолатда уй?

Болаларнинг олдида аҳволидан нолиб, калака бўлишни истамаган Ҳусайн:

— Уйнинг ҳолати... яхши эмас, афандим, — деди ўпкаси тўлиб.

— Нега яхши эмас?

— Ҳеч қачон яхши бўлмаган. Ҳозир илгаригидан ҳам баттар.

Ҳусайн нима демоқчи бўлганини ёлғиз мен тушуниб турибман. Болалар бўлса нима гаплигига тушунмай кулиб ётишибди.

— Нимага баттар бўларкан?

Ҳусайннинг томоғига бир нарса қадалгандай овози титраб кетди.

— Чунки... чунки уйнинг эгаси бизни кўчага ҳайдаяпти. Ижара ҳақини беролмовдик.

Синфда кулги кўтарилди. Ҳусайн жойига ўтириб, икки қўли билан бошини чангаллаб олди.

Уқитувчи жумлани яна қайтариб ўқиди: «Қизча
бузоқдан олтин деразали уйни кўрди».

— Қани, Дамир, сен жавоб бер. Шу жумлада уй
қайси ҳолатда келган? Яъни қайси келишиқда?

— Тушумда, афандим.

Уқитувчи яна Ҳусайнга ўғирилди:

— Хўш, қайси ҳолатда экан?

Бу гал ҳам Ҳусайн тушунмади. Дамирнинг жавоби
ни ўзича йўйди.

— Тушимда экан, афандим.

Яна кулги бўлди. Ҳусайн тушум келишигини «ту-
шим» деб эшитган эди.

Ҳусайннинг кўнглидан нима кечаётганини ўқитувчи
жуда кеч фаҳмлади. Кейин мавзунини ўзгартишга маж-
бур бўлди.

— Ким қаерда яшаётган бўлса, шунга шукур қили-
ши керак. Биз қайси уйда турган бўлсак, ўша уй биз
учун ажойиб ҳисобланади.

Кечқурун мактабдан қайтишимизда Ҳусайнни юпа-
тиб келдим.

Анқарада об-ҳаво қалай? Бизда яна совуқ турди.
Кеча озроқ қор ёган эди, дарров эриб кетди. Биз тур-
ган уйнинг ҳолати чакки эмасу, лекин мен норозиман —
залдаги катта печка мен ётган хонани яхши иситмайди.
Хўш, сизларники қалай?

Хатингни кутаман, Зайнаб.

Сени бир умр эсдан чиқармайдиган ўртоғинг:

Аҳмад Тарбай

ЕЛҒОН ГАПИРМА

Анқара, 16 март, 1964 йил

Аҳмад!

26 февралда юборган хатингга кечикиб жавоб қайта-
раётганим учун узр. Биласанми, биз ҳозир 23 апрелда¹

¹ 23 апрель — Туркия мустақиллиги куни.

бўладиган кечага тайёргарлик кўряпмиз. Менга кўп нарсани юклаб қўйишган. Бир томондан, шу кечанинг ташвиши, иккинчи томондан, дарслар ҳам кўпайиб кетди. Хуллас, сенга ўз вақтида жавоб ёзолмадим. Лекин Хусайнга икки энлик хат юбордим. Хусайннинг бошига тушган кулфатни эшитиб, қаттиқ қайғурдим, буни сен орқали билганимни айтмасдан, кўнглини кўтариб қўйдим.

Сенга жавоб ёзишга вақт тополмай юрган кезларим қизиқ-қизиқ гаплар бўлиб ўтди. Шулардан бирини сенга гапириб берай. Ўзи Метинга тааллуқли нарса.

Метиннинг гоҳ-гоҳда дадамга ёлғон гапириб қўядиган одати бор. Дадам буни сезиб қолса жуда жаҳли чиқиб кетади. Кейин эса уни ёнига олиб, қаттиқ насиҳат қилади.

— Нима қилсанг қилгину, лекин ёлғон гапирмагин, ўғлим, — дейди дадам бундай пайтларда. — Ёлғоннинг уруғи сероб бўлади. Арзимаган нарсада алдасанг, буни яшириш учун каттароқ ёлғонни ўйлаб топишга мажбур бўласан. Иннайкейин, сирим ошкор бўлмасин деб бундан ҳам каттароқ ёлғонни ишлатасан. Майда ёлғондан ҳаммиша катта ёлғон келиб чиқади. Шунинг учун зинҳор ёлғон гапирма, ҳаммиша ростгўй бўл!

Дадам шундай деб айтади-ю, лекин Метинни ёлғон гапиришга ўзи мажбур қилади. Нега деганда, Метиннинг пашшадек гуноҳи дадамга туядек бўлиб кўринади. Укам бечора кейин роса сўкиш эшитади. Шунинг учун ҳам у ёлғон ишлатиб дадамнинг дўқ-пўписасидан қутулсам дейди. Лекин барибир охири сир очилиб, роса гап эшитади-я...

— Дадамга нима деб баҳона қилсамикин? — деб қолди бир куни Метин менга термилиб.

Хабарим бор, бир неча кундан бери дадам Метинга бугун албатта сочингни олдириб кел, деб тайинлайди. Метин бўлса ўйин билан овора бўлиб, нуқул буни эсидан чиқаради. Уша куни эрталаб ишга кетаётиб, дадам:

— Ишдан қайтгунимча сочингни олдириб кел, бўлма са хафа қиламан, — деб Метинни қаттиқ койиб берган эди.

— Тўғриси айт, вақтим бўлмади, де. Ёлғон гапирсанг, барибир мисинг чиқади, — деб маслаҳат бердим.

— Тўғриси айтсам, дадам уришиб берадилар... Берган пулингизни йўқотиб қўйдим, деб айтайми-а?

— Эсинг борми ўзи? Бир маргаям шунақа деб қўлга тушган эдинг-ку. Йўқотдим деган пулинг ёнингдан чиқувди.

— Китоб олдим, десаммикин-а?

— Ростини айтавер яхшиси.

— Ёки сартарошхонада одам кўп экан, навбат тегмади, деб айтайми?

Топган баҳоналарига ўзининг ҳам кўнгли тўлмади.

Дадамнинг Зиёбей деган ошнаси бор. Уша куни кеч-қурун шу киши хотини билан меҳмонга келиб қолишди. Дадамни анчадан бери кўрмаган экан, соғиниб келибди. Аммо кеч кириб, қоронғи тушди ҳамки, дадамдан дарак бўлмади.

— Бирпас ўтиринглар, ҳали замон келиб қолади, — деб ойим меҳмонларни гапга солиб ўтирди. Аммо дадамдан дарак бўлавермагач, ойимнинг ўзи гулгулага тушди.

— Бунақа одати йўқ эди. Намунча кеч қолдйкин-а?

— Ким билади, балки иш-пиши чиқиб қолгандир, — деди Зиёбей ойимни тинчитиб.

— Ҳайронман, иши чиқса, хабар қилгувчи эди.

Метин икковимиз овқатни едик. Яна анча вақт ўтди. Метин ҳам ўрнига кириб ётди. Меҳмонлар энди кетамиз деб туришган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди.

— Ана, келди! — деди ойим сапчиб ўрнидан туриб.

— Биз бекиниб оламиз, кўриб, ҳайрон бўлади, — деганича меҳмонлар югуриб нариги хонага кириб олишди.

Ойим бориб эшикни очди.

— Қаерда юрибсан? Тинчликми ўзи? Роса хавотир олдик-ку.

— Зиёбей касал экан, кўриб келяпман,— деди дабдурустдан дадам.

— Шундайми? Намунча қолиб кетдинг бўлмаса?

— Оғир ётган экан. Олдида бирпас ўтирдим.

— Вой боёқиш-ей! Ишқилиб, соғайиб кетсин-да!

Дадам яна бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, қўшни хонадан чиқиб келаётган Зиёбей билан хотинига кўзи тушди. Дадам нима дейишини билолмай қолди. Охири:

— Ия-ия-ия... ўзлари ҳам шу ерда эканлар-да! — деб юборди.

— Сенга бир кутилмаган совға тайёрлаб қўймоқчи бўлувдик!

— Чиндан ҳам бу кутилмаган совға бўлди,— деди ойим жилмайиб.

Ҳаммалари дастурхонга ўтиришди.

— Метин ухлаб қолдими? — сўради дадам салдан кейин.

— Ҳа, ухлаб қолди, — дедим шоша-пиша. — Узиям баҳона топаман деб роса чарчади. Сочини бугун ҳам олдиргани йўқ. Эсидан чиқибди. Тўғриси айтсам, уришиб берадилар, деб сизга ёлғон гапирмоқчи бўлиб турган эди.

Дадам ўшқириб берди.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан! Бор, жойингга ёт!

Хуллас, Метин эртанги жазодан қутулиб қолди.

Аҳмад, тез-тез хат ёзиб тур. Яхши тилакларимни қабул қилгайсан.

Зайнаб Елқир

БАЙРАМ КОНЦЕРТИ

Истамбул, 24 апрель, 1964 йил

Зайнаб дўстим!

16 мартда ёзган хатингдан кейин сендан яна бир откритка олдим. Откриткада мендан ранжиганга ўхшай-

сан, олдинги хатингга кечикиб жавоб ёзганим учун сен ҳам шундай қиляпсанми, дебсан. Мутлақо ундай эмас. Биз ҳам 23 апрель кечасига тайёрланиб юрган эдик. Шунинг ташвиши билан вақт жуда тез ўтиб кетди. Мана, кеча бир амаллаб қутулиб олдик. Гўё елкамдан тор ағдарилгандай бўлди. Дарҳол хатга ўтирдим.

Концертимиз зап антиқа ўтди. Биласанми, нимага? Жуда қизиқ ҳангомалар бўлди. Энг кўп маломатга қолган ҳам мен бўлдим. Концерт учун асосан учинчи синф ўқитувчиси жавобгар эди. Музыка ўқитувчиси ашула билан ўйин қисмини ўз зиммасига олди. Узимизнинг ўқитувчимиз эса концерт кечасида кўрсатиш учун битта пьеса ёзиб берди.

Мен бир нарсага ҳайронман — катталар нуқул ўз касбларидан нолишади, кўнгиллари бошқа соҳани қўмсаб юради. Мана, дадамни олиб кўрайлик. Яна озроқ ўқиганимда катта шоир бўлиб кетардим, дейди бизга. Дадам ҳозир ҳам тинч юрмайди. Хиёл бўш қолди дегунча шеърга унаб кетади. Амаким ҳам шундай. Қўлида техниклик ҳунари бору, яна врачликни орзу қилади. Ўқитувчимизнинг бўлса ёзувчиликка кўнгли суст кетган. Кўпинча бизга у: «Аллақачон ёзувчи бўлиб кетардиму, лекин насиб қилмаган экан-да», дейди. Бундоқ ўйлаб қарасам, ҳамма бировнинг ҳунарини орзу қиларкан.

Аслида директор босилиб чиққан бирор пьесани саҳнага қўяверинглар, деб тайинлаган эди-ю, аммо ўқитувчимизга буларнинг ҳеч қайсиси маъқул бўлмади. Ўзи энг шимариб ишга тушиб кетди. Янги пьеса ҳам тайёр бўлди. Жуда аянчли чиқибди. Яхшиси, сенга бунинг қисқача мазмунини айтиб бера қолай. Хулқи ёмон бир бола бўлади. Ота-онасини жуда безор қилиб юборади. Бола мактабдан қочади, ишдан қувилади ва ёмон йўлга кириб кетади. Бу шармандаликка чидаёлмаган она оламдан ўтади. Уғил отасини қийнаб, пул олиб юради. Бермайдиган бўлса, дўппослайди. Кунлардан бирида у

жиноят устида қўлга тушиб, қамалиб кетади. Қамоқдан анча тузалиб чиқади. Бутун қилмишлари учун кечирим сўрагани тўғри отасининг олдига боради. «Отажон, мени кечиринг, гапларингизга кирмадим, насиҳатларингизга кулоқ солмадим, мана, оқибатда шарманда бўлдим. Энди ҳаммасига тушундим. Утинаман, мени кечиринг!» деб ёлворади. Қадди букчайиб қолган ота: «Ота деган ҳамиша ўғилнинг гуноҳидан ўтади. Мен ҳам сени кечирдим, ўғлим. Парвардигорга илтижо қил, ўз даргоҳида кечирсин», деб ҳўнграб йиғлаб юборади. Аммо юраги буни кўтаролмай, ерга йиқилади-да, жони узилади.

Пьеса чиндан ҳам жуда қайғули эди. Уни ўқиётганимизда синфда ҳамма бир-бир йиғлаб олди.

— Бошқа бирор енгилроқ пьеса қўйганимиз маъқул эмасми, ўқитувчим? — деб сўрадим.

Ўқитувчимиз мени қаттиқ жеркиб:

— Бу нима қилиқ, Аҳмад?! Яна маҳмаданалик қил-япсанми? — деди.

Ҳолбуки буни мен бутунлай бошқа мақсадда сўрагандим. Бетимизга соқол-мўйлов ёпиштириб, катта одамларга тақлид қилиб юргандан кўра мактаб ҳаётидан бирор нимани саҳналаштириб, ўзимизга мосроқ ролларда чиққанимиз яхши эмасми, деб айтмоқчи эдим. Аммо мақсадимни тушунтиролмабман.

Саҳнага соқол-мўйлов ёпиштириб чиққан болалар худди циркдаги лилипутларга ўхшаб қолади. Буни илгарри ҳам кўп кўрганман. Катта одамнинг ролида чиққан бола қанчалик яхши ўйнамасин, барибир залга кулга бўлади. У қанчалик жиддий, гапирса, томошабинлар шунчалик кўп кулади. Бас, шундай экан, бира тўла кулгили асарни кўрсатиб қўя қолсак бўлмайдами? Мен шунни айтмоқчийдим. Ўқитувчимиз койиб бергач, индамай қўя қолдим.

Пьеса беш кишига мўлжаллаб ёзилган экан.

— Ноқобил ўғил ролини сен ўйнайсан, Аҳмад. Ўзи-ям сенбопроқ, қотирасан, — деди ўқитувчи.

Дамирга ота, Минега эса она роли топширилди.

Ҳамма ўз ролини яхшилаб ёдлаб олди. Уч-тўрт марта репетиция ҳам қилиб кўрдик. Сўнгги репетиция куни роса ёмғир қуйди. Ўзинг биласан, мактаб тоmidан ёмон чакка ўтади. Ёмғир нақ саҳнанинг тепасидан челақлаб қуйгандек бўлди. Ҳамма ёқ ивиб кетди. Полга қаторасига челақ, тоғора ва кастрюллар қўйиб чиқдик.

Концерт программасига битта хитойча рақс номери ҳам киритишибди. Ўйинчилар группасида мен ҳам бор эканман. Музика муаллимимиз аллақайси мактабда хитойча рақсни кўриб дилига тугиб қўйган экан, шунини ўйнайдиган бўлдик.

— Ўзимизнинг «Зайбек»ни¹ ўйнасак бўлмайдами? — деб сўрадим ўқитувчидан.

Қачон концерт бўладиган бўлса, нуқул «Зайбек»ни ўйнайсиз, бирор янги нарса кўрсатиш ҳам керак ахир, деган жавобни олдим.

— Бўлмаса биз тенги хитой болалари ҳам концерт қўйганда ўзимизнинг «Зайбек»ка тушишадими?

— Масхарабозлик қилма!— уришиб берди музика муаллими.

Аммо мен «Зайбек»ни ўйнаб турган хитой боласини бир зум тасаввур қилдим. мийиғимда кулиб қўйдим. Чамамда, хитой болалари ҳам шундай. Хитойча рақсга тушганимизни кўришса борми, роса қийқириб кулишса керагов.

Томдан чакка ўтиб турибди-ю, биз пақир-тоғоралар ўртасида охирги марта репетиция қилиб олдик. Хитойча рақснинг залворидан пол тахталарнинг бели букилиб кетди.

— Бу сенга «Зайбек» эмас, хитойча рақс бўлади, ҳадеб осмонга қараб ирғишлайверма. Хитойларнинг ўйини оғир-вазмин бўлади, улар кескин ҳаракат қилишмайди,— деди менга танбеҳ бериб музика ўқитувчимиз.

¹ З а й б е к—турк миллий ўйини.

Мумкин қадар салмоқ билан, вазмин ўйинга тушмоқчи бўламану, аммо «Зайбек» қон-қонимга сингиб кетгани учун беихтиёр осмонга сапчиб кетаман.

— Намунча сакрайверасан, Аҳмад? Хитой руҳига мос келмайди бу. Хитойларнинг ҳаракати майин бўлади.

— Яхши, лекин хитой руҳи менга мос келмаса, нима қилай? Мен бунга ўрганмаган бўлсам...

Музыка ўқитувчимиз пианинода жўр бўлиб турди, биз рақсга тушдик. Яна бир жойга келганда тўсатдан сакраб юборган эдим, ўқитувчи ирғиб ўрнидан турди-да, менга қараб югурди. Йўлда чакка тўла пақирга қоқилиб ағдарилиб тушди. Ҳамма ёғи шалаббо бўлди. Тоза қиёмат кўтарилди. Хуллас, кечга яқин маълум бўлдики, сўнгги репетициямиз муваффақиятли ўтибди.

Концерт куни ҳам етиб келди. Юрагимиз така-пука бўлиб, парда орқасидан залга мўралаймиз. Тумонат одам йиғилган. Биз саҳнада саф тортиб турибмиз. Ҳаммаси бўлиб эллик боламиз. Синфларимиз ҳам ҳар хил.

Мана, парда очилди. Саф тортиб «Мустақиллик марши»ни айтдик. Кейин каттароқ болалар орқага ўтди. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари «Бугун — йигирма учинчи апрель» деган қўшиқни бошлаб юборишди. Қўшиқ тугагач, залда қарсақлар янграб кетди.

Кейинги айтилган қўшиқ музыка ўқитувчисига сира маъқул бўлмади.

— Бу қандай ўзбошимчалик? Нима қилиб қўйдинглар?! Қўшиқни икки киши ижро этиши керак, деб айтмовдимми? Оломон қилиб юбордиларинг-ку!— деб койиб берди у парда орқасида.

Хитой рақсига навбат келди. Ликопча кўтариб, саҳнага қизлар чиқишди. Эгниларида гулдор юбка билан калта кўйлак. Бизлар ҳам қизлар билан олдинма-кетин саҳнага чиқдик. Қош-кўзимизга қозонқуя суртиб, лабимизнинг тепасига қора мўйлов қўндириб олганмиз.

Музыка ўқитувчимиз пианинони бошлаб юборди. Ли-

копча ушлаган қизлар гоҳ эгилиб, гоҳ туриб орамиздан ўтиб юришибди. Шу ўртада тўсатдан бир фалокат юз берди. Уқитувчининг панду насиҳатлари паққос ёдимдан кўтарилиб, сакраб юборибман шекилли, чириган пол тахтасининг ораси очилиб, ўйинчи қизлардан бирининг этагини қисиб олди. Биз ўлиб-қутулиб муқом қиляпмизу, у бўлса этагини тортиш билан овора. Яна бир сакраб кўрай-чи, зора боёқишнинг этаги чиқса, деган хаёлда олдига келиб бир ирғиб тушдим. Полнинг оғзи очилишга очилди-ю, аммо раққосамиз юбкасини тортиб ололмади. Бечора жон-жаҳди билан бир силкинган эди, шир этиб юбкаси тушиб кетди. Бўлди кулги, бўлди кулги.

— Парда! Пардани ёпинглар! — деб қичқирди музика ўқитувчимиз саҳна ортидан туриб.

Гулдурос қарсақлар остида парда туширилди.

Шундан кейин турли рақслар ўйналди, қўшиқлар айтилди. Энг охири биз қўйган спектаклга навбат келди.

Уқитувчимизнинг ўзи бизни грим қилиб чиқди. Мине сўйсининг эски кийим-бошини кийиб олган эди, нақ липут кампирнинг ўзи бўлди қолди. Уқитувчи бурнининг тагига қуюқ қилиб елим ёпиштирғач, кетмоннинг сопидек йўғон мўйловни қўндириб қўйди. Елимнинг кучи етмай мўйлов тушиб кетди. Устоз яна бир энлик елим суртиб қўйган эди, мўйловим жойига тушди.

Дамирнинг икки бетини елимлаб, устидан пахта ёпиштиришди. Ота ролида чиққанидан кейин соч-соқоли оппоқ бўлиши керак эди-да. Гримни бир амаллаб тугатдик. Шу пайт ўқитувчимиз тўсатдан:

— Дамир жуда ёш кўриняпти. Кўзойнак тақиб олмас бўлмайди, — деб қолди.

Ҳолбуки репетицияларда бу ҳақда гап бўлгани йўқ эди. Шу топда қаёқдан кўзойнак топиб бўлади?! Хайрият, директор жонимизга ора кирди. Кўзойнагини олиб, Дамирга берди.

— Лекин эҳтиёт бўл, тагин синдириб-нетиб қўйма.

Агар шу бўлмаса, ҳеч нарсани кўзим кўрмайди,— деди у Дамирни огоҳлантириб.

Кўзойнак Дамирни худди митти чолнинг ўзи қилиб қўйди.

— Вой-бў, кўзим қамашиб кетяпти-ку, ҳеч нарсани кўрмаяпман, — нолиб қолди Дамир.

Гапи тўғри экан. Парда очилганда саҳнага чиқаман деб бошини деворга қаттиқ уриб олди. Орқасидан итариб-суриб, бир амаллаб саҳнага чиқариб юбордик.

Ҳар қалай, спектаклнинг биринчи пардаси анча яхши ўтди. Залда янграган қарсақлар бунинг яққол исботи бўлди.

Иккинчи парда бошланди. Мен онамни, яъни Минени савалаб турибман. Отам бўлмиш Дамир менга насиҳат қилиши керак. Бир пайт бундоқ қарасам, Дамир бизни кўрмаяпти. Томошабинларга орқасини ўгириб олиб, деворга қараб монолог ўқияпти. Ҳар икки гапнинг бирида:

— Ҳой золим бола, бу нима қилганинг, ахир? Сени шу умидда боқиб катта қилганмидик-а? — деб деворга нола қиляпти.

— Бу ёққа қараб гапир, биз орқангда турибмиз, — секин шивирладим қаршисидан чиқиб.

Мен онамни калтаклаб турганимда Дамир уни қўлимдан қутқариб олиши керак эди. Лекин Дамир яна бизни пайқамади, кўзбоғлагич ўйнаётган боладай қўли билан пайпаслаб қолди.

— Урма, урма онангни! Онага қўл кўтариб бўлмайди, оқпадар! Тўхта дейман! — эшик томонга қараб бақиради у.

Биз ўнг ёғида турибмизу, у бўлса чапга қараб бўкиради. Зора овозимни эшитиб, биз томонга ўгирилса, деган ниятда кинода кўрганларимни ишга солдим.

— Ха-ха-ха! Ураман! Ураётган бўлсам мен бировни-ямас, ўз онамни уряпман!

Дамир овозимни пайқаб, биз турган томонга ўгирилди-ю, лекин дарров йўқотиб қўйди.

— Ҳой бола, урма деяпман сенга! Илоҳим онани урган қўлларинг синиб тушсин!

Яна уни бу томонга қаратиш учун ханда отаман!

— Ха-ха-ха!

Хуллас, Дамирдан иш чиқмайдиганга ўхшайди. Бизни топиб олишига кўзим етмай қолди. Нонлож Минени Дамирнинг олдига судраб келдим.

— Ҳой оқпадар дейман...

— Бу томондамиз, ота, бизга қараб қўй.

Дамир фаросатли бола эмасми, дарҳол вазиятни тушунди.

— Бетингни кўргани кўзим йўқ, оқпадар. Мен отанг бўламан. Керак бўлса менга ўзинг қара!

Пьесадан тамоман четга чиқиб кетдик.

— Кимга қараб гапиряпсан, ота, ахир мен орқангда турибман-ку...

— Ҳар ҳолда сенга эмас. Тоқатим йўқ сен билан гаплашгани...

— Бўлмаса, деворга гап уқтиряпсанми?

— Сендан кўра шу девор маъқул. Гапирсанг, тушунади.

— Сенинг ўрнингга тош туғсам бўлмасмиди, кунимга ярарди, эвоҳ,— деб ерда инграб ётган Мине ҳам жон берди.

Дамир оламдан ўтган Минени бағрига босиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлаши керак.

— Қанисан, хотинжон, қаёқда қолдинг, жабрдийдам! — деганича у ўзини ерга отиб, Минени тимирскилаб қидира бошлади.

Мине ётган жойида унга қараб талпинди.

— Бу ердан, мен ўлдим.

— Мана энди бирга бўлинглар! — деб Дамирни ёқасидан олдим-да, Миненинг устига улоқтирдим.

Шу билан иккинчи парда ҳам тугади.

Парда туширилгач, ўқитувчимиз Дамирни қаттиқ койиб берди.

— Кўзойнакда кўрмаётган бўлсам, нима қилай ахир, — деди у ҳам ўзини оқлаб.

Охирги пардада Дамирни кўзойнаксиз чиқармоқчи бўлишди-ю, лекин шу пайтгача кўзойнакда юрган чол ўлими олдидан бирдан уни ташласа, қизиқ туюлади, деган андишада бу фикрдан воз кечишди.

— Кўзойнакни таққину, лекин ойнагининг устидан қара, — маслаҳат берди директор.

Дамир директорнинг маслаҳатига амал қилгани учун учинчи парда анча силлиқ ўтди. Аммо олдинги сахналарда томошабинларнинг кулги патини қитиқлаб қўйган эканмиз, тўғри гапгаям қийқириқ кўтаришади. Йиғлаш керак бўлган жойда ҳам нуқул кулги қилишади.

Учинчи пардада мен қамоқдан бўшаб, уйга келаман. Энди ўз қилмишларидан пушаймон бўлган ўғилман. Отамга ялиниб, мени кечирिशини сўрайман. Залдагиларга қолса, шу ҳам кулги. Бунинг нимаси кулги экан, хайронман.

Кечирим сўраб, отамнинг қўлини ўпишим керак. Энди ўпмоқчи бўлиб энгашган эдим, бундоқ қарасам, мўйловимнинг бир томони ерда ётибди. Яримта мўйлов билан бошни қандоқ кўтараман?!

Дарров бу ёғини келиштириб юбордим.

— Оёғингизга бош қўйиб ялинаман, отажон! — деб Дамирнинг оёғи остига ўзимни отдим.

Айни пайтнинг ўзида ерда ётган мўйловга чанг солдим. Дарров лабнинг тепасига қўндирдим. Аммо фалокат деган нарса ёлғиз юрмас экан. Мўйловнинг чап бўлаги тушган экану, мен уни ўнг томонга ёпиштирибман. Иккови устма-уст бўлиб қолди. Дамир бунни сезган экан, «чапга ол уни» деб шивирлади. Ҳаракат қилиб кўрдим, бўлмади. Охири мўйловини бураётган кишидек қилиб чап қўлни бўш жойда ушлаб туравердим.

— Мен сени кечирдим, ўғлим, — деди отам ниҳоят.

Мен бўлсам унга мўйлов қиламан. Лекин бунинг ҳам

чеки бўлиши керак-да! Қачонгача отамга қараб мўйлов бурайман?!

— Агар гуноҳимдан ўтмаганингда шу мўйловни мана бундоқ қилиб юлиб ташламоқчи эдим, отажон! — дея солиб мўйловни шартта олиб, оёғининг остига ташладим.

— Нима қилиб қўйдинг, болагинам?!

— Сендан айлансин шу мўйлов, отажон! Гуноҳим катта, уни ювишга бу ҳам етмайди.

Спектакль охирлаб қолди. Энди отам ҳўнг-ҳўнг йиғлаб мени бағрига босиши ва «гуноҳингдан ўтдим, ўғлим. Энди парвардигорга илтижо қил, сени ўзи кечирсин» деб туриб, жонини таслим қилиши керак.

Дамир ҳўнграб йиғлаб юборди. Разм солиб қарасам, рostaкамига йиғлапти. Спектаклдан кейин айтишига қараганда, юраги эзилиб кетган экан. Хуллас, юзкўзи чаплашиб, пахта ивиб кетди. «Вой, болагинам!» деб ўзини менга ташлади. Бирпас қучоқлашиб турдик. Кейин бир-биримизни бўшатдик.

Юзига қарасам, биттаям соқол-мўйлов қолмапти. Ҳайрон бўлиб ўзимникини пайпасладим. Ана холос. Мендан соқол ўсиб чиқибди. Боя бир-биримиз билан ачомлашиб турганимизда Дамирнинг ивиб кетган соқоли менга ўтиб қолган экан-да... Бирпасда ўғилдан отага айланиб қолдим. Ҳозир отанинг ерга йиқилиб, жон берадиган пайти. Лекин Дамирнинг ҳеч ўладиган турқи йўқ.

— Бўл энди, Дамир, ўладиган бўлсанг тезроқ ўлмайсанми, — пичирлаб дедим унга.

— Соқол сенга ўтди-ку, энди қайси биримиз ўлишимиз керак?

— Ахир сен отасан, албатта ўлишинг керак. Ерга от ўзингни!

Дамирнинг бўлса ўзини ташлагани ҳечам юраги бетламайди.

— Намунча имиллайсан? Бўл тез!

— Йиқил десанг йиқилавераману, аммо директорнинг кўзойнаги нима бўлади? Тагин синиб қолса-я? — деди у олдимга келиб.

— Э, гапни чўзма, тез бўл. Спектакль тугаши керак, Шарманда бўлдик!

— Мен гуноҳингдан ўтдим. Энди парвардигорга илтижо қил, сени кечирсин.

Дамир шу гапни айтди-да, кўзойнакни бемалол столга олиб қўйди. Кейин: «Энди мен ўялпман!» деганича гуп этиб ерга ағдарилди. Мен унинг устига ўзимни ташладим. Дарҳол пардани ёпишди. Аммо икковимиз жуда олдинга чиқиб кетган эканмиз, ярим белимиз пардадан ташқарида қолди.

Зал кулги ва қарсак зарбидан ларзага келди.

— Бундай аҳволда ётаверсак бўлмайди, қани, тура-миз энди, — деб Дамирга пичирладим.

— Ўлган одам қанақа қилиб туради? Хоҳласанг, ўзинг тур, мен ётишим керак.

Аллаким оёғимиздан судраб, парда ичига олди. Урнимиздан туриб кўрсак, ўқитувчимиз экан.

— Расво бўлдик. Аҳмад, энди тоза гап эшитамиз, — деди секингина Дамир.

Юрак ўйноғида саҳна ортига ўтдик. Директор билан ўқитувчилар ҳузур қилиб кўз ёшларини артиб туришган экан.

Хуллас, 23 апрелдаги концертни боплаб ташладик. Ҳамма Дамирга қойил қолди. Ҳали-ҳали Дамир зўр истеъдод эгаси экан, деб юришибди. Бу гапнинг тагида жон бор. Зотан у, ўқитувчимизнинг трагедиясини ажойиб комедияга айлантириб берди.

Шу кунларда Истамбулнинг ҳавоси жуда ажойиб. Каникул кунлари Истамбулда дийдор кўришгунча хайр. Омон бўл.

Аҳмад Тарбай

БОЛАЛАР РОМАНИ УЧУН КОНКУРС

Истамбул, 25 апрель, 1964 йил

Қадрдоним Зайнаб!

Қуни кеча сенга хат жўнатган эдим, мана бугун эса яна ёзаяпман. Роса ҳайрон бўлсанг керак. Кетма-кет хат ёзишимнинг сабаби бор — бир нарсага сен қандоқ қарайсан, шуни билмоқчиман. Агар менинг фикрим сенга маъқул тушса, бир иш қиламиз.

Яқинда бир нарсани эшитиб қолдим. Болалар романи учун конкурс эълон қилинганмиш. Шунини эшитдимму, лоп этиб миямга бир фикр келди. Бир-биримизга ёзган хатларимизни тартиб билан тўплаб чиқсак, шунинг ўзи роман бўлмайдами? Мен ҳамма хатларингни йиғиб юрибман. Сен ҳам мендан олган хатларингни тартибга солиб, папкага жойлаб қўйганингни биламан. Буни ўзинг айтган эдинг.

Хўш, бунга нима дейсан? Сенга маъқулми шу гап? Агар конкурсга қатнашишга рози бўлсанг, жамики хатларни бир конвертга солиб, авиапочта орқали тезда менга юбор. Икковимиз шерик бўлиб қатнашамиз.

Агар сен шу таклифимга қўшилмайдиган бўлсанг, у ҳолда менга дарҳол хабар қил. Яна бир илтимосим бор. Таклифни маъқул топсанг, бу ҳақда ҳозирча ҳеч кимга гапирмай тур. Конкурсда ютиб чиқсак, уйимиздагиларга бу совға бўлади. Борди-ю, омадимиз келмаса, у ҳолда ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолаверади. Ҳеч ким буни юзимизга сололмайди.

Жавобингни кутаман.

Ҳурмат ила синфдошинг:

Аҳмад Тарбай

МАРРА СЕНИКИ

Анқара, 27 апрель, 1964 йил

Азиз дўстим Аҳмад!

Ҳозиргина хатингни олдим. Дарҳол жавобга ўтирдим. Бўлишим биланоқ ҳамма хатларингни сенга бандероль қилиб жўнатаман.

Сен конкурсга қатнашайлик, деб ёзибсан. Розиман. Қўнглингга келмасину, лекин бундан бир иш чиқишига кўзим етмай турибди. Сабабини айтайми? Гап шундаки, биз ўз мактубларимизда катта одамларни, ота-оналаримиз ва ўқитувчиларимизни бир ғалвирдан ўтказиб кўрдик. Энди бу ёғини сўрасанг, конкурсга келган романларни ўқиб, ҳукм чиқарадиган ҳам шуларнинг ўзи. Ўзлари ҳақида ёзилган романга булар ижобий баҳо беришига асло ишонмайман. «Роса беадаб болалар экан» деб бизга ўчакишиб қолишлари ҳам мумкин. Қолаверса, романни конкурсга юбораётганингда исм ва адресларимизни ёзсанг, яна балога қоламиз. Шунинг учун исмларимизни ўзгартириб, хатларнинг остига биттадан тахаллус қўйган маъқул. Меники Зайнаб бўлсин. Сен ҳам бирорта исм топиб қўй.

Мен бу билан конкурсда қатнашмайлик, демоқчи эмасман. Бир-биримизга ёзган хатларимизни тўпласак, битта роман бўлишига имоним комил. Майли, буларни конкурсга жўнат. Ғолиб чиқмасак, ўзимизга тан. Биз ҳеч нарса йўқотмаймиз.

Бундан икки-уч кун олдин баъзи хатларингни яна бир ўқиб кўргандим. Билишимча, катталарни кузатиш бобида биз хийла чегарадан чиқиб кетибмиз. Хатларингда нималарни ёзмаган экансан... Эҳтимол, меники ҳам шундайдир. Шу хатларимиз яхлит бир ҳолга келса, қалампирдай аччиқ ҳақиқат ошкор бўлади. Очиғи, кўр-

ган ва эшитган нарсаларимизни баъзан ошириб ҳам юборган эканмиз...

Конкурснинг жюри аъзолари катта ёшдаги одамлардан эмас, балки болалардан иборат бўлганида биз бирор мукофотга илиниб қолардик, деб ўйлайман. Аммо шундай бўлса ҳам, бизнинг бир ютуқ томонимиз бор. Мен болалар учун ёзилган баъзи романларни беихтиёр эслаб қолдим. Ҳаммасида ўша сийқа гаплар: қишлоқда туғилган қашшоқ бола қийналиб ўқийди, саёҳатга чиққан болалар ажабтовур савдоларга қолади ёки камбағал оиланинг фарзанди бемор ётган онасига қарашиш учун ишга кириб кетади. Хуллас, панду насиҳат билан тугайдиган китоблар. Бизники эса буларга сира ўхшамайди.

Мабодо конкурсда ютиб чиқмасак ҳам, сенга бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Барибир биринчи ўринни олган бўлсан: зотан, сен ҳам ота бўлганинда ҳаммага ўхшаб фарзандларингга шу гапни айтасан (Илтимос қиламан, лоақал шу охириги хатимни конкурсга юбора кўрма).

Сенга тасалли бериб ўтирмайман. Роман учун мукофот олмасак, кўпам қайғуриб юрма. Катта бўлсам, ёзувчи бўламан, деб юрардинг. Хатларни ўшанда бир китоб қилиб чиқарсан.

Сенга чин юракдан омад тилайман. Мендан ҳамма ўртоқларга салом.

Зайнаб Елқир

ЕЗУВЧИДАН БОЛАЛАРГА МАКТУБ

Анқара, 11 апрель, 1967 йил

Азиз жигаргўшалар!

Йўқ, азиз жигаргўшаларим!

Мен ҳаммангизни ўз фарзандларимдай севаман. Ҳар қандай севги-муҳаббатда бўлганидек, меникида ҳам озроқ худбинлик бор. Биз, катталар сизларда ўз ҳаёти-мизни, ўз издошларимизни кўрамыз, шундоқ бўлишига

қаттиқ ишонамиз. Мен ўз фарзандларимнигина, фақат турк болаларинигина эмас, дунёдаги ҳамма болаларни — америка, рус, немис, армани, хитой, лўли болаларини ҳам жондан севаман.

Мен сизларга бир нарсани ошкор қилмоқчиман. Буни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Ушбу китобдаги хатларни Зайнаб билан Аҳмад эмас, балки мен ёзганман. Зайнаб билан Аҳмадни мен ўйлаб топдим. Икки ўқувчи бола бир-бирига бунчалик кўп, бунчалик батафсил ва бехато хат ёзиши мумкин эмаслигини ўзингиз ҳам яхши билиб турибсиз. Борди-ю, ораларингизда бир-бирига хат ёзишиб юрган болалар бўлса ва бу хатларни яхлит китоб ҳолига келтирсангиз, барибир жумла тузишда, имлода янглишликлар кетган бўлади. Аммо шунисига аминманки, сизларники меникидан дурустроқ чиққан бўларди. Нега деганда, сизлар ўз тилингиз ва дилингиз билан самимий сўзлаган бўлардингиз. Катталар билан болалар ўртасидаги энг йирик фарқ ҳам шунда. Сизлар ҳам улғайган сари бизга ўхшаб бораверасиз, самимийликдан узоқлашасиз.

Бу асаримда мен қўлимдан келмайдиган бир ишга уннаб кўрдим — ўзимни сизларнинг ўрнингизга қўймоқчи бўлдим. Аслида бунинг ҳеч имкони йўқ. Зотан, катталар ўзларининг болалик даврларидан бир-икки минг йилга узоқлашиб кетган бўлишади. Шунинг учун ҳам биз, катталар ўз болалигимизни мутлақо унутиб юборамиз. Ота-онангиз ҳам, ўқитувчингиз ҳам бир пайтлари бола бўлишганини эсдан чиқаришади.

Зайнаб билан Аҳмад номидан ёзилган мана шу мактублар чиндан ҳам конкурсга қатнашди. Аммо унга мукофот теккани йўқ. Буни адолатсизлик деб ҳам бўлмайди. Бу роман конкурсда мукофот ололмасди ҳам. Чунки китобни ўқиб чиққан жюри аъзолари ҳам болалик йилларини аллақачон эсдан чиқариб юборишган. Зайнаб билан Аҳмад шундоқ бўлишини билишган эди.

Ҳамма ёзувчиларга ўхшаб мен ҳам сизга бир оз на-

сиҳат қилмоқчи бўлдим. Лекин менинг насиҳатларим бошқа одамларникига сира ўхшамай қолди. Бўлак иложини тополмадим. Аммо бу киши ҳамisha шунақа экан, деб ўйламанг. Шахсий ҳаётимда мен ҳам ўғил-қизларимга ўша катталарга ўхшаб муомала қиламан. Мен ҳам гўё яқиндагина эмас, бундан минг йил олдин бола бўлгандай иш тутаман. Биз, катталар бунинг хато эканини биламизу, лекин бошқа иложимиз йўқ. Ночормиз.

Мен ушбу китобимда яна бир нарсага уннаб кўрдим — ўзимни катта, сизларни эса ёш бола деб билмадим. Сизлар билан тенглашиб ололмаганим учун сизларни ўзим қатори деб билдим. Ҳа, сизларни катталар қаторига қўшиб қўйдим. Айна бир пайтда ҳали бола эканлигингизни эсдан чиқармасликка ҳаракат қилдим. Шунинг учун ҳам мен китобдан кўзлаган мақсадларимни сизларга рўйирост гапиряпман.

Қадрли жигаргўшаларим! Ҳаммангизга чин қалбимдан муваффақиятлар тилайман.

Азиз Несин

МУНДАРИЖА

Даҳшатли туш	3
Афсуски, иложи йўқ	12
Хотин киши бўлганимда-ю	19
Фарзанд	25
Устаси фаранглар	30
Минг марта шукур	38
Хилватгоҳ	44
Яшасин қашшоқлик	51
Томдаги жинни	58
Нозик барометр	64
Ҳуштак афандим	74
Калтаксиз туролмайман	81
Асабий одам	87
Кейин хурсанд бўласиз	91
Даъводан кечасизми	96
Биз у ерга бормаймиз!	101
Демократия шунқори	108
Шукур қилсанг арзийди	114
Пулимга яраша ер беринг	122
Мушт кетди	128
Безовта бўлманг	135
Сигарет қутисидаги арз-додлар	141
Назокату нафосат	147
Ҳазилкаш одамлар	155
Оркестр одам	167
Шармандий қачон туғилган?	176
Алифбенинг биринчи ҳарфи	182
Ғаройиб болалар (роман)	188

На узбекском языке

АЗИЗ НЕСИН

ЮМОРИСТИЧЕСКИЕ РАССКАЗЫ

Редактор М. Турсунсв
Рассом С. Субҳонов
Расмлар редактор А. Бобров
Техн. редактор Э. Саидов
Корректор Р. Содиқбекова

Босмахонага берилди 1/XII-75 й. Босишга рухсат этилди 27/II-76 й.
Формати 70×108¹/₃₂. Босма л. 11,0. Шартли босма л. 15,4. Нашр л. 14,64.
Тиражи 45.000. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 215—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида
№ 3 қозоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1976 йил. Заказ № 386.
Баҳоси 81 т.